

УЛАДЗІМІР КАЛЕСНІК

ЧАС І ПЕСНІ

Літаратурныя нарысы
і партрэты

ДЗЯРЖАЎНАЕ ВЫДАВЕЦТВА БССР

Рэдакцыя мастацкай літаратуры
МІНСК 1962

АД АЎТАРА

Змест гэтай кніжкі складаюць нарысы асобных з'яў літаратурнага жыцця былой Заходняй Беларусі і партрэты некаторых пісьменнікаў.

Сюды ўвайшлі працы, большасць якіх была апублікавана ў перыядычным друку. Пры падрыхтоўцы гэтага выдання аўтар узнавіў поўныя тэксты тых раздзелаў, якія друкаваліся са скарачэннямі, а таксама ўнёс многа дапаўненняў і змен, выкарыстоўваючы новыя матэрыялы і цясней звязваючы гісторыка-літаратурныя з'явы з сучаснасцю. Многае давялося перапрацаваць, каб пазбегнуць паўтарэнняў, тэматычнага і стылёвага разнабою, натуральных пры такой сітуацыі заган. Мы стараліся ў меру сваіх мажлівасцей дапасаваць матэрыял так, каб адзін раздзел заходзіў за другі, як заходзіць заступамі чарапіца, пакрываючы дах, а не нашываўся б адзін на адзін, нібы латка на латку ў старым паўкажушку заходнебеларускага селяніна дваццатых-трыццатых гадоў.

Наколькі гэта ўдалося — судзіць чытачу. У сваё апраўданне аўтар мог бы сказаць, што стараўся, каб цікавы сам па сабе матэрыял не засушыць нудным «акадэмізмам» і перапевамі.

Гэту кніжку можна разглядаць як працяг нашай папярэдняй працы «Паэзія змагання». Праўда, абедзве яны далёка не ахопліваюць усіх вартых увагі твораў, пісьменнікаў і падзей, але аўтар пакідае за сабою мажлівасць вярнуцца да сваёй любімай тэмы і прадоўжыць размову пра літаратурнае жыццё-быццё ў былой Заходняй Беларусі.

Аўтар дзякуе Рыгору Раманавічу Шырме, Янку Брылю, Якубу Міско, Максіму Танку і ўсім іншым таварышам, хто звесткамі, заўвагамі і парадамі дапамог у працы над гэтаю кніжкай.

Памяці Зіны Маслоўскай

КАМУНІКАТ.ORG

ЛІТАРАТУРНАЯ ГРАМАДА

1. Чым цікава масавая паэзія?

У другой палове 50-х гадоў, калі стала адыходзіць ад дагматычнага здранцвення наша літаратурная думка, пачуліся то абураныя, то заклапочаныя, то вінаватыя галасы і адгалосы ў абарону сярэдняга пісьменніка, радавога саadata літаратуры. Грамадскасць прыкмеціла, што раней крытыка найчасцей выхваляла паасобных майстроў слова ды праз пальцы глядзела на руплівую працу ўсяго творчага калектыву. З таго часу многае ў крытыцы, у літаратуры і ў жыцці змянілася на лепшае. І хоць яшчэ не закончылася пераацэнка каштоўнасцей, але рычаг літаратуразнаўчай вагі хіліцца ўжо да гарызантальнай пазіцыі.

Паўстае аднак пытанне, дзеля чаго сплываецца гэты доўг? Ці толькі дзеля таго, каб супакоіць нашы дэмакратычныя пачуцці? Думаецца, што справа не толькі ў гэтым. Літаратуразнаўства не можа стаць у поўным сэнсе навукай, калі яно будзе цікавіцца адно карыфеемі мастацкага слова. Відаць, не выпадкова яшчэ на зары марксісцкай эстэтыкі ўсплыло пытанне аб важаках і масе, аб геніях і талентах. Яго паставіў Поль Лафарг, адзін з першых марксістаў-літаратараў. У артыкуле «Паходжанне рамантызму» ён узяў пад нагляд «масавую прадукцыю», творчасць радавога пісьменніка як прадстаўніка і выразніка думак пэўнага класа, як «рэпрэзентатыўнага тыпа» сваёй эпохі. Гэта творчасць, па думцы Лафарга, дае мажлівасць глыбей зразумець і ацаніць класіку — «Манбланаў літаратуры». Каштоўнасць масавай літаратуры ён бачыць у тым, што яна апэратыўна адгукаецца на патрэбу дня, непасрэдна выражае эстэтычныя густы і погляды асобных сацыяльных груп. «Літаратурны твор,— піша Лафарг,— калі нават ён пазбаўлены мастацкай каштоўнасці, набывае высокую пстарычную каштоўнасць, раз ён меў поспех у чытачоў.

Крытык-матэрыяліст можа вывучаць яго з упэўненасцю, што ён улавіў на яго старонках сапраўдныя ўражанні і погляды сучаснікаў»¹. Гэтыя словы цалкам стасуюцца і да масавай самадзейнай паэзіі.

Не толькі аўтарытэт традыцый прамаўляе за вывучэнне масавай літаратуры, але, галоўным чынам, перспектыва камуністычнай будучыні. У праграме будаўніцтва камунізма вызначаны шляхі эстэтычнага развіцця народных мас. Новае мастацтва будучы ствараць прафесіянальныя і масава-самадзейныя мастакі. Удзел апошніх у творчым працэсе савецкага мастацтва ўжо сёння шпарка ўзрастае. Якія ж вывады адсюль для крытыкі і літаратуразнаўства? Крытыка не споўніць сваёй грамадскай ролі, калі выкіне з поля зроку творчасць масава-самадзейных мастакоў, калі не дапаможа самым здольным дарасці да прафесіянальнага ўзроўню. Літаратуразнаўства ж не будзе ў поўным сэнсе сучасным, калі не звернецца да гісторыі літаратуры, каб там пашукаць павучальных аналогій і паралелей. Яны напэўна ёсць. Як само бяскласавае камуністычнае грамадства мела свой прэцэдэнт у дакласавых абшчынах, а затым узнікла ў марах сацыялістаў-утапістаў і навуковых гіпотэзах ідэолагаў рабочага класа, так і новы тып мастацкіх адносін павінен мець свае зародкі ў мінулым.

І сапраўды, кожны, хто вывучаў гісторыю літаратуры, сустракаў такія моманты, калі, здаецца, увесь народ станавіўся паэтам. Як іх зразумець, чым вытлумачыць? А галоўнае — ці можна выклікаць гэткую з'яву і ператварыць яе ў сталы працэс?

Спачатку дамовімся, што ж такое паэтычная творчасць.

Мабыць, можна сказаць, што гэта дзейнасць духу, ахопленая эстэтычным хваляваннем. Паэт — хай не прыме чытач нашых слоў за банальнасць — вельмі моцна любіць

¹ П о л ь Л а ф а р г . Літаратурно-критические статьи. Москва, 1936, стар. 160, 161.

людзей, жыццё, яго бэгацце, росквіт, хараство і балюча ненавідзіць нелюдзей, ворагаў жыцця, сляпых служак царства нябыту, ён не выносіць змярцвення, нэндзы існаван-ня. Ахоплены гэтай балючай любоўю і святою нянавісцю, паэт бачыць свет больш востра і глыбока, чым нехта лянiвы сэрцам, чорствы, халодны, абьякавы. У стане духоўнага азарэння, калі п'яе душа, вока мастака знаходзіць эстэтычныя, альбо «чалавечыя» якасці рэчаў і з'яў, а крылатая фантазія адкрывае нявідныя сувязі: падабенства паміж зусім рознымі рэчамі і кантрасты ў рэчах аднолькавых кожнай рэчы і з'яве дае ацэнку сэрца мастака, вырашаючы, прыгожыя яны ці агідныя — так паўстаюць мастацкія адкрыцці, рэдкія асацыяцыі, самавітыя вобразы, наватарскія творы, якія дапамагаюць людзям жыць, бачыць хараство жыцця, пераўтвараць свет і саміх сябе па законах красы, па законах розуму і сэрца.

Духоўнае напружанне, альбо, як яго называюць, творчае натхненне, прыносіць мастаку вышэйшую радасць, адчуванне нязмернага шчасця, але і забірае масу псіхічнай энергіі. Зведаць гэты стан натхнення можа ў прынцыпе кожны чалавек, хоць вытрымаць доўга не патрапіць, ды і сіла ўзрушанасці будзе не тая, што ў даравітага мастака, не такі будзе і плён. Нам усё ж важна помніць, што ў прынцыпе кожны чалавек — патэнцыяльны паэт. Калі б было інакш, дык чытачы не разумелі б паэтаў. На справе ж маса не толькі ўспрымае, але і творыць паэзію, паэзію ў шырокім сэнсе як хараство жыцця і ў простым значэнні слова. Амаль усе закаханыя пішуць вершы. У школах бываюць выпадкі, калі цэлыя групы вучняў складаюць вершы перад вялікім святам. Харавыя калектывы часам усёю грамадою ствараюць песні ў гонар нейкай хвалюючай, значнай для ўсіх іх падзеі.

На франтах Вялікай Айчыннай вайны і ў партызанах многія людзі адчулі сябе паэтамі, пачалі пісаць вершы. Ля партызанскіх вогнішчаў Беларусі сталі чутныя даволі яркія галасы, як напрыклад голас Ліліі Лясной. І пазамаўкалі многія паэты-аматары, як толькі настала пара будзённых

клопатаў і спраў у разбуранай вайною краіне. У чым тут справа? Відавочна, у тым што смяротная небяспека для Радзімы абуджала ўсенародны ўздым грамадзянскай актыўнасці, патрыятычнае натхненне, ад якога быў толькі адзін крок да натхнення творчага. І людзі, не маючы яркіх паэтычных задаткаў, пераступалі гэту мяжу, становячыся паэтамі, песнярамі ўсенароднага подзвігу, аўтарамі бясхітрасных, шчырых патрыятычных твораў.

Масавае творчае натхненне! Так.

Варта аднак заўважыць, што яно ўзнікае пад уплывам нейкага вельмі важнага і не абавязкова «эстэтычнага» факта. Нам могуць запырэчыць: усё важнае для чалавека і ёсць эстэтычнае. Слушна, але з'явы маюць акрамя эстэтычных якасцей яшчэ іншыя, напрыклад фізічныя, практычна-гаспадарчыя і г. д. Яблыкам можна любавання, яблык можна з'есці. У першым выпадку ён — эстэтычны прадмет, цуда прыроды, праява багацця жыцця, у другім — прадмет харчавання. Пазнаючы знешні свет, чалавек успрымае рэчы рознабакова, вылучаючы з комплексу ўспрыманняў то фізічныя, то грамадскія, то эстэтычныя якасці — у залежнасці ад устаноўкі. Даравітыя мастакі-прафесіяналы прывыкаюць успрымаць акаляючы свет з устаноўкай на выяўленне эстэтычных якасцей; усе астатнія людзі звычайна кіруюцца іншымі ўстаноўкамі (мажліва, не менш высакароднымі і важнымі), хоць ім не чужое і эстэтычнае ўспрыманне. У гэтых апошніх, як правіла, эстэтычныя адносіны да рэчаў і з'яў зараджаюцца на глебе практычных ці навуковых адносін і іграюць пабочную ролю. Практычны інтарэс, навуковая цікавасць, альбо грамадзянская зацікаўленасць выступаюць тут у ролі стымулятара, які спараджае эмацыянальную напружанасць, узрушанасць, падрыхтоўваючы чалавека да эстэтычнага ўспрымання свету.

Такі тып успрымання жыцця характэрны і для народнай масавай паэзіі. Франц Мерынг заўважыў на падставе назіранняў над маладым пралетарскім мастацтвам, што эстэтычны густ маладога класа — пралетарыату «носіць

за сабою слаўную маральную косачку»². Коскі носяць дзяўчынкі-падлеткі, у іх паняццях прыгожае — гэта добрае.

Мерынг прызнаваў сувязь маральнага і прыгожага, але не лічыў іх тоеснымі паняццямі. Ён верыў, што з часам пралетарыят уздымецца да такога ўзроўню культуры, калі зможа дыферэнцыраваць прыгожае, добрае і карыснае. Эстэтычнае ўспрыманне жыцця набудзе тады самастойнае значэнне, а хараство і эстэтычная асалода стане надзённай патрэбай працоўных, якія ва ўмовах капіталізму не маглі ў поўную меру разгарнуць сваіх творчых сіл. Такі час набліжаецца ў нашай краіне, якая ўступіла ў завяршаючы этап культурнай рэвалюцыі. Мы будзем зараз камуністычнае грамадства, у якім праца на вытворчасці будзе адымаць у чалавека ўсё менш і менш часу, а «мастацкая аснова яшчэ больш адуховіць працу, упрыгожыць быт і зробіць чалавека яшчэ больш высакародным»³. Здзейсніцца мара аб шчасці ўсіх народаў, усіх людзей. Гэта будзе паэтычная эпоха, якая напэўна абудзіць магутны і няспынны творчы настрой у гушчы народных мас, усеагульны парыў да паўнаты жыцця, да творчасці.

Такога агульнага позірку на эстэтыку масавай паэзіі, здаецца, хопіць, каб апраўдаць цікавасць да яе. Але паколькі мы ставім сабе задачу паказаць у гэтым нарысе здабыткі масавай літаратуры ў былой Заходняй Беларусі перыяду Грамады, дык давядзецца крыху бліжэй пазнаёміцца са спецыфікай масавай паэзіі. Прынамсі варта параўнаць яе з аўтарскай, прафесіянальнай.

Існуюць зусім розныя думкі па гэтаму пытанню.

Эстэцкая крытыка лічыць, што масавая паэзія толькі тым і адрозніваецца ад аўтарскай, што яна бязлікая, шурпатая і немастацкая.

Матэрыялістычная эстэтыка глядзіць на масавую паэзію як на малодшую сястру аўтарскай прафесійнай і

² Ф. Меринг. Литературно-критические статьи. Москва, 1934, т. II, стар. 468

³ Праграма КПСС, Дзяржвыд БССР, Мінск, 1961, стар. 130.

называе яе законным членам адэінай сям'і нацыянальнай літаратуры. Гэты погляд ясна выказан у пастанове ЦК РКП(б) «Аб палітыцы партыі ў галіне мастацкай літаратуры» ад 18 чэрвеня 1925 г. Пастанова вылучае дзве асноўныя формы развіцця маладой савецкай літаратуры, узнікшыя ў атмасферы культурнай рэвалюцыі. Па-першае, зародкавыя, «але ў той жа час шырокія па ахопу формы (рабкоры, селькоры, насценгазеты і інш.)» і, па-другое, формы больш сталыя, да якіх адносіцца «ідэалагічна ўсвядомленая літаратурна-мастацкая прадукцыя»⁴. Клопаты аб тым, каб масавая літаратура рабочых і сялян вырастала да ўзроўню аўтарскай, былі і застаюцца нязменным прынцыпам культурнай палітыкі Камуністычнай партыі.

Праграма КПСС, у якой вызначаны шляхі развіцця савецкага мастацтва ў перыяд разгорнутага будаўніцтва камунізма, гаворыць: «Уздым мастацка-творчай дзейнасці мас будзе спрыяць вылучэнню новых таленавітых пісьменнікаў, мастакоў, музыкантаў і артыстаў. Развіццё і ўзбагачэнне мастацкай скарбніцы грамадства дасягаецца на аснове спалучэння масавай мастацкай самадзейнасці і прафесійнага мастацтва»⁵. Такім чынам, масавая творчасць разглядаецца партыяй як глеба, з нетраў якой вырастаюць таленты, як састаўная частка мастацкай скарбніцы народа, як з'ява з вялікаю будучыняй. Бясспрэчна, масавай паэзіі не хапае аўтарскай індывідуальнасці, але гэты недахоп кампенсуецца пэўнымі плюсамі, якіх у сваю чаргу можа не хапаць прафесійнай паэзіі. І на самай справе, масавая паэзія непасрэдна і арганічна звязана з жыццём народа, таму яе шчыры, бясхітрасны, часам найўны голас гучыць як голас простых людзей, голас народнай гушчы. Яна не ведае ўсіх правіл, норм, законаў паэтыкі, але затое не ведае і мёртвых канонаў, якія часам губяць шчырасць, змястоўнасць і праўдзівасць прафесійнага мастацтва.

Масава-самадзейная літаратура нагадвае асколак

⁴ Зб. «О литературе». Москва, 1960, стар. 135.

⁵ Праграма КПСС, Дзяржвыд БССР, Мінск, 1961, стар. 130.

грамадскай свядомасці ў момант яе станаўлення. Яна гарачая, надзённая, у ёй натуральна спалучаюцца палітычныя страсці, маральна-этычныя імкненні і эстэтычныя пачуцці таго асяроддзя, у якім яна бытуе.

Нягледзячы на недахоп майстэрства, масавая паэзія сваёю наіўнаю непасрэднасцю, шчырай праўдай хвалюе і запамінаецца сучаснікам. Характэрны прыклад мы чулі на III з'ездзе пісьменнікаў 22 мая 1959 г., дзе М. С. Хрушчоў прыгадаў сябра сваёй маладосці рабочага-паэта Панцялея Махіню. Нас цікавіць у гэтым прыкладзе вобраз паэта-грамадзяніна, які змагаўся і загінуў за свае пераконанні, а таксама ацэнка яго твораў. «У вершах майго сябра,— сказаў М. С. Хрушчоў,— выказаны думы разумнага, думаючага рабочага таго часу аб мэце жыцця чалавека. Відавочна такімі імкненнямі і жаданнямі жылі і жывуць многія людзі працы»⁶

На наш погляд, агульны падыход да твораў Панцялея Махіні, агульны прынцып ацэнкі яго творчасці можна з правам пашырыць на ўсю масава-самадзейную літаратуру.

Масавая паэзія — дакумент пачуццяў і думак працоўнага люду. Так ацэньвалі яе класікі марксізма. Фрыдрых Энгельс, напрыклад, уключыў у сваю кнігу «Становішча рабочага класа ў Англіі» верш рабочага-паэта Эдуарда Міда, як твор, «выражаючы погляд саміх рабочых на фабрычную сістэму»⁷.

Масавая творчасць перш за ўсё дакумент жыцця, споведзь самога народа перад сваёй і наступнымі эпохамі. Спецыфіка прадмета падказвае і асобны падыход да яго вывучэння. У нарысе аб масавай паэзіі, хочаш не хочаш, многа месца займае апісанне саміх гістарычных падзей, якія спараджалі ў соцень і тысяч патрыётаў патрэбу выліць душу ў вершы. Гэта будзе нарыс аб грамадзянскіх страсцях і пакутах, аб шматмільённым крыку душы працоўнага люду.

На землях былой Заходняй Беларусі першы раз

⁶ Зб. «О литературе». Москва, 1960, стар. 224.

⁷ К. Маркс і Ф. Энгельс. Творы, выд. I-е, т. III, стар.10

напорыста і дружна прагучаў гэткае покліч волі ў палове 20-х гадоў, або ў перыяд Грамады.

Мы не адкрываем новай з'явы. Масавая паэзія Грамады мела ўжо сваіх прыяцеляў і крытыкаў у савецкім друку, пачынаючы з 30-х гадоў. Імі былі Алесь Салагуб і Валянцін Таўлай. Пяру Салагуба належаць артыкулы: «Паэзія рэвалюцыйнага падполля Заходняй Беларусі» (газ. «Звязда» за 7 ліпеня 1931 года); «Літаратурны фронт у Заходняй Беларусі» (газ. «Літаратура і мастацтва» за 26 лютага 1932 г.), якія часткова датычаць нашай тэмы, а таксама артыкул «Мастацкая літаратура Грамады», змешчаны ў часопісе «Польмя рэвалюцыі» нумар 1 за 1933 год. Валянцін Таўлай толькі ўскосна закранаў масавую грамадаўскую паэзію ў артыкуле «Літаратура Заходняй Беларусі» (газ. «Літаратура і мастацтва» № 13 за 1932 год), а таксама ў сваіх вядомых пасляваенных працах, як напрыклад «Ідэя ўз'яднання беларускага народа ў паэзіі».

Такім чынам, цалкам і поўнасьцю да разглядаемай тэмы адносіцца артыкул Алеся Салагуба з «Польмя рэвалюцыі».

Малады вучоны (Салагуб быў тады аспірантам) прыводзіць вершы сваіх землякоў, памятных яму па Вільні, дзе ён калісьці вучыўся ў беларускай гімназіі; дае ацэнкі па дзеям і творам, ацэнкі бойкія, але нярэдка паспешлівыя. спрошчаныя ў стылі абстрактна-сацыялагічных крытэрыяў. Калі б ён дакладней ведаў палітычную сітуацыю ў Заходняй Беларусі пачатку 30-х гадоў і быў знаёмы з віленскаю рэакцыйнаю прэсай, дык знайшоў бы сапраўднага палемічнага адрасата, і артыкул яго стаў бы больш актуальным.

Менавіта ў той час рэакцыйная прэса на чале з «зубрам» памешчыцкага манархізму Цатам-Мацкевічам абвясціла сезон «гумарыстычных» наскокаў на масавую заходнебеларускую паэзію. Пайшлі кружыць у віленскім «вышэй-шым свеце» некалькі мянушак, некалькі слоўцаў, не так дасціпных, як фанабэрлівых. Аднаму з іх суджана было такі перайсці ў гісторыю, але толькі праз халодныя турэмныя

камеры, праз гарачыя сэрцы саміх паэтаў-змагароў, праз вусны пасаджанага на лаву падсудных Піліпа Пестрака. Калі пракурор, казыраючы насмешлівым слоўцам з лексікону віленскай рэакцыі, назваў заходнебеларускую масавую паэзію «мглавіцаю» (касмічнай туманнасцю). Пестрак адказаў: «З туманнасцей пэўстаюць зоры, і чым цямней ф ноч, тым ярчэй свецяць зоры». Гэта ўжо быў сапраўдны афарызм, крылатае слова. Знамянальна, што выступіць у абарону права працоўных на творчасць суджана было паэту, які абраў сабе псеўданім Звястун⁸ Гістарычная драма, часам, мабыць, мае свайго рэжысёра.

Артыкул Алеся Салагуба прыкмеціла прагрэсіўная прэса ў Заходняй Беларусі. Альманах «Літаратурная старонка», орган групы рабоча-сялянскіх пісьменнікаў, сказаў слова ўдзячнасці аўтару. Салагуба дакаралі толькі за тое, што ён разгледзеў мала твораў масавай паэзіі перыяду Грамады⁹. Раней нам асабіста здавалася, што такія прэтэнзіі слушныя. Але, перагледзеўшы грамадаўскую прэсу, пацікавіўшыся архівамі, нагаварыўшыся з былымі грамадаўцамі, адным словэм, вывучыўшы самы матэрыял, мы змянілі сваю думку. Масавае паэзія — з'ява даволі аднародная па стылю і жанрах, нешта накшталт сыпучага рэчыва. А калі так, дык і даследаваць яе можна падобным спосабам, як даследуюць, скажам, якасць збожжа на ссыпных пунктах — здымаць пробу. Інакш нельга рабіць, калі даследчык не хоча замарыць чытача педантычнымі падрабязнасцямі.

Алеся Салагуба можна было б папракнуць не за беднасць фактычнага матэрыялу, а за спрошчанасць ацэнак. Але каб атрымаць права на такі папрок, патрэбна было чакаць ажно 30 гадоў, А сёння сам Салагуб не папракаў бы сябе, а хутчэй спагадліва ўсміхнуўся б: «Які ўсё ж быў я зялёны... Добра, што хоць шчыры!» Так паступаюць да-

⁸ Літаратурны псеўданім Піліпа Пестрака

⁹ Гл. рэцэнзію «Мастацкая літаратура Грамады». Літаратурная старонка. Вільня, студзень 1934 г., стар. 29.

рослыя са сваім юнацтвам. А сённяшняму даследчыку, як зацікаўленай асобе, варта з павагай прайсці ля былых слабасцей і спакойна прадоўжыць размову на тым узроўні, якога патрабуе сучаснасць. Дарэчы, за назіранні і многія факты Салагубу варта падзякаваць: яны набылі вартасць дакумента, цану паказанняў сведкі.

2. Арэна, дзеячы, страсці

Імглістым ранкам 21 верасня 1920 года праз слауты вяршаўскі мост Кербедзя выехала са сталіцы на ўсход польская ўрадавая дэлегацыя — весці перагаворы аб міры з Савецкай краінай. Перадавыя часці Чырвонай Арміі падыходзілі ўжо да прыгарадаў Варшавы. Кіруючыя колы буржуазнай Польшчы ахапіла паніка. Сейм наспех прыняў дэкрэт аб зямельнай рэформе і вылучыў новы ўрад з ліку апазіцыйных левых элементаў. Кіраўніком дэлегацыі таксама вызначылі «людоўца», дзеяча радыкальна-сялянскай партыі Яна Домбскага. Левыя павінны былі знайсці агульную мову з балынавікамі. Маршал Пілсудскі, разгубіўшыся, прасіў апазіцыю «не рэфарміраваць, а ратаваць дзяржаву».

Але як толькі савецкі ўрад перакінуў частку сіл на барацьбу з Урангелем, да Пілсудскага вярнуўся ваяўнічы дух, ён зноў, каторы ўжо раз, памкнуўся «ўдарыць у вялікі звон вайны». На парадак дня маршал яшчэ раз паставіў так званую «праметэўскую ідэю», паводле якой належала адарваць ад Савецкай Расіі ўкраінцаў і беларусаў, зліквідаваць іх дзяржаўную незалежнасць і ўтварыць федэрацыю на велізарнай тэрыторыі ад Чорнага да Балтыйскага мора¹⁰. Гэта быў плод фантазіі экзальтаванага фанатыка, які думаў катэгорыямі XVI стагоддзя і нават у сваіх заходніх прыхільнікаў атрымаў прозвішча «дыктатара анахранізму». Ён не ўмеў вучыцца хоць бы ў той «гісторыі», якую сам заварыў. Годам раней, заняўшы Вільню, Пілсудскі

¹⁰ Stefan Arski, „Wojna roku 1920”.// „Polityka” за 9 ліпеня 1960., стар. 4

спрабаваў быў уцягнуць беларусаў, літоўцаў і мясцовых палякаў у сваю авантуру, ды не сустрэў энтузіязму. «Пры перагаворах з імі,— скардзіўся маршал,—аглядаліся адны на Варшаву, другія на Каўнас, а трэція на Мінск. Да ніякага рашэння не змог іх давесці»¹¹. Аднак, выхаваны на старашляхецкіх традыцыях нацыяналі-стычнай экзальтацыі, месіянства, ганарлівай пагарды да масы, сам падвіленскі шляхціц і тыповы носьбіт заган гэтага асяроддзя — Пілсудскі не жадаў лічыцца з фактамі. Ён быў супраць заключэння Рыжскага міру.

Пры першай сустрэчы старшыня савецкай дэлегацыі А. А. Іофе зачытаў дэкларацыю свайго ўрада: «Зімовая кампанія, калі да яе дойдзе, будзе звязана з такімі пакутамі для шырокіх мас, што Урад Саветаў... лічыць сваім абавязкам ужыць усе сродкі, панесці нават найцяжэйшыя ахвяры, абы-толькі дасягнуць міру і пакласці канец кровапраліццю...»¹². Савецкі ўрад кіраваўся ленінскімі прынцыпамі міралюбнай палітыкі. Яшчэ ў 1918 годзе камісар замежных спраў Г. В. Чычэрын перадаваў згоду Урада Саветаў правесці плебісцыт і ўрэгуляваць справу польскай усходняй граніцы. На любыя тэрытарыяльныя ўступкі гатова была пайсці савецкая дэлегацыя ў часе перагавораў у Мікашэвічах і Белавежы ў 1919 годзе. Але Пілсудскі скрываў ад шырокай грамадскасці прыязныя прапановы, ён хітраваў і фанабэрыўся: «Я даваў ім зразумець, што павінны стаць перад намі пакорна, як жабракі»¹³. Верным сваёй натуры ён заставаўся і ў часе рыжскіх перагавораў.

Праўда, кіраўнік польскай дэлегацыі Ян Домбскі шчыра жадаў заключыць мір. Перагаварыўшы з А. А. Іофе, ён рашыў паставіць ваяўнічага дыктатара перад фактам. У

¹¹ Leon Wasilewski, «Józef Piłsudski – jakim go znałem», Warszawa, 1935 г., стар. 183.

¹² Jan Dąbski, «Rokój Ryski». Warszawa, 1931 г., стар. 80.

¹³ Józef Sieradzki, «Białowieża-Mikaszewicze», Warszawa, 1959 г.

пачатку кастрычніка 1920 года быў падпісаны дагавор аб перамір'і. Незадаволены Пілсудскі загадаў паслаць у Рыгу міністра замежных спраў князя Сапегу з даручэннем прадаўжаць перагаворы аж да зрыву. На шчасце Сапега не паспеў даехаць. 18 сакавіка 1921 года ў вялікай зале палаца Чорнагалоўцаў быў падпісаны Рыжскі мірны дагавор, які на дваццаць гадоў акрэсліў узаемаадносінны буржуазнай Польшчы і СССР, а разам і лёс насельніцтва Заходняй Беларусі.

У народзе не ведалі ўсёй падаплёкі гэтага гістарычнага акта. Народная думка, а заадно і масавая паэзія былой Заходняй Беларусі аданіла Рыжскі дагавор як гістарычную несправядлівасць. Літаратура навучыла людзей выказвацца драматычна: «Рыжская мяжа раскроіла жывое цела Беларусі». Сам вобраз граніцы самадзейныя паэты ўяўлялі як пякельнае спляценне калючых дратоў, як нешта жахлівае і агіднае. А там, за дратамі, цвілі райскія сады, там красавалася Беларусь савецкая! Па інтуіцыі віноўнікам гэтай крыўды быў абвешчан Пілсудскі. Яго постаць — ад шаблі да вусоў — жыўём перайшла ў сатырычныя вершы, відаць, яшчэ з часоў грамадзянскай вайны, з гэтай вось лапідарнай частушкі:

Ты, Пілсудскі, пан маршал,
Куды коцішся?
У Беларусь пападзеш,—
Не варацішся.

Дзяржаўная граніца праходзіла кіламетраў на трыста на ўсход ад сапраўднай этнічнай граніцы Беларусі і Польшчы. Савецкі ўрад не лічыў рыжскай мяжы справядлівай граніцай. Але за плячыма польскай ваеншчыны стаялі краіны Антанты, якія, уступіўшы германскім імперыялістам карэнна польскія землі на захадзе (Вармію, Мазуры і большую частку Сілезіі), накіроўвалі агрэсію польскай буржуазіі і абшарнікаў на ўсход. «Мы,— гаварыў У. І. Ленін,— ведаючы, што польская вайна блізка

звязана з усім становішчам міжнароднага імперыялізму, ішлі на самыя вялікія ўступкі, толькі б збавіць ад яе цяжару рабочых і сялян»¹⁴

У буржуазнай Польшчы пасля Рыжскага міру апынулася, паводле афіцыйных даных (заніжаных прыкладна ўдвая), мільён шэсцьдзесят тысяч беларусаў {, якія кампактна засялялі Навагрудскае ваяводства, большую частку Віленскага, Беластоцкага і Палескага ваяводстваў.

Польскі буржуазны ўрад устанавіў на гэтых землях жорсткі рэжым сацыяльнага і нацыянальнага прыгнёту. Абшарнікі атрымалі назад свае маёнткі, нацыяналізаваныя рэвалюцыйнымі камітэтамі пры савецкай уладзе, беларускія землі раздаваліся вайсковым каланістам — асаднікам, лесапрамыслоўцы з дазволу ўрада сталі нішчыць беларускія лясы і збываць за граніцу драўніну. Уступіў у свае правы капіталізм, а разам з ім прыйшоў яго неразлучны спадарожнік — эканамічны крызіс. Інфляцыя валюты ўжо ў пачатку 20-х гадоў паралізавала гаспадарчае жыццё. Урад спрабаваў паправіць сваё становішча за кошт замежных займаў і павышэння падаткаў з насельніцтва. Пануючая кліка грабіла Заходнюю Беларусь, адносячыся да яе як да сваёй калоніі.

Працоўныя адказалі на ўціск партызанскаю барацьбой. Гэта быў стыхійны выбух абурэння мас. Мясцовыя камуністычныя арганізацыі, якія пасля адыходу Чырвонай Арміі апынуліся ў падполлі, спрабавалі палітычна і арга-нізацыйна ўзначаліць партызанскі рух. Самымі баявымі атрадамі камандавалі камуністы — тт. С. А. Ваўпшасаў, К. П. Арлоўскі і інш.¹⁵

Паводле даных польскага ўрада, за 1922 год зарэгістравана 878 актаў узброенага дзеяння партызан. Беларускія партызаны паслалі ў тым жа годзе ультыматум Пілсудскаму (копію ў Лігу Нацый), дзе патрабавалі права Заходняй Беларусі на самавызначэнне. Польскія газеты з

¹⁴ Ленін. Творы, т. 31, стар. 282

¹⁵Зак. 1236 і 7

жахам называлі імя легендарнага «Мухі», якому нічога не значыла ўзяць боем Стоўбцы, выпусціць з турмы палітвязняў альбо спыніць ля Лунінца цягнік і даць лупцоўку самому ваяводзе.

Як убачым далей, герой гэтых мужных налётаў — чырвоны партызан — стаў першым станоўчым вобразам заходнебеларускай масавай паэзіі.

Былі, праўда, партызанскія адзінкі, у якіх верхаводзілі нацыянал-авантурысты, пераважна эсэры (атаманы Хмара, Скамарох). Яны базіраваліся на тэрыторыі буржуазнай Літвы, урад якой не мог дараваць пілсудчыкам захопу Вільні і Віленшчыны і рады быў зводзіць гранічныя рахункі хоць бы рукамі авантурыстаў. У крытычны момант эсэраўскія верхаводы пераходзілі на паслугі дэфензівы, выкупляючыся крывёю беларускай моладзі, завербаванай у атрады.

Восенню 1923 года была створана Камуністычная партыя Заходняй Беларусі — КПЗБ. Яна аб'яднала ўсе тэрытарыяльныя камуністычныя арганізацыі, а таксама прыняла ў свой склад Паўстанчую арганізацыю імя Леніна, куды ўваходзілі левыя эсэры. Асноўную палітычную задачу камуністы Заходняй Беларусі бачылі ў тым, каб узначаліць нацыянальна-вызваленчы рух і звязаць яго з барацьбой польскага і міжнароднага пралетарыяту. Кіраўніцтву КПЗБ давялося адстойваць гэту лінію, змагаючыся супраць нацыянал-авантурыстаў унутры партыі (так званых сацэсіянераў), якія спрабавалі адарваць КПЗБ ад братняй КРПП¹⁶, унесці разлад і калатню ў штаб рэвалюцыі¹⁷.

Знешнімі палітычнымі ворагамі КПЗБ былі партыі нацыяналістычнага мяшчанства і кулацтва — Беларуская хрысціянская дэмакратыя (Хадэцыя) і Беларуска-сялянскі саюз (Сельсаюз). Іх палітычная дактрына складалася з двух

¹⁶ Камуністычная рабочая партыя Польшчы, у склад якой уваходзіла КПЗБ на правах секцыі.

¹⁷Л Арэхва. Да пытання аб гісторыі Камуністычнай партыі Заходняй Беларусі, «Камуніст Беларусі» № 8 за 1957 г., стар. 25.

пунктаў: а) прыватная ўласнасць — аснова грамадскага парадку, б) камуністычныя формы арганізацыі працы — чужыя нацыянальнаму характару беларускага селяніна. Крыкліва адмяжоўваючыся ад лаяльных пабіраў, якія выпрошвалі ў польскага ўрада міласціну для беларусаў, нацыянал-дэмакраты ў той жа час адкрыта вялі барацьбу супраць камуністаў, супраць ідэі ўключэння нацыянальна-вызваленчага руху ў міжнародны рэвалюцыйны рух. Абзываючы абодва шляхі «нявольніцкімі», яны прапануюць трэці «незалежны шлях»¹⁸. Гісторыя паказала, што гэта быў шлях замаскіраванай змовы з польскаю і міжнароднаю рэакцыяй, шлях здрады нацыянальным інтарэсам беларускага народа.

Для шырокіх мас насельніцтва і тады, у палове 20-х гадоў, «трэці шлях» выдаваўся сумніцельным і няясным. Іх жаданнем было — далучыцца да БССР, каб шукаць шчасця і долі ў дружнай сям'і сацыялістычных нацый. Гэты шлях прапанавалі камуністы. Але Кампартыя Заходняй Беларусі не магла ўдзельнічаць у парламенцкіх выбарах і адкрыта паставіць сваю палітыку на публічнае абмеркаванне. У такой сітуацыі на выбарах у 1923 годзе беларусы галасавалі абі за беларуса. Хадэкі і сельсаюзнікі здабылі некалькі пасольскіх мандятаў. А гэта азначала, што лідэры буржуазна-нацыяналістычных партый Ярэмч, Каруза, Стэповіч пераходзілі на дзяржаўнае ўтрыманне, становячыся прафесіянальнымі палітыкамі. Нацыянальна-вызваленчая хваля несла, такім чынам, у парламент сваіх ворагаў.

Узважыўшы абстаноўку, КПЗБ рашыла ў канцы 1924 года спыніць партызанскія дзеянні як нямэтазгодныя, каб перанесці ўвагу на дэмакратычныя формы барацьбы. Гэта быў своєчасовы і разумны крок. Польская буржуазія, акрыяўшы ад крызіснай немачы, павярнула ўсе сілы дзяржаўнай улады на расправу з партызанамі. Хацелася

¹⁸ Гл. артыкул «Тры шляхі» ў зборніку «З роднае нівы», Вільня, 1928. Выд. Бел. інстытута гаспадаркі і культуры.

прадэманстраваць перад Захадам моц існуючага рэжыму, каб атрымаць давер'е і новыя пазыкі.

Насельніцтва Заходняй Беларусі выбрала ў 1923 годзе 16 паслоў і сенатараў, якія ўтварылі Беларускі пасольскі клуб. Яго ўзначальваў самы папулярны ў тую пару палітычны дзеяч Заходняй Беларусі, цвёрды дэмакрат, еўрапейскага значэння вучоны-філолаг, таленавіты публіцыст і арганізатар Браніслаў Тарашкевіч. Праўда, склад клуба быў разнамасны: хадэкі, сельсаюзнікі, «незалежныя» і толькі трэцяя частка левых — Сымон Рак-Міхайлоўскі, Пётра Мятла, Павел Валошын і др. Пару радыкальных беларускіх паслоў уваходзіла ў клуб «Wyzwolenie». У 1925 годзе, па дамоўленасці з камуністамі, левыя беларускія паслы аб'ядналіся ў дэмакратычную фракцыю і выступілі з ініцыятывай утварэння новай партыі — Беларускай сялянска-рабочай грамады. Старшынёю Грамады стаў Браніслаў Тарашкевіч. Працоўныя атрымалі сваю летальную арганізацыю, адчулі сілу згуртаванасці. Настаў час масавага энтузіязму, грамадзянскага натхнення, запела душа народа. Публічнае слова стала асноўнаю зброяй у грамадскай барацьбе. Пацяклі, нібы ручаі ў разводдзе, у Вільню, на Віленскую вуліцу ў дом нумар 12, у рэдакцыю грамадаўскіх газет «Наша справа», «Наша праўда», «Наша воля» напісанья мазолістаю рукою селяніна скаргі, просьбы, пратэсты. Перад мастацкай літаратурай адкрыліся шырокія мажлівасці ўдзелу ў грамадскім жыцці. Тэмы палітычных спрэчак сталі яе любімымі тэмамі. І не дзіва: гэту ж паэзію стваралі палітычныя дзеячы, самыя актыўныя грамадаўцы. Ёсць звесткі, што нават Браніслаў Тарашкевіч склаў у турме гімн Грамады¹⁹. Вобраз згуртаванай масы, працоўнага люду, які ідзе здабы-ваць сабе долю на арэне гісторыі, стаў загалоўным вобразам масавай паэзіі гэтага часу.

Ідзём мы светлаю ступой,

¹⁹ Гл. А. Ліс. «Старонкі слаўнай біяграфіі». «Польмя» №2, 1962, стар. 152

*Ідзём, ідзём бясконца,
Шматмільённай грамадсй І
дзём туды... да сонца²⁰.*

Грамада на другі год пасля заснавання мела ўжо каля дзвюх тысяч гурткоў і налічвала больш ста тысяч членаў. На палітычнай арэне яна выступала ў адзіным фронце з польскімі і заходнеўкраінскімі рэвалюцыйнымі сіламі — Незалежнаю сялянскаю партыяй і Сельробам — Еднасць — што моцна трывожыла пануючыя колы²¹. Але рукі ўладароў былі заняты кабінетнаю валтузнёй, якая скончылася майскім пераваротам у 1926 годзе. Захапіўшы ўсю ўладу, дыктатар Пілсудскі пэўны час зводзіў разлікі са сваімі палітычнымі канкурэнтамі. У выніку разладу ў вярхах некалькі аслабеў тэрарыстычны націск на ўскраіны. У сейме абмяркоўвалася нават прапанова ППС даць аўтаномію для Заходняй Беларусі і Украіны ў рамках польскай дзяржавы, каб стварыць аснову будучай імперыі, у якую на федэральных асновах мелі быць уключаны Украіна і Беларусь пасля іх адрыву ад СССР²² Паводле цынічнага самапрызнання Пілсудскага, гэта была б «федэрацыя з рэвальверам у кішэні». Ілюзіі вакол аўтаноміі павінны былі адцягнуць масы ад нацыянальна-вызваленчай барацьбы. III з'езд КРПП у сакавіку 1925 года выкрыў палітычную дэмагогію Пілсудскага і ППС. Жыццё хутка пацвердзіла слушнасць вывадаў з'езду: у пачатку 1927 года Грамада была аб'яўлена антыдзяржаўнаю арганізацыяй і забаронена, а яе кіруючы актыў — арыштаваны і аддадзены пад суд. Такі ж лёс сустрэў і Незалежную сялянскую партыю.

Перад выбарчай кампаніяй 1928 года ўзнік новы

²⁰ Газета «Думка працы» за 21 студзеня 1928 года, подпіс «Я».

²¹ Гл. Stanisława Jarecka „Niezależna partia chłopska”, LSW, 1961, стар 168-169

²² Józef Kowalski „Zarys historii polskiego ruchu robotniczego robotniczego latach 1918-1939”. Cz. I Książka i wiedza, 1959, стар. 242

беларускі пасольскі клуб «Змаганне» — на змену Грамадзе, але ўрад не даў разгарнуцца дэмакратычным сілам. Толькі на Палессі «Змаганне» ўтварыла свае павятовыя аддзелы і паспяхова выступіла на выбарах попеч з заходнеўкраінскай рэвалюцыйна-дэмакратычнай арганізацыяй — Сельробам — Еднасць. Пасля выбараў «Змаганне», а затым і Сельроб — Еднасць былі стэрарызаваны ўладамі.

Праводзячы кабінетны пераварот, Пілсудскі падрыхтаваў «апраўданне». Было аб'яўлена, што дзяржава смяротна хварэла на дэмакратыю. Новы рэжым так і назваў сябе рэжымам санацыі (аздараўлення дзяржаўнага жыцця). Лячылі «санатары» дзяржаву старым звычаем — пры дапамозе бізуна і перніка. Разагнаўшы Грамаду і «Змаганне», яны зманьвалі хісткіх «дзеячоў» — спадарожнікаў вызваленчага фронту. Так утварылася ганебнай памяці заходнебеларуская санацыя, або «Цэнтрасаюз». З'явілася новая, апошняя тэма сатыры ў масавай паэзіі канца 20-х гадоў. Праўда, цензура не дала свабодна выказаць усю меру знявагі, якая ляжала на сэрцы ў паэтаў. Гэта відаць з «Песні аб беларускай санацыі» Міхаея Васілька:

Эх, прыўдару, запяю
Ім песеньку сваю!
Датрымае мо струна...
— Ёсць дарога ім адна,
Гэткім «збаўцам», «змагаром»!
...Пішчыць слова пад пяром,
Ды баюся гаварыць,
Каб бяды не натварыць²³.

Статут Грамады дазваляў накіроўваць 40 працэнтаў членскіх узносаў на культурна-асветныя мерапрыемствы. Мясцовыя гурткі Грамады адкрывалі клубы, бібліятэкі-чытальні, стваралі калектывы мастацкай самадзейнасці, заахвочвалі супрацоўніцтва сялян у друку. Кіраўніцтва

²³ «Маланка» № 13, 1928, стар. 2

Грамады разам з Беларускім выдавецкім таварыствам распаўсюджвала праз сетку сваіх кнігарняў, бібліятэк і народных дамоў мастацкую і палітычную літаратуру. Як сведчаць архіўныя дакументы, у грамадаўскіх кнігарнях прадаваліся таксама выданні заходнеўкраінскай радыкальнай партыі Сельроб — Еднасць, польскай Незалежнай сялянскай партыі і нават Дзяржаўнага выдавецтва БССР²⁴ Нямала твораў беларускіх савецкіх пісьменнікаў выдавалася ў Вільні. Так, у 1923 годзе там выйшаў зборнік Ул. Дубоўкі «Строма», у 1927 годзе п'есы Галубка «Суд», М. Гарэцкага «Атрута», значнымі тыражамі выходзілі «Паўлінка», «Новая зямля», «У Палескай глушы» і іншыя творы народных паэтаў Янкі Купалы і Якуба Коласа. Байкі Крапівы, сатырычныя вершы Труса, грамадзянская лірыка Чарота, Александровіча часта ўпрыгожвалі старонкі легальнай і падпольнай перыёдыкі.

Для грамадаўскага стылю кіраўніцтва культурна-масавай работай уласціва імкненне падпарадкаваць мастацкую творчасць задачам агульнай, прафесійнай і палітычнай асветы. На першы план там вылучалася пазнавальная і выхаваўчая роля мастацтва. Настольныя календары той пары нагадвалі не то энцыклапедычныя даведнікі па гаспадарцы, не то літаратурныя хрэстаматыі, а на старонках газет красаваліся вершаваныя агіткі, дыдактычныя частушкі, раешнік і іншыя віды утылітарнай паэзіі. Утылітарны падыход да мастацкай творчасці быў выкліканы, з аднаго боку, спецыфічнымі абставінамі культурнага жыцця, якое працякала пераважна ў форме масавай самадзейнасці, а з другога — сціплымі эстэтычнымі вартасцямі заходнебеларускай літаратуры, якая не ўмела яшчэ выявіць усёй паўнаты жыцця перадавога чалавека.

Поплеч з Грамадою на ніве культуры і асветы дзейнічала Таварыства беларускай школы. ТБШ узначальвала шырокі народны рух за школу на роднай мове.

²⁴ Гл. Справаздачу беластоцкага ваяводы, Дзяржархіў Брэсцкай вобласці, фонд 28, с/р-1, вопіс 9, спр. 1168, арк. 64.

Змаганне за беларускую школу выявіла высокую ступень нацыянальнай свядомасці насельніцтва. Паводле некаторых даных, у 1926 годзе бацькамі-беларусамі было пададзена каля 25 тысяч дэкларацый з патрабаваннем адкрыць беларускія школы²⁵. У 1927 годзе ТБШ налічвала звыш 10 тысяч членаў, пад яго кіраўніцтвам працавалі 134 бібліятэкі-чытальні, 41 народны дом, 4 беларускія гімназіі. Галоўная ўправа ТБШ, клапацячыся аб патрэбах народнага тэатра, дабілася ў 1927 годзе дазволу цэнзуры на пастаноўку 20 беларускіх п'ес у сістэме культурна-асветных устаноў таварыства.

Культурна-масавую работу Грамады, Беларускага выдавецкага таварыства і ТБШ характарызуе шчырая народнасць і дэмакратызм, яна вялася з устаноўкаю на масавасць. Барацьба за нацыянальную культуру спалучалася з барацьбой за свабоду і дэмакратыю. У акце судовага абвінавачання, прад'яўленага ТБШ, гаварылася: «Культурна-асветная дзейнасць таварыства... мела своеасаблівы «рабоча-сялянскі» і «культурна-вызваленчы» характар²⁶. Абедзве арганізацыі дзейнічалі ў кантакце з КПЗБ, якая ў палове 20-х гадоў актыўна праводзіла ленінскую палітыку адзінага народнага фронту. Аб'яднаным сілам дэмакратыі ўдалося раскалыхаці: народнае мора, узняць малапісьменнае насельніцтва на подзвіг палітычнай, культурнай і мастацкай творчасці. У нізавых гуртках ТБШ і Грамады былі нават створаны секцыі друку, якія выконвалі ролю няштатных карэспандэнтаў дэмакратычнай прэсы. Так развівалася масавая публіцыстыка і публіцыстычная злабадзённая паэзія, якая побач з паэзіяй падполья дала пачатак заходнебеларускай прагрэсіўнай літаратуры.

3. Герой і народ

Прайшоўшы ў думках па арэне нацыянальна-

²⁵ Беларускі каляндар на 1928 год. Вільня, выд. ТБШ, стар. 54.

²⁶ ЦДА Літоўскай ССР, фонд 31, вопіс 209, спр. 591, арк. 22.

вызваленчай барацьбы 20-х гадоў, мы звярнулі ўвагу, што масавую паэзію, нібы іскры, высякала само жыццё, сама барацьба. Паэзія гучала як музыкальнае суправаджэнне гістарычнай драмы.

Істотная рыса масавай паэзіі — цесная сувязь з іншымі формамі ідэалогіі, у прыватнасці з этыкай і палітыкай.

Палітычная лірыка і сатыра з'яўляюцца тут скразнымі жанрамі. Вось чаму палітычны недавер да Камуністычнай партыі Заходняй Беларусі, які прывёў да яе роспуску ў 1938 годзе, распаўсюдзіўся і на масавую паэзію як частку ідэйнай спадчыны вызваленчага руху. Зараз, калі вернута добрае імя КПЗБ, у новым святле паўстае перад намі і масава-самадзейная паэзія, верная спадарожніца народа ў яго вызваленчым змаганні.

Шляхі мастацтва, змест і натхненне якому даваў нацыянальна-вызваленчы рух, натуральна супадаюць з перакатамі самой вызваленчай хвалі. Першы раз гэта хваля ўзнялася ў разгар партызанскай барацьбы. Масавая паэзія гэтага часу развіваецца пераважна на старонках падпольнай камуністычнай прэсы. Шмат месца адводзіць ёй газета «Чырвоны сцяг» — цэнтральны орган КПЗБ, якая пачынае выходзіць у Вільні з лістапада 1924 года, а таксама мясцовыя партыйныя выданні і турэмныя рукапісныя часопісы. Але пры ўсім жаданні падпольны палітычны друк не мог увабраць і ўмясціць той масы твораў, якая стваралася ў народзе. Самыя ўмовы падполля абмяжоўваюць кантакт рэдакцыі з карэспандэнтамі, кола супрацоўнікаў тут не можа быць лішне шырокім. Вось чаму творы масавай літаратуры выходзілі адначасна ў падпольных камуністычных і легальных прагрэсіўных газетах пачатку 20-х гадоў, а з утварэннем Грамады — пераважна ў яе выданнях. Бясспрэчна, у легальную прэсу траплялі толькі тыя творы, якія не канфліктавалі з цензурай. Ці дае гэта падставу лічыць паэзію з легальнага друку творчасцю непартыйнай?

Хочацца звярнуць увагу, што мяжа паміж легальнай

і падпольнай рэвалюцыйнай літаратурай дваццатых гадоў была няўстойлівая. Паэзія па самой сваёй прыродзе заўжды імкнецца да легальнасці: яна мае справу з эмацыянальным жыццём народа, а эмоцыі хочучь праяўляцца адкрыта. У перыяды рэвалюцыйных уздымаў паэзія стараецца выходзіць на волю, а ў перыяды спаду — адступае ў падполле. Пасля разгрому Грамады і «Змагання» паліцыя і худ пачалі за'цягт праследаваць людзей за чытанне калісьці легальных кніжак, адбіралі і нішчылі падшыўкі грамадаўскіх газет і часопісаў. Да месца тут нагадаць адзін красамоўны факт. Даследчык Б. Клейн апублікаваў у 1957 годзе верш «Амністыі», знойдзены ім у архівах былога Гродзенскага акруговага суда²⁷. Тэкст быў захоплен паліцыяй пры вобыску ў аднаго рэвалюцыянера і служыў абвінаваўчым доказам на судзе. У каментарыі да сваёй публікацыі Б. Клейн выказаў думку, што ён знайшоў вусны твор, складзены ў камуністычным падполлі ў пачатку 30-х гадоў, калі тэрор і судовыя праследаванні камуністаў дасягнулі нечуваных маштабаў. На самай справе верш узнік яшчэ ў 1926 годзе і быў надрукаваны ў прагрэсіўнай газеце «Беларуская справа». У 30-я гады фашызацыя дзяржаўнага жыцця буржуазнай Польшчы зайшла так далёка, што ўлады палічылі крамолай дазволеныя раней радкі:

Зямелька наша стогне, плача,
Бо турмы ў ёй адно цвітуць;
А той, хто праўду хоча бачыць,
У ланцугі таго куюць.
Амністыі мы патрабуем,
Але паны не хочучь даць...
Амністыі! Мы пратэстуем!
Даволі ў путах люд трымаць!
Амністыі, далоў астрогі,
Даволі путаў, кайданоў!

²⁷ Б. Клейн. Песні рэвалюцыйнага падполля, час. «Польшча» № 2 за 1957 г.

Крычыць народ загнаны, ўбогі: —
Адайце нам бацькоў, сыноў!²⁸

У сваю чаргу нам асабіста даводзілася не аднойчы чуць, як былыя актывісты Грамады дэкламавалі творы з «Чырвонага сцяга» і, у прыватнасці, верш пра Леніна, які пачынаўся словамі: «Ленін — бацька ўсіх працоўных...».

Алесь Салагуб, добра знаёмы з персанальнымі справамі заходнебеларускіх пісьменнікаў, адзначаў, што аўтарамі легальных і падпольных твораў рэвалюцыйнай літаратуры Заходняй Беларусі былі часта адны і тыя ж людзі, таму нельга рабіць непраходнай мяжы паміж легальным і пад-польным рэчышчам масавай паэзіі. Дзяліць, скажам, Мак-сіма Танка ці таго ж Салагуба на дзве часткі нам асабіста здаецца справай няўдзячнай і бясплоднай.

Тэрмінам «масавае літаратура Заходняй Беларусі 20-х гадоў» мы аб'ядноўваем два раздзелы заходнебеларускай літаратуры: ананімную агітацыйную паэзію падпольнага друку і псеўданімную лірыку легальнага дэмакратычнага друку, бо свядомасць народа аб'ядноўвала гэтыя два струмені ў адзінае рэчышча. Народ запамінаў і перадаваў з вуснаў у вусны найбольш змястоўныя творы як з падпольнай, так і з легальнай прэсы.

Суадносіны паміж падпольнай і легальнай масавай паэзіяй такія ж, як паміж камуністычнай партыйнасцю і народнасцю: партыйнасць — вышэйшая форма народнасці.

Бясспрэчна, паэзія камуністычнага друку больш цэльная і спелая ў ідэйных адносінах. Яна з'явілася своеасаблівым запевам і прадпевам да масавай паэзіі Грамады.

Па жанру вершы з падпольнага камуністычнага друку — гэта вершаваная публіцыстыка. Іх тэматыка звязана з палітычным жыццём, і самі яны служылі сродкам палітычнай агітацыі. Так, напрыклад, прыпеўкі з «Чырвонага

²⁸ Амністыі. Газ. «Беларуская справа» за 11 ліпеня 1926 г. Подпіс «Х».

сцяга», нумар 4 за 1925 год, заклікалі мацаваць саюз рабочых і сялян як апору вызваленчага руху. Значнае месца ў вершах займала тэма партызанскай барацьбы — «Песні паўстанца» («Чырвоны сцяг», нумар 2 за 1924 г.), «Ата-ман Муха» (нумар 3 за 1924 год), «Што рабіць» (нумар 5 за 1925 год) і інш. Вобраз партызана тут — гэта вобраз пралетарскага рэвалюцыянера, інтэрнацыяналіста і патрыёта. Звяртае ўвагу выразнасць сацыяльнай характарыстыкі партызанскага камандзіра, атамана Мухі. Па сваіх палітычных пераконаннях ён камуніст, па паходжанню — сын працоўнай вёскі.

Вось на помсту за няволю,
За грабежства і за здзек —
Стаў на кліч народнай волі
Беднай вёскі чалавек.
Ён пагібель ліхадзеяў,
Гэта Муха — атаман.
Перад ім са страху млее
Ксёндз-груган, пузаты пан.

Вобраз чырвонага партызана мае свой палемічны падтэкст, ён супрацьлеглы праграмнаму вобразу з нацыяналістычных часопісаў «Беларускі партызан» і «Светазар», што выходзілі пры штабе атамана Хмары. Ідэалам партызана тут быў раз'юшаны фанатык, авантурыст.

Такім чынам, паэзія камуністычнага падпольнага друку пачынае працу над стварэннем вобраза станоўчага героя, ставячы на першы план палітычныя погляды чалавека і яго сацыяльную прыналежнасць. Уражлівасць да гэтых рыс радніць масавую заходнебеларускую паэзію з савецкай.

Вобраз атамана Мухі з верша, які мы прыводзілі вышэй, мае шмат агульнага з вобразам Сцяпана Булата, створаным Янкам Купалам.

Вострай і трапнай была ў «Чырвоным сцягу» сатыра. Яго супрацоўнік; не мелі патрэбы стрымліваць свой смех і

гкеў перад цензурай. Яны бязлітасна бічавалі выроднае ганарлівае панства:

У цябе, вяльможна Польшча,
Кожны дзьмецца, каб быць большы,
Знай жа, з мужнай Беларусі
Не пачуеш: пакланюся.

Выкарыстоўваючы традыцыйную для беларускай ананімнай літаратуры форму гутаркі пана з мужыком, паэт з «Чырвонага сцяга», у красавіцкім нумары 1926 года, напаўняе гэтую форму сучасным палітычным зместам.

Гратэскавая сцэнка перарастае ў спрэчку нават не двух класаў, а дзвюх падітычных сіл. Падтэкст верша дазваляе сказаць, што аўтар зразумеў сацыяльную псіхіку сучаснага яму пана і селяніна. Верш набыў актуальнае гучанне.

— Быдла, хам ты, «совбандыта»!
Мала, значыць, цябе біта:
Ведай, што Рэчпаспаліта
Не тваё, свіння, карыта.
Я тут пан, цалуй мне боты,
Бо бізун дадасць ахвоты...
— Ціха. ціха. ягамосцю.
Бо магу не здержыць злосці...
Беражыся ж нашай сілы,—
З сала пана будзе мыла!

Праўда, калі ўважліва прыгледзецца да паэзіі «Чырвонага сцяга» за 1924—1925 гады, дык можна прыкмеціць пэўную супярэчлівасць. Сустракаюцца там рэчы па-народніцку чулівыя, з хваравіта выказаным нацыянальным пачуццём. Гэта, відаць, сляды «творчасці» сацэсіянераў, якія працавалі ў рэдакцыі і нават на пэўны час завалодалі падпольнай друкарняй КПЗБ. Наша тлумачэнне слабых момантаў некаторых вершаў з

«Чырвонага сцяга» — толькі здагадка, бо ўсе яны ананімныя.

З таго моманту, як утварылася Грамада, у падпольных камуністычных выданнях мастацкія творы і нават артыкулы па пытаннях культуры амаль не друкаваліся. Кампартыя атрымала больш зручную форму кіраўніцтва культурным жыццём Заходняй Беларусі — легальную масавую арганізацыю, легальны дэмакратычны друк.

На старонках грамадаўскіх газет і часопісаў дасягнула выключнага росквіту псеўданімная масавая літаратура, прадстаўленая допісам-фельетонам і вершам. Па свайму класаваму профілю — гэта была пераважна сялянская творчасць. Нават пашыраныя псеўданімы аўтараў — Сумны, Гаротны, Пакрыўджаны — выражаюць праўдашукальніцкія імкненні, характэрныя для вёскі. Дарэчы, сялянскі профіль становіўся ў нейкай меры нацыянальным профілем, бо Заходняя Беларусь была краінай аграрнай, а вёска — вузлом супярэчнасцей і сховішчам нацыянальных традыцый.

Паэзія дэмакратычных газет жанрава аднародная, у ёй найбольш пашыраны тып кароткага верша публіцыстычнага складу. Па сутнасці, гэта — творы агітацыйныя: тут выступаюць два плакатныя вобразы: агітатар і народ. Мастацкую спецыфіку абодвух вобразаў мы бачым у тым, што гэта фактычна — аўтапартрэты.

Народ у люстры сваёй уласнай свядомасці. Цікава! Мо-жа найбольш яскраваю і сімпатычнаю рысай гэтага героя з'яўляецца веліч жаданняў, што надаюць вобразу рамантычную ўзнёсласць. Чаго ж жахаецца народ і героіні Справядлівасці, Свабоды і Шчасця! Велічныя жаданні паднімаюць народ у яго ўласных вачах. Ён ганарыцца тым, што ўсвядоміў сваё гістарычнае значэнне, сваю сілу, сваё права:

Грамада — вось гэта сіла,

Грамада — жалеза гне!²⁹

Аглядаючыся назад, паэты помняць гады ліхалецця, ка-лі працоўны люд гібеў на скразняках гісторыі. Як добра, што перагорнута тая сумная старонка гісторыі! Захапленне і подзіў у вачах песняроў Грамады. Адзін з іх, малавядомы тады паэт Міхась Машара, дужа трапна, амаль афарыстычна выказаў гэта радаснае здзіўленне актыўнасцю мас:

Дзе ўзялі яны сілу магутную
Перасіліць рахманасць сваю?!³⁰

Пытанне тут — рытарычная фігура. Адказ на яго меў кожны масавы паэт, бо яго дала грамадская думка. Народ абудзіла рэвалюцыя. Агонь Кастрычніка разгараўся ў сэрцах мільёнаў. Камуністы навучылі масы арганізоўвацца і змагацца за сваю годнасць, свабоду і шчасце. Не патрэбна было вялікай мудрасці, каб уцяміць гэту ісціну: амаль у кожным гуртку Грамады камуністы складалі ядро. Калі пра гэта здагадвалася паліцыя, дык аднавяскоўцы — тым больш. Агітатар-грамадавец угаворваў братоў па класу, сяброў па нядолі памнажаць рады арганізацыі працоўных:

У грамадзе мы знойдзем сілу,
І нас будуць паважаць,
Што патрэбна, ўсё здабудзем,
Дык пара за праўду стаць!

Лагодны, даверлівы, мяккі тон гутаркі мяняецца, робіцца рашучы, гнеўны, калі мова ідзе пра закулісных махляроў, брудных палітыканаў, якія хочуць раз'яднаць народ і прадаваць яго ворагам:

²⁹ Газета «Народная справа» № 4 за 1926 г.

³⁰ М і х а с ь М а ш а р а . «Грамада», паэма, 1929. Рукапіс знаходзіцца ў аўтара.

Прэч усіх тых, што між намі
Калацею зацяюць,
Што змаўляюцца з панамі
І працоўных прадаюць.
Прэч і тых, што аддзяляюць
Ад работнікаў сялян,
Каб лягчэй па адзіночцы
Нас душыў буржуй і пан.

Мы прывялі тут верш з артыкула Алеся Салагуба. Каменціруючы яго, Салагуб пісаў: “...гэткія вершы чытаюць на масоўках, на вячорках, бо гэта — вершы масы, бо гэта паднявольная маса сама іх творыць, бо гэта крык яе сэрца”³¹. Вельмі слушная і трапная заўвага. Яна дае мажлівасць правільна зразумець даволі пашыраны ў грамадаўскай паэзіі заклік да згоды. Слова згода насцярожвае кожнага, хто разумее істоту супярэчлівасцей нацыянальна-вызваленчага руху. Не прымірэнне, а барацьба могуць вырашыць гэтыя супярэчлівасці. І толькі калі ідзе мова аб згодзе працоўных у радах народнага фронту, мы можам яе ухваліць. Сапраўды, масавая паэзія мела на ўвазе гэту згоду, толькі думку сваю выражала часам прыблізна, карава, няўдала. Чытаючы такія творы, часта прыходзіцца ухваляць добрыя намеры аўтараў і ўздыхаць аб нявыкарыстаных мажлівасцях.

Але вернемся да вобраза станоўчага героя. Паэзія Грамады адлюстравала выхад на арэну жыцця дзеяча новага тыпу — арганізатара і асветніка, палкага прапагандыста ідэй сацыяльнай справядлівасці, сацыяльнай роўнасці, свабоды. Яго характар і стыль паводзін сфармаваліся ва ўмовах шпаркага разгортвання адзінага нацыянальнага фронту і нарастання парламенцкай барацьбы. Сумленны і шчыры дэмакрат, бескарыслівы, адданы радзіме грамадзянін-летуценнік — ён карыстаўся давер’ем працоўнага люду.

³¹ А л е с ь С а л а г у б . Мастацкая паэзія Грамады. Час. «Польмя рэвалюцыі» № 1 за 1933 г., стар. 161.

Праўда, пры ўсёй сваёй высакароднасці і энтузіязме, адданасці справе ўз'яднання беларусаў у адзінай сацыялістычнай дзяржаве гэты чалавек, «грамадавец», быў па-сялянску прастадушны, часта нават наіўны і па-інтэлігенцку нецярплівы, верыў у існаванне сусветнай справядлівасці і лічыў сваім гістарычным абавязкам расказаць усяму свету аб народнай крыўдзе, заклеімаваць ганьбай віноўнікаў, скардзіцца, пратэставаць і пабуджаць да пратэсту.

Менавіта ў асобе такога дзеяча масавая паэзія ў другой палове 20-х гадоў знайшла ідэал. Дакладней кажучы, у ім аўтары знаходзілі саміх сябе, лепшую частку свайго «я». Як мастацкае пазнанне жыцця паэзія гэта мела свой стыль, свой падыход да з'яў, сваю меру ацэнкі. Звычайныя грамадзянскія пачуцці — класавая гордасць, нацыянальная і чалавечая годнасць — адлюстроўваюцца ў ёй як нешта выключнае, грандыёзнае, узнёслае. Справа, відавочна, у тым, што векавы прыгнёт некалькі прытупіў гэтыя рысы характару ў беларусаў. Самадзейныя паэты надзвычай глыбока перажывалі радасны акт грамадзянскага абуджэння чалавека не толькі ў сэрцах суайчыннікаў, але і ў сваіх уласных сэрцах. Хацелася стварыць паэзію, рамантычна прыўзнятую, страсную, прызыўную.

Рамантыка стала знакам дзён, нават модай. Аб вялікім попыце на рамантычную паэзію ў Заходняй Беларусі той пары сведчаць многія факты: па-першае, той факт, што яна друкавалася ў палітычных газетах; па-другое, што на беларускую мову перакладаліся ў Вільні творы рамантычнай класікі — «Дэман» і «Мцыры» Лермантава, «Дванаццаць» Блока; нарэшце, — усе вакол захапляліся рамантычнымі па стылю творамі Янкі Купалы, турэмнымі вершамі Якуба Коласа, творамі Міхася Чарота і ўвогуле ўсёй маладнякоўскай лірыкай. Усё гэта добра. І не ў рамантызацыі жыцця слабасць масавай паэзіі, а ў недахопе рамантыкі. На ёй ляжыць пячаць «агульнаасабовасці» і беднасці фантазіі. Адсутнасць яркай індывідуальнасці, а заадно і індывідуалізацыі выяўляемых пачуццяў былі прычынаю таго, што яна амаль не захавала да нашага часу

сваёй эстэтычнай моцы і паблекла ў новых сацыяльна-гістарычных абставінах. Для сучаснага чытача гэта ўжо толькі дакумент пачуццяў і спраў даўно мінулых дзён.

Сярод самадзейных паэтаў сустракаліся людзі з найўнымі, цьмянымі ўяўленнямі аб сацыялістычнай перабудове свету, яны хацелі сказаць у сваіх вершах больш таго, што разумелі, а не маглі выказаць і таго, што зналі. Запаўняючы радкі рытарычнымі фразамі, традыцыйнымі сімваламі, няўмела размалёўвалі вобраз станоўчага героя — грамадаўца, энтузіяста справядлівай перабудовы свету, гуманіста-летуценніка. У вусны героя ўкладвалі рысакародныя заклікі: ён хоча «весці народ к дабру», «ісці ўпярод», «уздымаць сцяг». На жаль, не заўсёды можна разабраць, што напісана на гэтым сцягу. Прывядзём паказальны верш «Смялей» з газеты «Наша праўда» за 18 лістапада 1927 года:

Смялей, смялей ідзі ўпярод
Праз мора, праз гару.
Вядзі працоўны весь народ,
Вядзі яго к дабру!

Чым тлумачыцца гэтая абстрактнасць ідэалу? Прычын — безліч. Галоўнае, на нашу думку, тое, што нацыянальна-вызваленчы рух, як рух шырока. дэмакратычны, прымаў у сваё рэчышча спадарожнікаў, яго праграма дазваляла супрацоўнічаць людзям рознага светапогляду, прадстаўнікам розных сацыяльных груп. Вялізны ўплыў на грамадскую думку рабіла вёска, якая дзедаўскім шляхам выпраўляла сваіх сыноў у пошукі праўды. Праўда гэта ўяўлялася як нацыянальнае ўз'яднанне народа і рахманы мужыцкі сацыялізм. Сентыментальная рамантыка, праўдашукальніцтва — слабыя рысы сялянскага руху, як радзімчыкі, перадаліся масавай паэзіі перыяду Грамады.

Мы ўжо ведаем, што не ўся паэзія была цьмяная і неўразумелая. Гэта толькі адзін яе полюс. Але ёсць і другі.

Ёсць у ёй творы, пранікнутыя сацыялістычнай ідэйнасцю і рэвалюцыйным гуманізмам. Сюды адносяцца раннія творы Піліпа Пестрака (Звестуна), Алеся Салагуба (Лявона Чачоткі), Валянціна Таўлая (Янкі Дванаццатага), Міхала Касцевіча (Міхася Васілька) і вершы малавядомых аўтараў,— напрыклад, верш «Эпічны вобраз» (газ. «Беларуская ніва» нумар 8 за 30 студзеня 1926 года, подпіс Васіль Горны), «Краю забранаму» (газ. «Сіла працы» нумар 4 за 9 лютага 1928 года, подпіс Молат) і інш. Нават псеўданімы, якімі падпісаны гэтыя творы, не маюць адзначанага вышэй маралістычнага адцення. Лепшыя вершы дэмакратычнага друку пераклікаюцца з савецкай беларускай літаратурай.

Раскрываючы пачуцці станоўчага героя, масавая паэзія дэмакратычнага друку на першы план ставіць маральна-этычны бок чалавечай асобы. Гэты аспект не мае ў сабе нічога благога. У параўнанні з падпольнай паэзіяй ранейшага этапа яна здолела раскрыць нават больш чалавечых рысаў у героі, выявіць больш багатую гаму эмоцый і думак. Праўда, гэтай геме не хапала мужнай стрыманасці, у ёй мітусліва змяняюцца два настроі: чуліва-сумны і бесклапотна-бадзёры.

Пры ўсёй стракатасці і прыблізнасці выражэння станоўчага ідэалу, што можна вытлумачыць акрамя прыведзеных аргументаў умовамі цэнзуры і традыцыйна-фальклорным уяўленнем аб красе, масавая паэзія не кідалася ў містыку. За кожным абстрактным вобразам, за кожным сімвалам тут можна амаль беспамылкова ўгадаць канкрэтнае грамадска-палітычнае паняцце з праграмы Грамады. І сучаснікі, нібы змовіўшыся з паэтамі, лёгка ўгадвалі гэтыя паняцці, бо самую праграму ведалі на памяць. Мова масавай палітычнай паэзіі мае ў сабе рысы прафесійнага жаргону, але ён служыў сродкам паразумення паміж людзьмі самай універсальнай прафесіі, якою ёсць прафесія грамадзяніна і патрыёта. У гэтых абставінах паэты не мелі патрэбы паўтараць праграмныя лозунгі даслоўна. Яны карысталіся спрадвечным законам мастацкай ідэалізацыі, засвоеным з фальклору, з матчыных песень і

казак. Прайшоўшы працэс ідэалізацыі ў вершах, палітычная праграма Грамады станавілася маральна-этычнаю праграмай нацыянальна-вызваленчага руху і эстэтычнаю праграмай самой паэзіі.

Вобразнасць масавай паэзіі Грамады ўвогуле не мудрагелістая. Усход, Свято, Дабро — гэта сімвалы сацыяліз-ма, Сонца — гэта свабода, Агонь, Буран, Веснаход — гэта рэвалюцыя, Вясна, Зара — сацыялістычнае заўтра і г. д. Каму незразумелы такія сімвалы? Яны ж увайшлі ў беларускую паэзію з пачатку ХХ стагоддзя, нават раней. На паэтычную ніву Заходняй Беларусі яны самасейкай нацэрушыліся з дарэвалюцыйнай літаратуры. Паэт мог не баяцца, што чытач не зразумее, што ён хацеў выказаць такімі вось радкамі:

Добры дзень, Сонца!
Я твой сын — пралетар,—
Асыпай мяне іскрамі зораў³².

Бяда не ў тым, што сімволіка была неўразумелай, а якраз наадварот — што яна была занадта зразумелай, прасцецкай, трафарэтнай. Вершы выходзілі прасталінейнымі, з выхалашчаным і аднатыпным падтэкстам.

І ўсё ж канкрэтнасцю палітычнага мыслення, практычным цвярозым поглядам на гістарычны працэс масавая паэзія супрацьстаяла містычным заклінанням нацыянал-рамантызму. Інакш бы яна не дайшла да шырокага чытача, не стала б масавай. Працоўны чалавек глядзеў на грамадскі працэс без тэарэтычнага ўзбраення, але і без містычнага знямення, ён адчуваў, як і той мужык з верша Багдановіча, што зямля трымаецца ўсё ж на яго спіне. У цвярозым практыцызме заключалася перавага масавай паэзіі над нацыянал-рамантычнай.

³² Да сонца. Газ. «Наша справа» № 7 за 22 студзеня 1927 г, 3 Зак. 1236 ц

Да масавых паэтаў вельмі падыходзіць адна з пяці парад Бертольда Брэхта тым, хто піша праўду: «Праўда павінна быць ваяўнічай». Сатыра складала самы папулярны раздзел масавай паэзіі. У 1926 годзе ў Вільні пачаў выходзіць прагрэсіўны сатырычны часопіс «Маланка».

У першым нумары рэдакцыя гаварыла чытачам, што будзе «пацяшаць і развясельваць»... «Забудзецеся Вы, што жывяце ў крытычны час безграшоўя, забудзецеся аб падатках і іншых балячках нашага сучаснага жыцця, а будзеце смяяцца ясным, чыстым і здаровым смехам». На самай справе яна якраз напамінала пра ўсе балячкі жыцця, вучыла людзей глядзець крытычна на шырокі свет, вяла іх за кулісы вялікай палітыкі, зыркім бляскам асвятляла пацёмкі польскай санацыі і заходнебеларускай рэакцыі. Гэтага хацелі самі падпісчыкі і маса самадзейных сатырыкаў, якія закідалі рэдакцыю сваімі творамі.

Кірунак і аблічча часопіса надала палітычная сатыра. «Маланка» смаліла па далёкіх і блізкіх ворагах нацыянальна-вызваленчага руху, ворагах свабоды і шчасця чалавека. Яна выражала ў негатыўнай сатырычнай форме той жа эстэтычны ідэал, што і масавая паэзія Грамады.

Сатырыкі бічавалі каланіялізм, крызісы, гонку ўзбраенняў — усе агіднасці імперыялістычнай сістэмы. Вось прыпеўкі з 14 нумара за 1926 год, якія нават сёння гучаць зусім актуальна:

Амерыка ўсцяж клапоча,
Абяззброіць іншых хоча,
Аб сабе дык ні гу-гу,
Бо сама, ой, не магу.
Франк ляціць (вось божа кара),
Не памог і Пуанкарэ.
Тут і чорт сам не паможа,
Як пралетар не пераможа.

З асаблівай зацягасцю вяла «Маланка» барацьбу супраць «хатніх» ворагаў вызваленчага руху — польскай

і беларускай «санацыі». Са старонак часопіса паўстае агідны паліцэйскі рэжым без маскі. Дасціпныя куплеты аб масавых арыштах і вобысках станавіліся песнямі, якімі нават вясковая дзетвара дражніла паліцэйскіх крукоў:

У Мікіты на паліцы Знайшлі мерачку пшаніцы.
Гэта мусі дынаміт,—
Кажа старшаму найміт.
У ўдавы старой Агаты
Качаргу знайшлі за хатай.
Гэта мусі карабін,—
Палісман кажа адзін ³³.

Частым «госцем» на старонках часопіса быў верхавод «санацыі» дыктатар Пілсудскі. Сатырыкі прыкмецілі ў ім мацёрага носьбіта спракаветных заган шавіністычнай шляхетчыны — ваяўнічай ганарлівасці, дэмагогіі, цынізму. У 14 нумары за 1926 год часопіс перадрукаваў з савецкіх газет карыкатуру Б. Яфімава «Пілсудскі ў поўным узбраенні», а на вокладцы 17 нумара змясціў карыкатуру свайго штатнага мастака Я. Горыда «Святочныя падарункі беларусам», на якой Пілсудскі паказаны ў ролі дзеда Мароза. Ён абвешаў ёлку ўказамі аб новых падатках, штрафах, рэпрэсіях і «гасцінна» запрашае працоўных на святочны баль.

Лепшая частка сатыры з «Маланкі» належыць да масавай паэзіі перыяду Грамады. Яе «герой» быў сатырычным антыподам таго актыўнага грамадзяніна-летуценніка, якога ўслаўляла масавая паэзія. Сустракаюцца розныя «варыянты» сатырычнага вобраза: палітыкан-прайдзісвет, апалітычны абывацель і проста панскі падбрэхіч, што

Усюды нюхае, сачыць,

³³ «Маланка» № 14 за 1926 год, стар. 3.

Хто што кажа ці маўчыць,
Дзе збіраецца народ
На сабранне альбо сход,
А назаўтра, ўзяўшы клунак,
Прэцца ён на пастарунак.³⁴

Не заўсёды пісьменнікі-сатырыкі ўмелі знайсці належную меру смеху і трапныя мастацкія прыёмы. Часта абмяжоўваліся лёгкаю кпінай там, дзе патрэбна было даць залп з «артылерыі смеху», як называў Маякоўскі сатыру. Рэдка ўжывалі тонкія прыёмы смеху: іронію, сяброўскі шарж, спагадны гумар. Нямала ёсць і такіх твораў, якія гучалі востра і дасціпна толькі ў кантэксце грамадска-палітычнага жыцця свайго часу, сёння кантэкст гэты стаў падтэкстам. Каб раскрыць яго, патрэбна шмат месца. Але ці аплаціцца гэта работа? Не заўсёды.

Стыль лепшай часткі сатыры «Маланкі» звязан з народным жартам, ён вызначаецца прастатою і грубаватаю рэзкасцю. Каштоўная рыса гэтай сатыры — даходлівасць. Яшчэ зараз людзі старэйшага пакалення ў заходніх абласцях рэспублікі памятаюць вершы «Маланкі». Аўтару асабіста давялося чуць з вуснай перадачы куплеты:

Яшчэ жыта на загоне,
Секвестратара чогт гоне,
Прэцца полем, ледзве дыша,
За падаткі ўсё апіша...³⁵

Рэпрэсіі супраць Грамады і «Змагання» закранулі дэмакратычны друк, аднэ за адной закрываліся газеты. Але на іх месца ўзнікалі новыя, падхопліваючы як дэвіз частку загалоўка і кірунак закрытай, На месца «Нашай справы» выходзіла «Наша праўда», «Наша воля», на месца «Працы» выходзіла «Сіла працы», на месца «Маланкі» — «Пякучая

³⁴ Даносчык. «Маланка» № 3 за 1927 г.

³⁵ «Маланка» № 13 за 1926 г., стар. 4

маланка» і г. д. Вельмі частаю з'явай сталі газеты-аднаднёўкі. Рэдакцыі пачалі наймаць падстаўных асоб - «зіцрэдактараў», якія за плату бралі на сябе адказнасць і адседжвалі пакаранне ў турмах. Ва ўмовах рэакцыі не ўсё, напісанае рэвалюцыйнымі паэтамі, магло з'явіцца ў друку.

Вось адзін сярод многіх адказаў «Маланкі» паэту Бываламу: «Справядліва пішаце:

Хто працівіўся іх волі,
Абдзіраламі назваў,
Той за скаргу сваёй болі
У астрог сядзець папаў.

Мы якраз не хочам, каб і з намі тое здарылася;
верша вашага не друкуем: за яго пасадзілі б напэўна».

Часопіс па некалькі разоў запар канфіскавалі, страх перад цэнзурай прывёў у 1928 годзе да зніжэння ідэйнага ўзроўню сатыры. Абывацельшчына, пошласць і пустасмех, нібы пустазелле на здратаваным цэнзураю полі, пачалі зацягваць старонкі часопіса. Адзіны фронт быў разбіты, і не было каму ўзараць поля нацыянальнай культуры. Да з'яўлення «Маланкі» ў Вільні выходзіў ліберальна-абывацельскі гумарыстычны часопіс «Авадзень». «Маланка» абсмаліла яму крылі. Аказалася ў канцы, што сама яна станавілася «Аваднём», нібы для таго, каб пацвердзіць, што ў свеце насякомых існуе працэс рэгенерацыі. Ізаляваны паліцыяй ад мас, часопіс трымаўся на энтузіязме асобных супрацоўнікаў, пакуль у 1929 годзе ўлады не забаранілі яго.

4. Усходы зорак

Мы разглядзелі масавую паэзію Грамады як адбітак жыцця, барацьбы, свядомасці, дакумент пачуццяў працоўных мас былой Заходняй Беларусі і прыйшлі да вываду, што яна — свайго роду пасведчанне аб грамадзянскім нараджэнні народа. Але напрошваецца пытанне: ці масавая паэзія азначае нараджэнне літаратуры? На гэтае пытанне мы

не адказалі, хаця і адчувалі, што яго не абыдзеш. Чытач мог заўважыць многа агаворак, нават скептычных заўваг у тых мясцінах, дзе нам даводзілася гаварыць аб мастацкай вартасці твораў паводле крытэрыяў сённяшняга дня. Стасуючы гэтыя крытэрыі, мы далі падставы для папрокаў тым крытыкам, якія любою цаною хочуць дабівацца адназначных ацэнак, хоць на справе такая адназначнасць часта аказваецца звычайнаю спрошчанасцю.

Уявіць і рэканструяваць эстэтычныя густы той эпохі, творчасць якой вывучаеш, няцяжка, але хто паверыць ацэнкам, дадзеным на падставе ўстарэлых густаў? Таму мы прапанавалі чытачу паглядзець на масавую паэзію

Грамады з Дзвюх дыстанцый: вачыма саміх яе стваральнікаў і вачыма нашых сучаснікаў. І няма чаго баяцца супярэчлівасцей. Фактычна іх няма. Ёсць дзве несумяшчальныя па контурах карціны, якія дапаўняюць адна другую. Гэтыя дзве карціны паўставалі яшчэ перад вачыма Алеся Салагуба, але ён хацеў іх сумясціць, пішучы: «Астрожным паэтам няма калі працаваць над формай верша»...³⁶ Маўляў, даруйце ім і любіце. Але ці мажліва такая любоў з літасці? Час паказаў, што немажліва. На шчасце, яна і непатрэбна. Над формай і зместам твора мастак працуе адначасна, калі ён мастак. Справа аднак у тым, што масавыя паэты не былі ў поўным сэнсе мастакамі. Яны выконвалі перш за ўсё грамадзянскі абавязак, выконвалі бескарысна і натхнёна. Як грамадзяне, як людзі яны і заслугоўваюць на памяць, на пашану і ўдзячную любоў нашчадкаў.

Дык што ж, падумае чытач, паставім крыж на мастацкасці. Ранавата. Для таго каб адказаць, якой была масавая паэзія Грамады, патрэбна ведаць, што з яе выйшла. А выйшла нешта новае,— яе адмаўленне, яе супрацьлегласць, яна сама ў новым вобразе, у вобразе аўтарскай рэвалюцыйнай літаратуры.

Клопаты і сумненні, якія адчуваеш, вывучаючы

³⁶ Паэзія рэвалюцыйнага падполля. «Звязда» за 7 ліпеня 1931 г.

процьму твораў, роты і палкі псеўданимаў, выліваюцца ў мноства пытанняў: які лёс сустрэў масу песняроў, што, нібы іскры ў горне, зазіхацелі ад подыху народнай буры? Ці ўсім су-джана было выказацца толькі двума-трыма, часта слабымі, вучнёўскімі вершамі і знікнуць? Ці можа знайшліся такія, чыя фантазія, загарэўшыся ў гэтым горне, не пагасла? Ці былі такія, што палюбілі пакуты і радасць творчасці, што сталі «гарэць і не згараць», гаворачы словамі таго данбаскага рабочага паэта, імя якога нечакана ўсплыло на III з'ездзе пісьменнікаў? Калі так, дык астатнія апраўдаюцца перад судом муз тым, што суправаджалі гэтых даравітых і дапамаглі ім усвядоміць сваё прызвание. Масавая паэзія ўвогуле і паэзія Грамады ў прыватнасці даказвае паэтычнасць самой эпохі, у якую яна развіваецца. З гэтага ўсведамлення нарадзіліся натхнёныя радкі Алеся Салагуба, якія лепш за яго разважанні характарызуюць істоту масавай паэзіі:

Мы крок за крокам ідзём да мэты
Усіх людзей.
Мы ўсе тварцы, мы усе паэты,
Сыны падзей!

Вось сапраўднае эстэтычнае значэнне масавай паэзіі. Яна знаходзіць сваё гістарычнае апраўданне ў тым, што з'яўляецца дакументам пачуццяў і калыскай талентаў.

З гушчы масавай паэзіі Грамады выйшлі таленты Міхася Васілька, Міхася Машары, Алеся Салагуба, Піліпа Пестрака, Валянціна Таўлая, Міколы Засіма і Максіма Танка. Зараз мы не можам спыняцца на іх індывідуальнасцях, звернем увагу толькі на некалькі фактаў, якія паказваюць, як адчуванне паэтычнасці жыцця спараджала цягу да творчасці і ўсеагульны грамадскі клопат аб мастацтве.

Масавая паэзія Грамады стварала думку аб эстэтычнай вартасці грамадскіх праблем, сцвярджала і ўслаўляла ў чалавеку імкненне да велічнага, асэнсоўвала ў вобразах справы і падзеі нацыянальнай важнасці, рабіла іх

эмацыянальна даступнымі, лепш засваяльнымі для масавай думкі.

Кожнаму, хто цікавіцца літаратурай, вядома, што на-ват сёння праблема сувязі мастака з жыццём — праблема нумар адзін. Ва ўмовах масавай паэзіі яна вырашалася вельмі натуральна, хаця і супярэчліва. Мастак жыў у гушчы народа і, натуральна, гаварыў ад яго імя. На жаль, яго ўласнае жыццё было цяжкое і не спрыяла развіццю таленту, не давала часу сумяшчаць барацьбу за хлеб наязённы з творчасцю. За цесную сувязь з жыццём масавыя паэты плацілі вельмі дарагую цану — часта цану асабістай свабоды, нябачаных пакут і гібнення таленту. Таму заставалася многа пачатых тэм і намечаных праблем, шмат заявак на творы, засталіся публіцыстычныя вершы ды кароткі допіс-фельетон. Але ў кожным разе гэта былі тэмы і праблемы першай важнасці, ухваленныя грамадскаю думкай.

Вось хоць бы тэма граніцы. Тэма, якая ўскалыхнула грамадскую думку Заходняй і Савецкай Беларусі і гулкім рэхам адгукнулася ў літаратуры. Узорами грамадзянскай паэзіі сталі такія творы, як «Межы» Максіма Танка:

Межы, дзе глянеш — ўсё межы...
Глушыцца слова і гук.
Колькі ёсць позіркаў свежых,
Братніх працягнутых рук!..
Хочацца сціснуць далоні,
У поглядах дружбу спаткаць,
Поўныя накіпам, звонам
Хмельныя чары падняць,
Высекчы іскрамі гукі
З нашых цымбалаў жывых,
Нат калі зраняцца рукі
Дротам на межах глухіх.

Натхнёны вялікай любоўю да людзей, голас паэта-інтэрнацыяналіста кранае і сёння і будзе кранаць нават тады, калі вялікая трагедыя прыгнечаных народаў стане

далёкім успамінам. Але для таго каб узніклі гэтыя хвалюючыя радкі, мала было аднаго таленту. Патрэбна было выхаванне, традыцыі. Патрэбна было, каб сама тэма стала тэмай народнай свядомасці — тэмаю масавай народнай паэзіі. Патрэбна было, відаць, каб яшчэ ў 1928 годзе нейкі нікому невядомы самавук таксама натхнёна сядзеў над сшыткам і выводзіў бездапаможныя радкі:

Хоць кругом калючы дрот
І моцны цемры карані —
Ідзём мы смела напярод,
Бо пераможам усё ж мы!³⁷

Чалавек гэты перажываў, відаць, такое ж моцнае хваляванне, але выказаць яго не здолеў.

Масавая літаратура Грамады ўмела адчуваць паэзію рэвалюцыі, але ўносіць паэзію ў рэвалюцыю яшчэ не ўмела. Толькі ў 30-я гады, стаўшы аўтарскай літаратурай сацыялістычнага рэалізму, яна набыла здольнасць уздзейнічаць на ход падзей, фармаваць грамадзянскія пачуцці і эстэтычныя густы. Недалёка трэба хадзіць за параўнаннем, каб заўважыць, як вузлавыя тэмы масавай паэзіі Грамады пранікаюць у аўтарскую творчасць і знаходзяць мастацкае ўвасабленне. Пра тое, як прамыслоўцы нішчылі беларускія лясы, можна было прачытаць верш яшчэ ў 1924 годзе ў газеце «Сын беларуса». Напісаў яго нейкі Сымон Сучасны. Не ўмеючы раскрыць задумы вобразна, ён спачатку даў каментарый (дарэчы, больш паэтычны, чым верш): «Пішу гэта пра лес, каторы жаліцца сваім нямым голасам і хоча, каб ягоны гоман, хоць у апошнюю часіну... пачулі». Праз два гады ў газеце «Народная справа» быў надрукаваны верш «На Вялі» Лявона Чачоткі (Алеся Салагуба), дзе аўтар паспрабаваў паказаць ужо вобраз пльытагона. Трагедыя прыроды спалучылася з трагедыяй

³⁷ «Воля працы» №2 за 14/ІІІ 1928 г. «Ці пераможам». Газ. Подпіс «У.Х.»

народа, але толькі лагічна, а не эмацыянальна:

Плывецъ, плывецъ багацце ўдаль,
Плывецъ лясок і гай —
Нам, беларусам, толькі жаль,—
Дабро — ў чужацкі край ³⁸.

Каб уявіць новую эстэтычную якасць, што з'явілася ў творчасці найбольш таленавітых аўтараў праз нейкія 10—15 гадоў, варта прыгадаць верш Максіма Танка «Плывуць стругі»:

Плывуць стругі, плыты, плыты
Сасновы звонкі лес,
Шырокі месяц залаты
І берагі ў імгле.
У стырно ўпіраецца рука.
І так за днямі дні.
Гэй, воды, быстрая рака,
Назад лепш павярні!
На пнях не марыць аб красе,
Гарыць жывіца ран,
Калі такія ты нясеш
Дары за акіян.
Калі ад вострага смыка
Лес, таючы, звініць.
Гэй, воды, быстрая рака,
Назад лепш павярні!
Тавар табе дадзім другі,
Нямала, сотні тон!
Вяровак кручаных, тугіх,
Жалеза з рук, з акон.

Усё тут загаварыла — і лес, і чалавек, і народ,
загаварыла душа песняра, загаварыла такімі словамі, якія

³⁸ «Народная справа» № 7 за 11 жніўня 1926 г.

вярэдзілі душы масавых паэтаў дзесяткі гадоў. І можа без гэтай мукі, без гэтага нявыказанага болю і гневу не былі б словы гэтыя такімі палымянымі і ўзнёслымі, такімі блізкімі і цудоўнымі — сапраўды народнымі.

Дарэчы спыніцца тут на пытанні, ці дапамагала літаратурная думка масавым паэтам у іх творчым росце. Агулам кажучы, і памагала і шкодзіла.

Газеты і часопісы Грамады рэгулярна вялі размову з паэтамі ў спецыяльнай калонцы «Паштовая скрынка». Індывідуальныя кансультацыі нярэдка набывалі агульналітаратурнае значэнне: паэтам раілі пісаць пра жыццё і барацьбу народа, усхваляць класавую свядомасць, грамадзянскую і чалавечую годнасць, выкрываць усё ганебнае ў жыцці: нацыяналістычнае і рэлігійнае цемрашальства, адшчапенства, палітычнае прадажніцтва, амаральнасць, жорсткасць, грубасць. Вось, для прыкладу, некалькі характэрных адказаў «Маланкі» пачынаючым: «Такіх рэчаў, дзе высмейваецца селянін і яго цемната, зусім не змяшчаем. Пара ўжо навучыцца шанаваць сябе»³⁹ «Вы прыслалі нам свой «твор» і пішаце: «Прышла мне ў галаву думка. Плюнуў я сюдытуды, сеў ды напісаў». Мы таксама: Атрымалі ваш «твор». Прачыталі, плюнулі туды-сюды і... ў кошык»⁴⁰. Жартоўным тонам «Маланка» тлумачыла самадзейным паэтам, што творчасць — справа сур'езная, важная і нельга ставіцца да яе легкадумна.

Адкрываючы свае старонкі для масава-самадзейнай літаратуры, прэса Грамады паднімала ў вачах грамадскасці значэнне мастацкай творчасці. Публічнае заахвочванне было ў Заходняй Беларусі адзінай формай падтрымкі пісьменніка, бо ганарару дэмакратычных газет не маглі плаціць. Грашовыя справы не засланялі маральных стымулаў, атмасфера добразычлівасці, таварысцкага давер'я паміж рэдакцыямі і аўтарамі гартавала сумленне і волю, абуджала жаданне тварыць нават у самых не спрыяльных

³⁹ «Маланка» №4 за 1928 г.

⁴⁰ «Маланка» №5 за 1928 г.

для творчасці ўмовах. Мы не хацелі б аднак расчульвацца над гэтай бескарыслівасцю. Пязбаўленыя матэрыяльнай падтрымкі, многія таленавітыя людзі не маглі цалкам аддацца свайму прызначанню і вельмі марудна раслі як мастакі.

Ідэйны і мастацкі рост масавай літаратуры стрымлівалі не толькі матэрыяльныя, але яшчэ больш — ідэйныя перашкоды. Прафесіянальныя крытыкі ў 20-я гады не дараслі да разумення ідэйных і эстэтычных задач прагрэсіўнай літаратуры. Гэта былі людзі старой даты, далёкія ад разумення сучаснасці. Яны лічылі, што паэзія, як даўней, павінна ствараць нацыянальна-вызваленчую рэлігію, хай сабе і без бога. І крытыкі ўзяліся адваяваць для Грамады Казіміра Сваяка, якога зрабіла сваім «святаром» заходнебеларуская хадэцыя. Так, Суліма на чатырох падвалах газеты «Сын беларуса» (нумар 27-31 за 1924 год) даводзіў, што ксёндз Казімір Сваяк не верыць у бога. Суліму падтрымала грамадаўская «Наша ніва». Хадэкі ва ўсе званы білі трывогу: святакрадства! Звонку здавалася, што гучыць палемічны хор і задор, але на справе была толькі бачымасць спрэчкі.

Сам намер ператварыць Сваяка ў прарока нацыянальна-нага вызвалення быў няправільны і шкодны. Яго творчасць, прасякнутая нацыяналістычным містыцызмам, услаўляла той трэці «незалежніцкі» шлях адраджэння Беларусі, над якім даўно самкнуўся гістарычны круг. Канешне, Казімір Сваяк меў значны паэтычны талент, таму яго паэзія абектыўна перарастала палітычныя рамкі хадэцыі. Ён выкрываў бесчалавечнасць нацыянальнага ўціску, які цярпелі працоўныя Заходняй Беларусі. Выкрывальны і патрыятычны пафас твораў Сваяка і яго жыццё — хворага на туберкулёз аскета — імпанавалі энтузіястам вызваленчага руху. Але рэлігійная містыка, цьмянасць станоўчага ідэалу — расхалоджвалі. Супярэчлівая паэзія выклікала супярэчлівыя адносіны. Істоту гэтых супярэчлівасцей трапна выказаў Валянцін Таўлай у вершы «Цень Сваяка», напісаным у 1935 годзе ў панскай турме:

Рукі ўгору вы ўзнялі з малітвай,
Толькі сэрца вам не ўзняць ніяк.
І стаіць на ростані вялікай бітвы
Чарнакрылы распачы маяк.
...Праніжыце ж, воі, цень Сваячы
Куляй, ворагу пасланай наўздагон,—
Хай на хворых струнах больш не плача,
Палыном не сыпле на загон !.

Масавая паэзія ў аснове сваёй дэманстравала абьякавасць да нацыянал-рамантызму Казіміра Сваяка. Гэта была яе крытыка хваравітай паэзіі і хваравітай крытыкі. Непасрэдна і шчыра паказваючы вызваленчыя страсці, агітуючы за ўз'яднанне Заходняй Беларусі з Савецкай, лепшая частка масавай паэзіі даводзіла, што народу-барацьбіту патрэбны не прарокі-містыкі, а палітычныя дзеячы. Нацыянальна-вызваленчы рух не патрабаваў легенд і міфаў, не патрабаваў рэлігіі, бо меў сваю ідэйную аснову ў ленінскім вучэнні аб рэвалюцыі.

Масавыя паэты Грамады — сумленныя сведкі падзей і руплівыя выразнікі грамадзянскіх пачуццяў свайго часу.

Праўда, некаторыя з іх імкнуліся быць прарокамі. Ад гэтага нязбыўнага жадання нараджаліся цьмяныя, наіўна-напышлівыя вершы. Час паэтычных прароцтваў даўно прайшоў, настаў час тварэння гісторыі па законах гісторыі. Гэта адчувалі лепшыя паэты Грамады. Дадзім слова Міхасю Машару, паэту, які не найлепей быў падкаваны палітычна. Але і ён пісаў з уласцівай яго манеры дозай пераўвельчэння:

Усе вы кволья сталі душой,
Усе да зор... Надаела зямля,
Усе з лятункамі точыце бой,
А жыццё каб хто даў вам дарма⁴¹.

⁴¹ М. Машара. Малюнкі. Вільня, 1928, стар. 15

Выказаны тут дакор Машара адрасаваў не паэзіі містычнага рамантызму, а самому сабе і ўсёй масавай паэзіі Грамады. Гаварыў ён ад імя нейкага цвярозага селяніна. На шчасце, паэзія ў цэлым не заслужыла на такі папрок» бо яна якраз апявала практыку нацыянальна-вызваленчага руху, можа не заўсёды трапна, але з найлепшымі намерамі. Спалучэнне прыгожага і грамадска карыснага складала істоту эстэтычнай свядомасці яе стваральнікаў, якія ўслаўлялі справядлівасць, характэрна і чалавечнасць нацыянальна-вызваленчага руху. Ворагі вызвалення абвешчаліся проста і безапеляцыйна ворагамі самога жыцця, ворагамі чалавечнасці, праўды і красы. Дыялектыка прыгожага і карыснага тоіцца ўжо ў самых крыніцах масавага натхнення. Палітычныя падзеі, якія абуджалі творчую фантазію масы,— гэта ж праява карыснай грамадскай дзейнасці. Складаючы вершы, паэты прыадкрывалі новую якасць гэтых падзей — эстэтычную. Рэальнасць уздзейнічала адначасна на грамадзянскія і эстэтычныя пачуцці паэтаў. Двойная прырода творчага імпульсу спараджала і творы, напружаныя адзінствам прыгожага і маральнага, прыгожага і праўдзівага, прыгожага і карыснага. Навучаючыся дыферэнцыраваць гэтыя паняцці, паэты-самавукі станавіліся мастакамі. Яны набывалі той непаўторны эстэтычны густ, які з'яўляецца важнейшаю прыкметай развітай творчай індывідуальнасці.

Фармаванне творчых індывідуальнасцей у гушчы самадзейнай паэзіі Грамады — гэта складаны, напружаны і су-пярэчлівы працэс, хаця многія драматычныя моманты яго скрыты ад назіральніка тым фактам, што індывідуальны стыль Васілька і Машары цалкам уключае стылявыя рысы лепшай часткі масавай паэзіі. На гэту думку наводзіць аналіз іх першых зборнікаў: «Шум баравы»⁴² і «Малюнкi»⁴³, якія з'яўляюцца як бы сумай творчых здабыткаў масава-

⁴² Міхась Васілёк. Шум баравы. Вільня, 1929, выданне Шырмы.

⁴³ М. Машара. Малюнкi. Вільня, 1928

самадзейнай паэзіі 20-х гадоў. Рамантычнае ўслаўленне грамадскай актыўнасці чалавека, апеяцыя да яго сумлення, замілаванне да жанру верша-гімна і рэвалюцыйнай: сімволікі, сатырычнае адмаўленне існуючага ладу і апяванне будучай сацыялістычнай Беларусі — ласкавай маці, якая прытуліць да сэрца сваіх сыноў — працоўных сялян,— вось галоўныя ідэйна-вобразныя вузлы названых зборнікаў.

Паэтычныя здольнасці Васілька і Машары былі дастаткова вялікія, каб вылучыць іх імёны з хору масавай паэзіі, але не настолькі развітыя, каб паставіць іх на чале прагрэсіўнай літаратуры 20-х гадоў.

Міхась Васілёк — пясняр Грамады і працоўнай вёскі, баявы агітатар і гуманіст, чулы летуценнік і едкі сатырык — быў самым папулярным паэтам у Заходняй Беларусі той пары. «Маланку» з яго твораў зачытвалі па вёсках на шматкі. Але ён не быў падрыхтаваны да адказнай місіі важака⁴⁴. Да таго часу ўлады не далі яму стаць прафесіянальным літаратарам і настала асесці ў Вільні — цэнтры літаратурнага жыцця. Міхась Машара, праўда, знаходзіўся ў Вільні доўгі час, але жыў «на казённых харчах» у Лукішскай турме.

У літаратурных колах часта верхаводзілі людзі хісткія альбо ўвогуле рэакцыйна настроеныя. Пад іх апекай у паэзіі закараняўся бяскрылы, прыземісты натуралізм і ажывалі рэакцыйныя нацыянал-рамантычныя тэндэнцыі.

Але сярод паэтычнага маладняку былі людзі, духоўна і арганізацыйна звязаныя з камуністычнай партыяй і камсамолам — гэта Алесь Салагуб, Піліп Пестрак, Валянцін Таўлай і інш. Творчасць для іх была формай служэння рэвалюцыі, сродкам прапаганды партыйных ідэй, якія яны прагна засвойвалі ў ходзе самой барацьбы.

Пазнаючы марксісцка-ленінскае вучэнне аб грамадстве, паэты-камуністы пачалі асэнсоўваць і выказваць сродкамі рэвалюцыйна-рамантычнай лірыкі

⁴⁴ Гл. Артыкул П. Глебкі «Мастацкая літаратура Заходняй Беларусі», час. «Польмя» №9 за 1945 г.

рэальныя шляхі і перспектывы нацыянальна-вызваленчага руху. У іх праграмных вершах прагучала радаснае захапленне чалавека, які адкрыў для сябе і адкрываў для другіх законы, што рухалі грамадствам, чалавека, усхваляванага прадбачаннем будучых дзён. Іх рамантыка — гэта не містычнае прароцтва аб «адраджэнні бязгрэшнай беларускай нацыі», гэта і не залаты сон аб вясне і сонцы, гэта рамантыка рэвалюцыйнай думкі, рэальнай мары і рашучых дзеянняў. Іх герой узнімае голас трыбуна, каб сказаць народу, што сам народ і вылучаная ім армія змагароў кіруе ходам падзей, творыць гісторыю па яе ўласных законах.

Мы — людзі, мы — арлы, мы ў вочы бога-Рока
Пасмелі кінуць выклік і пратэст,
І наш прызыў адклікнуўся далёка,
І новага жыцця ліе прабудны свет⁴⁵

Так пісаў Звястун — Піліп Пестрак, разбураючы міфы пра бога-Рока, уяўнага ўладара гісторыі, якому маліліся нацыянал-рамантыкі. Рашучым адмаўленнем гістарычнага ідэалізму прасякнуты вершы Алеся Салагуба другой паловы 20-х гадоў:

Мы шаг за шагам ідзём да мэты
Усіх людзей.
Мы ўсе тварцы, мы ўсе паэты,
Сыны падзей.
Мы смутку, слёз, жальбы не знаем
На Новы год.
Нам радасць, радасць, што змяняем
Гісторый ход⁴⁶.

⁴⁵ Звястун. Над намi віхры выюць. Альманах «Руны веснаходу», Вільня, 1928.

⁴⁶ А л е с ь С а л а г у б . З Новым годам. ВБФ, 560, арк. 38.

У гушчы рэвалюцыйна-рамантычнай заходнебеларускай паэзіі спакваля зараджаўся новы кірунак, які ў аснову эстэтычнага асваення жыцця клаў матэрыялістычную філасофію. Грунтуючыся на прынцыпах камуністычнай партыйнасці, прадстаўнікі гэтага кірунку спрабавалі даць рэальную карціну гераічных пачуццяў і спраў «барацьбянай» Заходняй Беларусі. У іх творах назіраецца спроба спалучыць рэвалюцыйную рамантыку з рэалізмам. Паэты-камуністы Алесь Салагуб, Піліп Пестрак, Валянцін Таўлай ужо ў 20-я гады паднімаюцца да ўзроўню сацыялістычнай паэзіі. Вялікі ўплыў на іх эстэтычнае развіццё зрабіла паэзія

Савецкай Беларусі і творчасць польскіх пралетарскіх паэтаў — Бранеўскага, Стандэ, Вандурскага. У сваю чаргу яны рабілі станоўчы ўплыў на ўсю масавую паэзію Грамады.

Лепшая частка масавых паэтаў арыентавалася на традыцыі Купалы і Коласа, на творчасць пісьменнікаў Савецкай Беларусі. Праўда, паэтычныя знаёмствы завязваліся выпадкова і саматугам. Але гэта не віна мастакоў. Увесь прагрэсіўны літаратурны рух у Заходняй Беларусі насіў паўаматарскі характар. Інакш і не магло быць ва ўмовах нацыянальнага і сацыяльнага ўціску. Культурныя сувязі Заходняй Беларусі з Савецкай сустракалі многа перашкод з боку ўрада, гэта былі сувязі праз калючыя гранічныя драты. Таму нельга патрабаваць ад масавай літаратуры немажлівага.

Цяжка папракаць дэмакратычную прэсу нават у тым, што яна не азнаёміла грамадскасць з поспехамі польскай пралетарскай паэзіі, якая ўзнікла ў сярэдзіне 20-х гадоў. Супрацоўнікі газеты «Нова культура» Вітальд Вандурскі, Уладыслаў Бранеўскі, Рышард Стандэ і іншыя ўтварылі ў годзе Клуб работнікаў пралетарскай культуры. Яны марылі прыдаць арганізацыі сусветныя маштабы, але на справе не паспелі ўстанавіць кантактаў нават з заходнеўкраінскаю і заходнебеларускаю паэзіяй, бо ў верасні года ўлады закрылі газету і Клуб спыніў існаванне. Таксама не знайшла адгалоску рэвалюцыйная літаратура

нацыянальных меншасцей буржуазнай Польшчы і на старонках часопіса «Дзвігня», што выходзіў у 1927-1928 гадах як пераемнік традыцый «Новай культуры». Калючыя драты былі праведзены і ўнутры панскай дзяржавы. Тым больш нас павінна здзіўляць жывучасць масавай літаратуры Грамады, якая захавала сваё ідэйнае здароўе і вылучы-ла з народнай гушчы арыгінальных пісьменнікаў. У гэтым яе гісторыка-літаратурнае значэнне, якое хочацца яшчэ раз падкрэсліць. Некаторыя ж лічаць, нібыта мастацкая літаратура былой Заходняй Беларусі прадстаўлена толькі паэзіяй двух-трох аўтараў. Усё гэта моцна спрашчае сапраўдную карціну. Як дзве-тры сасны, нават самыя гонкія,— яшчэ не лёс, так творчасць некалькіх аўтараў яшчэ не літаратура. Лясны пейзаж стварае, акрамя дрэў-волатаў, падсада, маладняк, з якога яны і выраслі. Гэтая расліннасць, кволая на першы погляд, жыватворча ўплывае на рост вялікіх дрэваў.

Сёння, калі ўдзельная вага масавай паэзіі, абуджанай усенародным энтузіязмам камуністычнага будаўніцтва, несупынна расце, карысна прыгадаць павучальную старонку з гісторыі заходнебеларускай літаратуры. Сучасная масавая паэзія, як сведчаць майстры слова, часам дасягае прафесіянальнага ўзроўню, бо яе творыць не малапісьменная прыгнечаная маса, а самы адукаваны ў свеце савецкі народ⁴⁷ На яе можна ўскласці і сур'ёзныя надзеі. Ёй належыць і сур'ёзная ўвага з боку майстроў слова. Максім Горкі, Уладзімір Маякоўскі, Аляксандр Фадзееў, класікі савецкай літаратуры ўвайшлі ў яе гісторыю як чульня апекуны, дарадчыкі і памочнікі масавых паэтаў. Гэта вельмі прыгожыя, чалавечныя, нават можна сказаць, камуністычныя рысы іх біяграфій. Хочацца, каб і сучасныя пісьменнікі мелі як мага больш сувязі з масавай творчасцю. Зерні, кінутыя ў гэту глебу, дадуць багаты плён.

⁴⁷ Гл. Артыкул М. Асеева «На поэтической заставе», «Известия» за 9 студзеня 1962 г.

МІХАСЬ ВАСІЛЁК

Нялёгкі сакрэт

Народная мудрасць раіць мець як мага больш сяброў. Яна кажа, што сябры — самае вялікае багацце, і, слухаючы яе, можна падумаць, што ніхто не мае іх дасталь.

На справе здараецца іншае. У аднаго чалавека бывае лішне многа сяброў, у другога — зусім няма. Відавочна, абодва яны дрэнна ведаюць людзей і сябе, хоць розніца паміж імі вялізная: першыя дружыць неразборліва, другія не можа падружыцца, першыя любіць людзей, другія — не.

Міхась Васілёк меў вельмі многа сяброў, здаецца нават — мнагавата, таму можна сумнявацца, ці ён пажыццёва ведаў людзей, затое няма сумнення, што ён іх любіў, як належыць пату.

У пісьме да Ігната Дварчаніна Васілёк яшчэ ў гады сваёй маладосці казаў: «Зразумець душу чалавека нельга інакш, як палюбіць гэтага чалавека»⁴⁸ Да канца сваіх дзён хараша, даверліва, пяшчотна глядзеў ён на свет, таму хоць і памыляўся часам у людзях, але ж спазнаў і сапраўдную дружбу. Яго сябрамі былі Рыгор Шырма, Максім Танк, Валянцін Таўлай, Янка Брыль, а таксама многа яшчэ, вельмі многа іншых цудоўных людзей, якія толькі з прычыны сваёй прафесіі ці становішча не так вядомы шырокай грамадскасці. Пералічэнне ўсіх прозвішчаў мала што дасць чытачу. Я назаву гэтых іншых тады, калі падыдзем да самых крутых момантаў жыцця Васілька. А зараз прыгадаю толькі некалькі здарэнняў.

Аднойчы, у канцы пяцідзсятых гадоў, у Скідзель пасля рабочага дня з'езджаліся фурманкі. Быў абвешчаны літаратурны вечар. Зала раённага клуба набіта бітком. Пераважна простая вопратка, рахманья твары, цікаўна-

⁴⁸ Пісьмы М. Васілька ў рэдакцыі газет 1927—1939 гг. Рукапісны фонд Цэнтральнай бібліятэкі АН ЛітССР. ВБФ, 717, арк. 1 Далей усе матэрыялы з гэтай крыніцы будуць ісці пад шыфрам ВБФ.

даверлівыя позірки. Старшыня вечара дае слова маладому гродзенскаму пражыццю Аляксею Карпюку. Па зале прайшоў гул расчаравання, пачуліся галасы: «Васілька... Васілька дайце! Мы прыехалі паслухаць Васілька!» Старшыня глянуў на маладога пісьменніка, развёў рукамі, той збянтэжана сеў па месца. Міхась Васілёк пад воплескі пайшоў да трыбуны. Слухачы самі падказвалі, прасілі, патрабавалі, што чытаць — «Як я пана перанёс», «Век дваццаты», «З сялянскіх ніў», «Моладзі» і г. д. і г. д.

Успамінаючы пра гэты інцыдэнт, Аляксей Карпюк гаварыў мне, што тады ён моцна разгубіўся, нават пакрыўдзіўся. А потым, спакойна падумаўшы, зразумеў, што быў сведкам дужа павучальнага здарэння. Спраўджалася народная мудрасць: «Стары друг лепш за новых двух». Васілёк прымаў удзячнасць за свато даўнюю любоў да гэтых людзей, за тое, што застаўся сваім чалавекам, што часта стараўся бачыць землякоў такімі, якімі яны хацелі быць, што прыкмячаў усё лепшае ў іх душах, бо пазнаваў іх любячы. Вось гэта і быў, можа, не вялікі, але і не лёгкі сакрэт поспеху мастака.

Слухачы віталі свайго роднага паэта, які чэсна прайшоў з імі поплеч праз гады і нягоды. Былі тут такія, што помнілі, як ён выходзіў чытаць вершы ў шарачковых нагавіцах і босы. Узаемнае іх давер'е было выпрабавана бядою, пакутамі і барацьбой. І калі ў цёмную ноч панскай няволі, калі ў крываваю ноч фашысцкай акупацыі паэт быў чэсны, дык хто ж, як не ён, скажа праўду пра тое, як жылося тады, як жывецца цяпер, як трэба жыць і працаваць заўтра. Давер'ем на давер'е адказвалі Міхасю Васільку яго землякі і засведчылі свае пачуцці не толькі пры гэтай сустрэчы, але і ў безлічых запросін, якія кранаюць крыху наўнаю верай у аўтарытэт яго асобы і творчасці. Вось нехта А. Калоша запрашае прыехаць у вёску Забалоць і піша: «...прыезд Ваш быў бы вельмі карысны для нашай Радзімы ў сэнсе перавыхавання чалавека... Вы, паважаны Міхаіл Іосіпавіч, добра ведаеце, што наш Радунскі раён намнога адстаў ад іншых раёнаў, і Ваш візіт да нас быў бы вялікай

карыснай патрыятычнаю справай»⁴⁹.

Расчулена чытаў такія пісьмы падстарэлы паэт і адпраўляўся лячыць душы, перавыхоўваць, дапамагаць, хаця сам не быў жыццейскім мудрацом і часта памыляўся ў людзях, хваліў і гнявіў неразборліва.

Перад біёграфам стаіць пытанне, ці варта выцягваць на свет белы ўсе асабістыя расчараванні і промахі паэта. Думаецца, што не варта. З іх мала карысці. Той, хто ўзяўся б вучыць нябожчыка, з кім яму трэ было сябраваць, а з кім не належала знацца, паказаў бы хіба толькі свой безнадзейны педантызм. Гэта была яго асабістая драма — бальзам і стрэмкі ў сэрца паэта, чые грудзі — заўсёды наросхрыст.

Строгі глядач убачыць на малой сцэне жыцця Васілька нямала недарэчнай сумяціны: адчайныя канфлікты разраджаюцца тут феерверкамі смеху, выдуманая крыўды тут значаць часам больш за сапраўдныя, сур'ёзныя сутычкі прымаюцца за непаразуменні, сябры — за ворагаў, нядобразычліўцы за добрадзеяў... І трэба мець невядома колькі саманадзейнасці, каб узяцца разлажыць на паліцах жывыя страсці, дашукацца паслядоўнасці ў хаосе пачуццяў, растлумачыць прычыны выпадковых імпульсаў, разблытаць канфлікты, на якія сам Васілёк не раз махаў рукою, прымаўляючы: «А бадай бы яго качкі з'елі...»

Бязладдзе цудоўнага, шчырага чалавека, здадзенага на ласку настрояў, раззбройвае даследчыка. Мажліва, каб не ўроджаная дабрата, ён быў бы адным з тых «цяжкіх характараў», якія вабяць, палюхаючы. А ён палюхаў лагоднасцю, насцярожваў даверлівасцю, стрымліваў чулівасцю. Ігнат Дварчанін пахваліў у пісьме яго вершы, і аказалася, што Васілёк спачатку прыняў пахвалу за насмешку: «... кроў мне кінулася ў вочы... потым, выбачайце, са мною гэта родка бывае, скацілася пару слязінак. Гэта глупства, я не зусім меланхолік, якім вы мяне лічыце, і нават

⁴⁹ Цэнтральны дзяржаўны архіў БССР, ф. 2. воп. 1, адзінка зах. 17, арк. 54.

мне сорамна, калі пішу аб такой недарэчнасці, як слёзы»⁵⁰.

Душу Міхася Васілька, відаць, патрэбна адмыкаць тым жа ключом, якім ён адмыкаў душы іншых людзей: палюбі - пазнаеш. Пастараюся. А людзей станоўчых і разважлівых, якія спачатку прыглядаюцца, прыцэньваюцца да кожнага, а потым думаюць-рашаюць, ці варта абдарыць сімпатыяй, мы пашлём на вялікую сцэну жыцця паэта. Тут Міхаіл Осіпавіч Касцовіч быў на дзіва паслядоўны. Канешне, здараліся промахі і дробныя памылкі, бо і на ніве грамадскай ён заставаўся паэтам. Палітычныя ідэі Міхась Васілёк ацэньваў паводле чалавечых вартасцей тых дзеячаў, якія іх прапагандавалі. Да людзей жа ён быў лішне даверлівы. Пры ўсім гэтым памылак было няшмат, і не засталася ніводнай ня выпраўленай.

Першы промах здарыўся дзесьці пасля разгрому Грамады. Прайдошлівыя палітыканы запрасілі сялянскага паэта ў Вільню на з'езд згодніцкай санацыйнай партыі Умястоўскага. Разабраўшыся, куды трапіў, Васілёк апублікаваў у дэмакратычнай газеце «Думка працы» заяву, у якой апраўдваўся тым, што «палічыў Умястоўскага сапраўды старым беларускім дзеячам і рэдактарам «Нашай долі». «Думка працы» вітала самакрытыку «папулярнага паэта» і сваё адабрэнне закончыла словамі: «Хай жа будзе гэта пісьмо першым асінавым калом у гроб умястоўшчыны»⁵¹.

Другі раз да яго «пад'ехаў» ужо не стары ліс, а малады «беларускі дзеяч». Адзін з тых, што ў пачатку 30-х гадоў ігралі ролю збавіцеляў заходнебеларускай паэзіі, запрапанаваў Васільку, які жыў у глухой вёсцы, сваё пасрэдніцтва ў віленскіх органах друку. Такім шляхам вершы Васілька з'явіліся ў апалітычным часопісе «Нёман». Прэса Савецкай Беларусі асудзіла Васілька, безапеляцыйна заявіўшы, нібыта яго творчасць «іграе контррэвалюцыйную ролю». Даведаўшыся пра гэта, паэт парваў адносіны з

⁵⁰ Рукапісны фонд фундаментальнай бібліятэкі АН ЛітССР (ВБФ) 717, арк. 4

⁵¹ Думка працы, 1928, 20 студз.

«Нёманам» і ў пісьме да Рыгора Шырмы шкадаваў аб сваёй памылцы⁵². Але хто б мог падумаць, што гэты прысуд выйшаў з-пад пяра Валянціна Таўлая. Да чаго ўсё ж даводзіла, нават разумных і добрых людзей, хваравітая атмасфера сектанцкай зацятасці і падазронасці. Праўда, вярнуўшыся ў 1933 годзе з Мінска ў Вільню на падпольную работу, Таўлай адразу змяніў сваю думку пра Васілька і знайшоў з ім агульную мову. Яны сталі таварышамі па барацьбе і блізкімі сябрамі.

Апошні трэці падман быў варыянтам другога. Ён здарыўся ў 1940 годзе, калі радавы салдат польскай арміі Міхал Касцевіч пакутаваў у нямецкім палоне. Нацыяналістычныя палітыканы, што ў страху перад Чырвонай Арміяй паўцякалі з Вільні пад апеку Гітлера, пачалі выдаваць для палонных беларусаў газету «Раніца». Падобныя газеты выходзілі і на польскай і на ўкраінскай мовах. Не ў прыклад «Нёману» гэта была ўжо сапраўды фашыстоўская газеціна. Але арганізатары яе, старым звычаем, да пары да часу хавалі сваё аблічча. Каб завабіць у газету ваеннапалонных з літаратурнымі здольнасцямі, яны напачатку выдалі пару зусім нявінных нумароў, запоўненых пераважна мастацкімі творамі вядомых беларускіх пісьменнікаў. У адзін з нумароў і трапіў верш Міхася Васілька пра далёкую мілую Беларусь «Эх, дзе вы, дзе, далёкія прасторы». Сябры паэта па палоне ўспамінаюць, што верш усім спадабаўся, ён дадаваў сіл змагацца за вяртанне на радзіму, якая тады ўжо ўлілася ў Савецкі Саюз. Адчуўшы антыкамуністычны дух «Раніцы», Васілёк не даў туды больш ні радка. Для палоннага паэта гэта быў смелы і рызыкаўны крок.

Мы падрабязна апісалі ўсе тры выпадкі, каб развясць розныя панурныя плёткі, што пашыраліся ў атмасферы падазронасці, створанай культам асобы.

Да Васілька, які меў рэпутацыю паэтычна неарганізаванага чалавека, плёткі прыліпалі. Жорсткае

⁵² Тэкст пісьма знаходзіцца ў асабістым архіве Р. Р. Шырмы.

мысленне дагматыкаў лічыла непаўнацэнным грамадзянінам кожнага, хто меў лішне складаную біяграфію, а ў дадатак паддаваўся настроям сэрца. Сёння, калі наша грамадская думка ўзмужнела ў працэсе крытыкі культавай спадчыны, трэба сказаць шчыра і цвёрда: хоць Міхась Васілёк не быў створаны на палітычнага дзеяча, але калі жыццё ўскладала на яго гэту адказную ролю — ён не спляміў сваёй годнасці грамадзяніна і чалавека. Міжвольныя і нязначныя промахі здараліся толькі тады, калі абставіны перарасталі яго разуменне, а поруч з ім не было калектыву ці чалавека, які б дапамог хутка разабрацца ва ўсім. Але такіх выпадкаў было не шмат. Паэт быў кроўна звязаны з народам, з перадавымі людзьмі — радыкальнымі пісьменнікамі, рэвалюцыянерамі-камуністамі, партызанамі, і яны служылі яму, парадамі дапамагалі быць сумленным грамадзянінам, застаючыся ўражлівым, даверлівым, чулым паэтам.

Свой родны кут

Цягнік з бежанцамі падыходзіў да пагранічнай станцыі Негарэлае. У вагоне-цяплушцы людзі сядзелі, нібы кураняты,— вывадкамі. За некалькі гадоў блукання па свеце звыкліся трымацца гурту. Сям'я Касцевічаў таксама пільнавалася бацькі.

Язэп Касцевіч быў рослы, яшчэ дужы, хоць і пасівелы мужчына. Мерныя рысы твару, аздобленага вяночкам барады, лагодны позірк вачэй, паважнасць і сур'ёзнасць — усё гэта рабіла яго падобным да таго спрадвечнага селяніна-хлебароба, тып якога часта сустракаўся ў старой вёсцы. Нават цяжка сказаць, ці то няхітрае мастацтва багамазаў узвяло гэты чалавечы тып у эстэтычны ідэал і перанесла на іконы, ці то, наадварот, самі сяляне, старэючы, збіраючыся на той свет, запазычвалі райскі выгляд ад мужыцкіх святых — Іллі ды Міколы. Праўда, Язэп Касцевіч меў яшчэ многа спраў на зямлі, але пасля смерці жонкі думкі ўсё часцей спыняліся на вечнай таямніцы жыцця. Ён рашыў не жаніцца, каб не крыўдзіць

дзяцей.

Да бацькі туліліся дзве дачкі школьнага ўзросту — Глаша і Надзя, але той пе звяртаў увагі на іх пяшчоты. Маркотна і заклапочана глядзеў ён, як сын Міхась адпорвае з рукава свае шынелькі эмблему савецкага чыгуначніка. Бацька прамовіў прымірэнча: «Не бядуй, Міша, адвyezеш нас дахаты, а там вернешся назад». Паміж бацькам і сынам склаліся тыя няясныя, але тыповыя для вясковых сем'яў адносіны, калі гаспадар прызнае перавагу адукаванага сына, але бацькаўскаю воляй прымушае яго ўладкоўваць сувязі сям'і з тым вялікім светам, які ў простага чалавека абуджае патаемны страх і збянтэжанасць.

Ад бацькавага голасу Міхась ачнуўся з задумы. Ён злавіў сябе на тым, што ад самага Мінска ўжо не думаў пра мілы сэрцу Казлоў (Мічурынск), а жыў марамі то ў леснічоўках Забярэзіна і Можнева, то ў роднай вёсцы Баброўні. Яму стала няёмка, нібы злавіў сябе на здрадзе. Паспрабаваў успомніць час развітання, вярнуць той салодкі боль, які заліваў грудзі, падступаў к горлу, але дарэмна... Перад вачыма ўставала дарагая сяброўка, Валя Карнеева, ды не засмучоная была яна, а вясёлая, дураслівая, як у той вечар, калі запрасіла яго дамоў на імяніны. О, як яму было боязна і прыемна ў таварыстве ветлівай, культурнай сям'і...

Нітка ўспамінаў ірвецца. Ён зноў блукае па родных мясцінах, паказвае Валі выносістыя сосны, волаты-дубы, таямнічую рэчку з бабровымі запрудамі. Гарадская дзяўчына дзівіцца, як дзіця, а яму прыемна. Такого хараства няма нідзе на свеце!

Вось ён, закінуты ў гушчар,
Куточак мілы, месца тое,
Дзе вобразы нявінных мар
Люляла дзецтва залатое⁵³

Здаецца, што ў леснічоўцы ля ціхага возера Можнева

⁵³ Кувала зязюля: Рукапіс, ВБФ, 718, арк.64.

іх чакае маці. Якая недарэчнасць! Маці памерла ад сухотаў у першы год бежанства. Яе пахавалі ў глухім татарскім сяле Малнышка Казанскай губерні. Бацька і ў бежанстве служыў лесніком. Яго абход быў далёка ад дому. Дзеці заставаліся фактычна без догляду. Міхась пачаў таксама выходзіць з дому і вяртаўся змардаваны, маркотны. Дамашнія прыпільнавалі, што ён ходзіць па матчыну магілу і цэлымі днямі плача наўзрыд. Устрывожаны бацька даў знаць сваім братам, якія яшчэ з даваеннага часу жылі ў Казлове. Яны прыехалі і забралі сірот да сябе.

А можа, усяго гэтага і не было? Роднай хаты нельга ўявіць без маці. Здаецца, усё ж яна дома і чакае іх. Вось яны з бацькам уваходзяць у кухню, і гаспадыня бярэцца лагодна дакараць мужа, што доўга забавіўся, дарма натаміў малога. Малы — гэта ён, Міхась, да вайны. І нібы яны нікуды не выязджалі і дома ўсё такое ж, як сем гадоў назад. Бацька-ляснік браў яго ў абход. Сам ішоў наперадзе, ступаў лёгка, жвава, прыпыняўся час ад часу і пытаў у сына: «Можа, стаміўся?» Але хіба прызнаешся! Толькі каб выйграць перадышку, ён заговорваў: «Тата, навошта нам столькі лесу?» Бацька ўсміхаўся і адказваў: «Гэта, сыноч, не наш лес, гэта царскі, казённы. А там вунь князя Сапегі, а далей яшчэ графа Чацвярцінскага, Свідзельскага пана, лес». Царскі... А чый жа лес цяпер — вярталася думка да сапраўднасці. Цара ж даўно скінулі, князёў, графаў выгналі. Царскае і панскае стала народным. Праўда, гэта ў Расіі, а як там на радзіме, у Заходняй Беларусі? Ці ўсё так і засталася, як было пры старым рожыме? Боязна думаць...

Ён бачыў грамадзянскую вайну. Вучыўся тады ў сярэдняй школе ў Казлове. Горад не раз пераходзіў з рук у рукі. Адпойчы яны, група вучняў, залезлі на званіцу і глядзелі, як чырвоная конніца атакавала белых. Уцякалі белагвардзейцы. А яны, не помнячы сябе ад радасці, крычалі: «Ура-а-а!» Другі раз, калі бой ішоў за станцыю, Міхась з сябрамі падносіў чырвонаармейцам патроны. А назаўтра напісаў пра гэта верш. Сябры: змясцілі верш у школьным рукапісным часопісе, а Мішу Касцевіча сталі

зваць паэтам, выбралі нават старастам гуртка і рдактарам часопіса.

Яму хочацца ўспомніць радкі верша. Ён паўтарае ў думках урачыстыя словы пра чырвоных байцоў. Тым часам цягнік спыніўся, у вагон ускочылі двое ваенных у дзівацкіх з непрывычкі мундзірах. «Przygotować dokumenty!» — пачуўся загад на незнаёмай мове. Юнак сумеўся. Яму здалося, што гэтыя белапалякі пачулі яго верш пра чырвонаармейцаў і зараз пачнецца допыт. Але не, ніхто не звярнуў на яго ўвагі. І ўсё ж з гэтага часу паявіўся рэфлекс асцярогі: тут, браце, трэба таіць свае пачуцці.

Бежанцы пераязджалі не проста граніцу дзвюх дзяржаў. Гэта была граніца двух светаў, граніца, якой нельга перайсці, яе трэба браць з сабою, а калі не возьмеш, дык перастанеш быць самім сабою, прападзеш як чалавек. За гэтую граніцай пачынаўся свет роднай няволі. Юнаку суджана было стаць пасняром яе на цэлыя два дзесяткі гадоў.

Родная хата сустрэла іх непрыветліва. Бацька збудаваў яе даўно. Будыніна зусім страціла падабенства жылля: зеўрала выбітымі вокнамі і выламанымі дзвярыма, двор зарос бильнягом, садок вырадзіўся...

Прылясная вёсачка Баброўня здаўна стаіць на беразе Котры, непадалёку ад упадзення яе ў Нёман. Калісьці пры адмене прыгону тут жыло ўсяго тры сям'і: Касцевічы, Курылы і Будзькі. З гадамі людзі рассяліліся, пачацвертавалі дзядоўскія надзелы, стала семнаццаць двароў, паявіліся багацеі і бядота. Заможныя не выязджалі ў божанства і разбагацелі яшчэ больш. Касцевічам давялося пазычаць усё: бульбу і хлеб на пражытак, бульбу і хлеб на насенне, каня ўзараць поле, каня прывезці дроў і г. д. А потым адраблялі, адраблялі, адраблялі... Дзяўчынкі. Надзя і Глаша пайшлі пасвіць чужых кароў і авечак.

Некалькі год прайшло ў беспрасветнай працы, пакуль узбіліся на сваю бульбу, хлеб, малако. Тады, відаць, Міхась адчуў, у якой духоўнай галечы праходзіла гэта катаржная праца для хлеба. Напэўна, з успамінаў пра тое

ліхалецце пазней нарадзіліся радкі верша:

Нудна цячэш ты, жыццё сіратлівае.
Чым я адзначу свой век малады?
Шэрай імглою густою спавітыя,
Шпарка бягуць за гадамі гады⁵⁴

Спакваля пачала адыходзіць ад здранцвення душа.
Юнак успомніў, што нарэшце выканаў бацькаву волю. Не
мучыла б сумленне, каб заняўся сваім лёсам. Назад у СССР?
Не ўдасца: граніца на замку. Туды, на Усход, можна
вярнуцца хіба толькі ў думках. І ён часта ўспамінае краіну,
дзе ступіў першы крок у самастойнае жыццё, дзе зведаў

Шчасця светлыя імгненні,
Дзе, ўзбунтаваўшы дзіўна кроў,
Пазнаў і першую любоў,
Пазнаў і першае мучэнне⁵⁵.

Скаваная няволяй, уражлівая натура юнака шукае
шчасця ў марах. Зямля, якую дзень у дзень урабляў сваімі
рукамі, луг, дзе абкошваў кожную купіну, лес, на якім
употай блукаў з бацькавай бярданкай,— усё гэта стала яшчэ
больш дарагім, заявіла аб сваім праве на любоў.
Прывязанасць да роднага расла ў меру таго, як затрачваліся
сілы на ўладкаванне жыцця, свайго і родзічаў. Дарма зямля
не давала сваіх скарбаў — патрабавала моцнай любові. Тут у
вёсцы яе любілі ўсе, і кожны на свой лад: хто па-гаспадарску
разважліва, хто па-кулацку драпежна; Міхась палюбіў яе не
так, як людзі: бескарысліва, паэтычна. Праўда, гэта было
яшчэ няяснае пачуццё. Душа шчымела ад нейкай пустаты,
незначнасці.

Як ні любіў ён родныя краявіды, гэта любоў не магла

⁵⁴ Васілёк М. Бедная моладасць.—У кн.: Шум баравы. Вільня, 1929,
с. 122

⁵⁵ З мінулага: Рукапіс, ВБФ, 718. арк. 24.

замяніць прагі да шчасця. Чалавеку патрэбна не толькі сузіраць, але і тварыць красу. Па патуры Міхась быў юнак шчыры, таварыскі, гаваркі, яго цягнула к людзям. Неяк непрыкметна пасябраваў ён з Грышам і Валодзем Касцевічамі, аднагодкамі, суседзямі. Першаму Васілёк прысвяціў верш пад назвай «Кампану», у якім дзякаваў долі, што звяла яго з цудоўным хлопцам,

З кім у полі за сахою
Ці за працай на лугу
Мілай гутаркай сваёю
Разганялі мы тугу.

З верша відаць, што сябры любілі гутарыць пра мінулае, пра загубленыя мажлівасці вучыцца, расці духоўна, прыносіць карысць людзям. Усё гэта было даступна раней там, у бежанстве, у Краіне Саветаў. Успаміналі пра мінулае сябры, вярэдзілі душы на беразе Котры:

І цякла. цякла вадзіца
Вузкай стужачкай удаль,
Як тых думак навальніца.
Што радзіў былога жаль⁵⁶.

Другому сябру юнацтва паэт прысвяціў эпітафію. Валодзя надарваўся на рабоце ў лесе і заўчасна памёр. Васілёк цяжка перажыў гэту страту. Але ў апісанні смерці таварыша ён не выйшаў за рамкі звычайнага шкадавання. Вобразы долі і лёсу, уведзеныя ў верш, не набылі яшчэ, як кажуць, сацыяльнага гучання. Думка і пачуццё не выйшлі за рамкі традыцыйна фальклорных галашэнняў. Смерць гэтага юнака не трагічная з'ява, а проста пяшчасце.

Сон ціхі магільны скаваў твае вочы —
Судзіў так убогі твой лёс,

⁵⁶ Васілёк М. Кампану. – у кан. Шум баравы, с. 10.

Даволі, не чуеш ты ляманту жальбы.
Не бачыш ты матчыных слёз⁵⁷.

Па словах Васілька, гэта быў яго першы надрукаваны твор. Нам, на жаль, не ўдалося ўстанавіць гэтага факта. Мажліва, паэт падпісаў яго невядомым нам псеўданімам. Першы верш, падпісаны псеўданімам «Міхась Васілёк», з'явіўся ў 4 нумары «Маланкі» 23 лютага 1926 года. Гэта была гумарэска «Пакараў», пра няверную жонку і патульнага, нягеглага мужа, які не ўмеў нават як след пакараць распусніцы.

Не так істотна, які з гэтых двух воршаў раней з'явіўся ў друку, важна тое, што ў іх прагучалі дзве крайнія танальнасці паэзіі Міхася Васілька — мінорная і мажорная. Пераклічка супрацьлеглых настрояў магла б скласці ўнутраны драматызм яго твораў, але пакуль што паэт не знайшоў сувязі паміж трагічным і смешным у жыцці, бо ён глядзеў на свет вачыма наіўната вясковага паўінтэлігента, самотнага шукальніка шчасця і праўды. Душэўны канфлікт яго героя носіць яшчэ асабісты, прыватны характар. Герой гэты падобны чымсьці па таго дасужага небакапціцеля, які вядомы нашай літаратуры з часоў Баркалабаўскага летапісу. Паэт мітусіцца ў пошуках першапрычын, і адчуваеш, што без падмогі звонку ён нічога не знойдзе, а так і застанецца дзіваком-летапісцам роднай вёсачкі і роднай хаткі.

Адкрыццё радзімы

Змястоўнасць пачуццяў прыйшла ў паэзію Міхася Васілька дзесьці ў канцы 1926 — пачатку 1927 года, г. зн. у нерыяд Грамады. Зблізіўшыся з нацыянальна-вызваленчым рухам, вяскковы юнак адчуў сябе грамадзянінам, змяніліся маштабы яго перажыванняў. Любоў да прыроды, праца і сяброўства набылі ношы сэнс, новае значэнне. Паглыбілася эстэтычнае ўспрыманне свету, бо ўласнае жыццё паэта стала

⁵⁷ Васілёк М. Над магілаю таварыша Валодзі. – Тамсама, с. 86.

багацей і паўней. Царства красы адкрыла перад ім новыя таямніцы: не толькі прырода, але і грамадства мае сваё хараство, сваю паўнату жыцця: яе імя — свабода і барацьба за свабоду.

Збіраючыся паехаць на радзіму паэта, я спрабаваў уявіць па яго пейзажных вершах скідзельскія краявіды. Але дарма. Затое пахадзіўшы там, я змог лепш уявіць стан душы аўтара і адчуць, што Васілёк — паэт глыбока лірычны, што яго сузіранні скіраваны ў глыбіню сваёй жа ўражлівасці, сваёй душы, а не на знешнія з'явы прыроды. Толькі ў самых ранніх вершах Васілёк проста маляваў словам, апісваў краявіды, томячы душу іх урачыста маркотнай красой. Вось такая замалёўка зроблена ў 1925 годзе ў воршы «Восень»:

Апошні раз статак
Жануць да сяла —
Тужлівая восень
Уладу ўзяла.
Ні сонца. ні песні
Бадзёрай няма...
Крадзецца сцюдзёная,
Злая зіма⁵⁸.

У зборніку «Шум баравы» змешчаны ажно тры вершы пад назваю «Восень», а ў дадатак яшчэ — «Восенню» і «Асеннім вечарам». Параўнаўшы іх з разгледжанаю вышэй замалёўкай, можна наглядна ўбачыць той карэнны пералом у эстэтычных адносінах да жыцця, які перажываў паэт у перыяд Грамады. Не апісанне з'явы, а выяўленне ўласнай пазіцыі грамадзяніна становіцца галоўным клопатам аўтара. Ключом да прыродаапісальнай лірыкі гэтага часу служаць радкі:

І ў табе, жыццё
Ты бяздольнае,

⁵⁸ ЦДА БССР, ф. 2, воп. 1, адзінка зах. 3, арк. 13.

Штосьці з восенню
Есць супольнае⁵⁹.

У царства прыроды паэт пераносіць тые страсці, якія бушавалі ў грамадстве і нылі ў яго ўласных грудзях. Асацыяцыі і аналогіі паміж чалавекам і прыродай запаўняюць усе вершы. Шырока наплывае ў паэзію Васілька сімволіка: Дзень і Ноч — гэта свядомасць і забітасць народа, Зіма і Вясна — рэакцыя і рэвалюцыйны ўздых і г. д. Сімвалы гэтыя гаварылі, што любоў да родных краявідаў перарасла ў вялікую ўзнёслую любоў да Радзімы, да свабоды, да паўнаты жыцця. На шляху ўзбагачэння мастацкага бачання прыроды паэта падсцерагала і небяспека: пейзаж мог стаць абсалютна ўмоўным, традыцыйна-літаратурным. У многіх выпадках так яно і сталася. Але лепшыя творы арганічна спалучаюць свежасць індывідуалізаванай карціны са шчырым роздумам над жыццём. Для прыкладу верш «Ноч». Малюнак прыроды стаіць тут на той граніцы канкрэтызацыі, за якую ён мог бы ператварыцца ў збіты сімвал. Але паэт не пераходзіць гэтай граніцы. У той жа час яго пейзаж не настолькі канкрэтны, каб не абуджаць роздумаў шырокага плану. Васілёк малюе не ноч над Баброўняй, а «Ціхую ноч над краінаю роднай»⁶⁰. Гэта не тая патайная ноч, калі Міхал Касцевіч, змовіўшыся з Грышам Касцевічам ці з Сенем Курылам, выцягвалі з-пад застрэшша дзядоўскія аднастволкі ды ішлі аблажыць дзіка, каб прагнаць нішчымніцу з хатаў. Гэта і не тая ночка, якую праводзяць закаханыя змоўшчыкі — юнак ці дзяўчына. Не, гэта ноч, калі паэт змовіўся сустрэцца з радзімай і ў начной цішыні хоча ачысціць душу ад клопатаў і турбот, каб мацней верыць і паўней жыць.

У аўтабіяграфіі Міхась Васілёк адзначае, што пачаў пісаць па-беларуску пасля таго, як аднойчы ў рукі яму трапілі прамовы заходнебеларускіх паслоў у польскім сейме.

⁵⁹ Васілёк М. Восень.— У кн.: Шум баравы, с. 104.

⁶⁰ Ноч.— ЦДА БССР, ф. 2, воп. 1, адзінка зах. 3, арк. 35.

Прайшоўшы праз залы парламента, беларуская мова набыла ў яго вачах нейкую асаблівую важнасць. Ён нібы ўпершыню адкрыў яе характэрнае і багацце, а заадно і сваю нацыянальную і чалавечую годнасць. Аднак, як відаць з вершаў 1925 года, нацыянальная мова сама па сабе не магла зрабіць Васілька нацыянальным паэтам. Для гэтага яму трэба было стаць патрыётам, грамадзянінам, нанава нарадзіцца — праз удзел у нацыянальна-вызваленчай барацьбе.

Збліжэнне Міхася Касцевіча з вызваленчым рухам праходзіла спакваля. Беларускія кніжкі ды газеты звярнулі яго ўвагу на Вільню — цэнтр нацыянальна-вызваленчага руху. Там, між іншым, жыў яго дзядзька, паэт-нашанівец Макар Краўцоў. Васілёк, праўда, не любіў і не паважаў гэтага чалавека. Краўцоў меў рэпутацыю палітычнага спекулянта, але ў перыяд нарастання вызваленчага руху ён рабіў стаўку на Грамаду, хадзіў у спадарожніках, рэдагаваў часопіс «Саха», друкаваў фельетоны ў «Маланцы» пад псеўданімам Рісоло. Іграючы: ролю прагрэсіўнага літаратара, ён мог пазнаёміць пляменніка з віленскім жыццём і даламагчы ўстанавіць сякія-такія кантакты з прэсай.

Дзіўнымі, часта выпадковымі шляхамі ішлі з Вільні ідэі вызвалення ў мястэчкі і вёскі Заходняй Беларусі. Хваля дасягнула Гродна і Свідзея, надышла і да лясной вёсачкі Баброўні. У Гродна ў сярэдзіне 20-х гадоў было адкрыта аддзяленне Беларускага пасольскага клуба, беларуская кнігарня, бібліятэка, намячалася нават выданне беларускай дэмакратычнай газеты. Свідзьяльчанін Пётр Сеўрук яшчэ ў пачатку 20-х гадоў пісаў у віленскія газеты допісы, фельетоны і вершы (псеўданім Плебей). Ён арганізаваў беларускую публічную бібліятэку ў мястэчку. Кожны чытач павінен быў унесці адну кніжку і тады атрымліваў права на карыстанне фондамі бібліятэкі. У Свідзелі і навакольных вёсках — Коўшава, Бандары — утварыліся моцныя камуністычныя арганізацыі, якія ўстанавілі сувязь з масамі праз гурткі Грамады і ТБШ. Паводле справаздачы Пятра Сеўрука, які да 1928 года быў старшынёю Акруговай управы ТБШ, на Гродзеншчыне таварыства мела 1167 членаў, 17

бібліятэк, 1 народны дом. За 1927 год гурткамі самадзейнасці пастаўлена 44 спектаклі⁶¹. «Для палітычнага жыцця ў Свідзелі,— пісаў у справаздачы на імя міністра ўнутраных спраў беластоцкі ваявода,— характэрна тое, што камуністы праводзяць сваю дзейнасць амаль адкрыта, хаваючыся толькі ад улады»⁶². Першага жніўня 1926 года быў утвораны гурток Грамады ў Баброўні⁶³.

Як успамінаюць старажылы, па ініцыятыве Васілька быў пастаўлен першы ў ваколіцы беларускі спектакль. Нават местачковая моладзь хадзіла ў Баброўню паглядзець гэту праяву. Жыццё Свідзельшчыны і Гродзеншчыны пачынаючы з 1926 года шырока асвятляецца ў дэмакратычных газетах. Просты чалавек, прыгнечаны клопатамі аб хлебе, прыніжаны пагардай чыноўнікаў і паліцэйскіх крукоў, адчуў, што ён не забыты ўсімі на свеце. Яго турботы, крыўды і беды даймаюць не толькі яго асабіста, але і ўсё грамадства.

Вырасла пачуццё класавай і нацыянальнай згуртаванасці сярод беларускага сялянства. Міхась Васілёк з галавою ўвайшоў у грамадскія справы. У аўтабіяграфіі паэт прызнаецца, што цэлымі тыднямі не бываў дома, хадзіў па вёсках, арганізоўваў гурткі Грамады і ТБШ. Ладзілі з сябрамі вечары, ставілі спектаклі, спявалі беларускія і рускія рэвалюцыйныя песні, дэкламавалі вершы. Па ўсёй Свідзельшчыне было вядома яго імя. Хлопцы і дзяўчаты з суседніх вёсак не раз выходзілі за аселіцы і ўглядаліся, ці не пакажацца танклявая падгалянястая постаць у модным карычневым фрэнчы, фартовых галіфэ і блішчастых храмавіках. Яго пазнавалі здалёк па таропкай драбнаватай паходцы, уласцівай людзям з неспакойным характарам.

Калі Міхась заяўляўся ў вёску, яго віталі актывісты

⁶¹ Тэкст справаздачы. знаходзіцца ў сястры П. Сеўрука Марыі Якаўлеўны Мазалеўскай.

⁶² Справаздача беластоцкага ваяводы ў Міністэрства ўнутраных спраў ад .40 снежня 1929 г. Дзяржархіў Брэсцкай вобл., ф. 28, с/р-1. воп. 9, арк. 5, спр. 815.

⁶³ Народная справа, 1920, 26 жн.

Грамады і ТБШ, як роднага, як брата па ідэі, цудоўнага субяседніка, адным словам, як сапраўднага «кампана», гаворачы на іх і яго мове. Дзяўчаты не раз перашэптваліся паміж сабою:

- Глядзіце, які дзіўны з выгляду гэты Міхась. Калі стаіць бокам, дык такі здаецца сур'ёзны, бровы, як саламяны капеж, навісаюць над пераноссем. А павернецца тварам — зусім іншы чалавек: вочы ласкавыя, блакітныя, нібы ў дзяўчынкі, на барадзе смешная ямачка. Вось праява!

- Ат, што нагаворваць на чалавека,— пярэчылі другія,— кругом спраўны кавалер, паглядзіш - сэрца ёкне: зграбненькі і разумны. А ветлівы, а гаваркі, не нашым таўкачам раўня. Ды яшчэ вершы піша, у газетах друкуе. Кажуць, у Вільню паедзе жыць. Хай едзе, нябось вёскі не забудзе, часамі за нас слова закіне...

Не толькі ў мітынгах, сходках, але і ў вечарынках, спектаклях, спевах, сяброўскіх гутарках і танцах энтузіясты вызваленчага руху бачылі акты пратэсту супраць пагарды і ўціску, праявы згуртаванасці працоўных мас. Яны часткова мелі рацыю, бо ідэйная згуртаванасць заўсёды павінна прыводзіць да таварыскага сужыцця, да дружбы аднадумцаў. Дружба — непасрэдная і самая прыгожая форма праяўлення духоўнай еднасці людзей. Дружба становілася палітыкай. Так яе расцэньвала нават паліцыя, тропячы таварыскія сустрэчы, вечарынкi, пасядзелкі. У атмасферы паліцэйскага нагляду самі актывісты вызваленчага руху некалькі перабольшвалі значэнне культурнага і таварыскага жыцця. Здаралася, наладзяць сабе спектакль у маёнтку, а ў газету пішуць: «Гістарычны акт у мурах Сапегі...»⁶⁴ Але без гэтай гіпербалізацыі не мог бы так шпарка разгарнуцца нацыянальна-вызваленчы рух.

Міхась Васілёк быў душою сходаў, вечароў, таварыскіх сустрэч, ён гаварыў прамовы, чытаў вершы, гутарыў, жартаваў. Абсяг яго падарожжаў становіўся шырэй і шырэй. Скідзель — Гродна — Вільня.

⁶⁴ Наша праўда, 1927, 24 верас.

Ходзячы па вёсках, малады грамадавец збірае інфармацыю для газет. То ён апісвае спрэчку аб мове з апалячаным солтысам у Баброўні («Пара ўцяміць», «Маланка», 15 красавіка 1926 г.), то інфармуе аб святкаванні 20-й гадавіны беларускай легальнай прэсы, якое наладзілі актывісты Грамады ў Гродна («Народная справа» за 28 кастрычніка 1926 г.), то захапляецца пастаноўкаю «Паўлінкі» ў клубе Шкленскага гуртка ТБШ, радуецца, што «цвіце, пышна красуе наша мова», зато ніхто не смее ўжо «насміхацца з яе прамаўляючай да сэрца прастаты, у якой так яскрава адбіваецца воблік шчырай, пакорнай душы гаротніка-беларуса» (газ. «Сіла працы» за 4 лютага 1928 года); то пад дажджом ідзе на сход у Скідзель з выпадку прыезду Ігната Дварчаніна (ліст у рэд. «Беларускай справы» за 26 ліпеня 1927 года. ВБФ, 717, арк. 3).

Натхнёны энтузіязмам народнага прабуджэння, Міхась Васілёк шмат піша і ўвачавідкі расце як паэт. Рэдка які нумар «Маланкі» выходзіў без яго вершаў, ахвотна друкуе яго і палітычная прэса Грамады, а таксама альманахі «Родныя гоні», «Рунь веснаходу», студэнцкія і нават вучнёўскія часопісы Вільні. Калі здаралася затрымка, рэдакцыі прасілі новых твораў. «Што Вы замоўклі? — пыталася «Маланка» 27 студзеня: 1927 г.— Пішыце часцей. За Вашы вершы высылаем Вам на ўспамін два календары». А потым зноў папамін і просьба: «Што сталася затрымка, рэдакцыі прасілі новых твораў. ліру на вяселы тон? Ужо трэці нумар выходзіць, а Вашых бадзёрых вершаў няма...»⁶⁵

Міхась Васілёк пісаў тады літаральна пра ўсё, што бачыў і чуў на вёсцы. чым дыхаў. А жыў ён двайным жыццём: становіўся вядомым культурным дзеячам, не перастаючы быць бедным селянінам. Грамадзянін-энтузіяст узлятаў думкай над шэрай штодзённасцю, гарэў патрыятычнымі пачуццямі, узносіўся пад неба красы і свабоды, а селянін, які жыў у ім, валок думкі па зямлі, дзе кішэлі бядота, клопаты, злыбеды, пакуты, нэндза жыцця.

⁶⁵ Маланка, 1928, 31 мая.

Гэта трэба заўсёды помніць, каб зразумець, адкуль узяліся два пласты яго паэзіі бытавы. і грамадзянскі, сатырычны і гераічны, будзённы і сняточны, сумны і бадзёры.

І яшчэ адно трэба мець па ўназе: Васілёк -лірык па дараванню, таму абвострана суб'ектыўна ўспрымае жыццё. Дарэмна шукаць у яго вершах поўнай аўтабіяграфіі. Цэлыя этапы праходзяць бяследна. Напрыклад, з канца 1926-га па 1928 год ён адбываў службу ў польскім войску ў Гродна. Іменна адбываў, бо ніводзін з надрукаваных вершаў не мае нават намёку на гэтакі біяграфічны факт. Будучы салдатам Васілёк і далей адчуваў сябе грамадаўцам і селянінам, прадаўжаў пісаць пра пачуцці, якія хвалявалі яго землякоў.

Ёсць у Васілька цыкл публіцыстычных вершаў пра Грамаду, у якіх адлюстраваны важнейшыя этапы і павароты гераічнай гісторыі гэтай партыі, яе праграма і палітыка. Асноўная задача публіцыстычнай лірыкі - агітаваць. У агульным рэчышчы масавай паэзіі вершы Васілька выгадна вылучаюцца тым, што аўтар бачыць ідэйную і псіхалагічную разнастайнасць сялянскай масы і звяртаецца то да людзей свядомых. то да забітых. і недаверлівых альбо бічуе адшчапенцаў. Лірычны герой у Васілька – не выдуманы ўмоўны агітатар, а жывы чалавек, гэта сам паэт, чулы, сардэчны, нават трошкі залішне мяккі і чулівы, але прынцыповы і цвёрды, калі трэба пастаяць за інтарэсы народа. Форма гаворкі становіцца змястоўнай, натуральнай і жывой.

Вось для прыкладу верш «Наша доля», надрукаваны ў «Маланцы» 1 кастрычніка 1926 года. Традыцыйны вобраз долі Васілёк напаяняе сучасным палітычным зместам. Селянін-галетнік араў вузкі. загон і раптам:

Бачце, выараў вась дзіва,
Ледзьве здолеў прачытаць:
У скрынцы Доля, наша Доля —
Адно як яе дастаць?
Як разбіць, бач, скрынка з сталі. —
Трэба моцных малаткоў.

Хіба клікнуць па надмогу
Нашых браццяў ад станкоў?

І хут у размову ўступаюць палітычныя баламуты,
злыдні, якія хочуць адгаварыць сялян ад саюзу з рабочымі.

Палітыканы хітруюць, запалохваюць, угаворваюць,
здраджваюць:

Самі мы здабудуем долю —
Усео ў «Сялянскі наш саюз»!
Ды не вераць гарамыкі,
Глядзяць коса, круцяць вус.

Урэшце слова бярэ сам паэт-агітатар, абурана,
гнеўна бічуе ён прайдошлівых палітыканаў, панскіх
паслугачоў і заклікае сялян разам з рабочымі дабываць долю
ў змаганні.

Друзгачы, ламай жалеза —
Бі мацней, мужык, каваль:
Светлу долю хутка ўбачым...
Паддаецца, гнецца сталь!⁶⁶

Прастата, гутарковая жывасць, чаргаванне іроніі з
грамадзянскім пафасам робяць агітацыйныя вершы
Васілька запамінальнымі, даходлівымі. Іх завучвалі на
памяць, чыталі на вечарынках і сходах, перадавалі з вуснаў
у вусны. Адзін з найбольш удалых узораў гэтай палітычнай
лірыкі — верш «Як я пана перанёс». У першай рэдакцыі верш
называўся «Як я трапіў у камуністы». Паэт Міхаіл Ісакоўскі
пачуў яго ад насельніцтва ў часе вызваленчага паходу
Чырвонай Арміі ў 1939 годзе і пераклаў на рускую мову як
твор народны.

Чым жа ён заслужыў гэту чэсць? На маю думку,
удала знойдзенымі характарамі вобразаў-антаганістаў,

⁶⁶ Маланка, 1926, 1 кастр.

селяніна і паліцэйскага, а таксама востраю сатырычнаю сітуацыяй, у якой трапна раскрылася істота ўзаемаадносін паміж прыгнечанымі і прыгнятальнікамі ў глухой, забітай правінцыі. Характар селяніна мы адчуваем не адразу:

Неяк, помню, на Іллю
Чорт падбіў грашыці!
Узяў касу я ды смалю
За раку касіці.

Мы бачым чалавека быццам простага з простых, можа, нават прастакаватага, можа, хітраватага, нібыта забабоннага, нібыта скептычнага і дасціпнага. Вось гэтыя «быццам», «можа» і «нібыта» інтрыгуюць нас. Мы хочам даведацца, чым жа скончыцца канфлікт касца са святым Ільёю (тады дазнаем, што за чалавек гэты касец). Але паэт раптам паварочвае дзеянне ў іншым кірунку: наводзіць на касца паліцыянта. Селянін, знянацку злоўлены на бязбожніцтве, пабойваецца: хаця б не стаў чапляцца гэты ахоўнік зямных і нябесных парадкаў. На пытанне, як перайсці на другі бераг рэчкі, касец адказвае ветліва: «Порткі скінь, кажу, панок, ды брыдзі паволі, тут вады, мой галубок, па трыбух, не болей». Для панскага вуха сялянская гаворка здалася грубаю кпінай. Напусціўшыся на чалавека, палісман узбіўся яму на карак ды загадаў перанесці цераз рэчку.

У першай рэдакцыі верша гаварылася, што селянін пакорна нёс паліцэйскага, пакуль не адчуў ля вуха рэвальвера:

Гэткай штукі, далібог,
Я не бачыў зроду:
Сеў ад страху, а панок —
Ды бултых у воду!⁶⁷

⁶⁷ Як я трапіў у камуністы: Рукапіс. ВБФ, 718 арк. 32.

Паліцыянт палічыў рэфлекс страху за наўмысны замах на яго асобу ды арыштаваў хлебароба як бунтаўшчыка-камуніста. Верш выкрываў паліцэйскі гвалт над чалавечай годнасцю, кпіў над псіхозам «камунаманіі», на які хварэлі ахоўнікі пануючага рэжыму. Але паэт-сатырык міжвольна прыніжаў і селяніна, трактуючы яго толькі як ахвяру паліцэйскага гвалту, як бедалагу-пакутніка. Такі селянін хоць і сустракаўся ў Заходняй Беларусі, але станавіўся нетыповым. У перыяд уздыму вызваленчага руху нават баязліўцы пераадольвалі сваю слабасць, вырасталі з рабоў у грамадзян. Вядома, нішто так не ўпрыгожвае чалавека, як вызваленне ад ганьбы нявольніцтва. Праўда, і ў першай рэдакцыі селянін не быў скончаным работам. Ён далёкі ад таго мужыка-недарэкі, якога дарэвалюцыйныя ліберальныя пісьменнікі прывучалі дзякаваць гарадавым за тое, што саджалі ў каталажку, бо тут, маўляў, хоць хлеба наеўся ўволю. Селянін з верша Васілька скардзіцца на здзек, расказвае ўсяму свету пра гвалт і ўніжэнне, значыць — ён горка адчувае няволю, значыць — ён стаіць на парозе духоўнага абнаўлення. Таму гэты верш і стаў народным творам. Але ўсё ж Васілёк палічыў патрэбным «перапісаць» гэты вобраз. Ён стварыў другую рэдакцыю верша, у якой селянін з напалоханага небаракі стаў дасціпным і смелым чалавекам, патрыётам і грамадзянінам. Знарок бултыхнуўшы паліцэйскага ў ваду, ён з гордасцю заяўляе:

Вось як вам на мужыку
Ездзіць ды глуміцца:
Давядзецца ездаку
Урзшце і ўтапіцца!⁶⁸

Канчатковы тэкст верша мог паўстаць толькі пасля вайны, калі Міхась Васілёк збавіўся ад уціску панскай цензуры і бачыў падзеі твора ў нонай перспектыве часу.

⁶⁸ Васілёк М. Як я пана перанёс— У кн.: Выбраныя вершы. Мн., 1950, с. 55.

Аглядка на цензуру была адною з прычын, што ў палітычную лірыку перыяду Грамады паэт даволі часта ўводзіў героя, пра якога можна сказаць: «колькі ў сэрцы гневу, столькі ў пятах пуду». Шэраг сатырычных вершаў Васілька мае дзве рэдакцыі. Створаныя ў тую пару тэксты не задаволілі аўтара. Тады яму не заўсёды ўдавалася знайсці належную меру смеху. Вельмі блізкай была ў яго героя дыстанцыя ад смеху да слёз, і рэдка калі смех спалучаўся з гневам. Здараліся выпадкі, калі за камічнае выдавалася проста смешнае. Не варта ўсіх недахопаў спісваць на рахунак цензуры. Як-ніяк Міхась Васілёк быў тады маладым паэтам і маладым грамадзянінам, ён не валодаў тонкасцямі эстэтычнай і палітычнай ацэнкі.

Толькі ў лепшых творах сатырычныя ўдары былі трапныя — моцныя па сіле і правільныя па ідэйнаму кірунку. Такія вершы, як «Плоткі», «З кісельным берагам рака», «Перад выбарамі», перавыдаваліся ў савецкі час амаль без паправак. У кожным разе апошняя рэдакцыя тэкстаў цалкам захавала ідэю першай рэдакцыі. Васілёк-сатырык яшчэ ў пэрыяд «Маланкі» пачаў праходзіць школу майстэрства ў Янкі Купалы, Якуба Коласа, Кандрата Крапівы. Школа была высокай, вынікі вучобы далі плён.

Створаныя паэтам сатырычныя вобразы-шаржы кансерватыўных дзеячаў на чале з Пілсудскім і паслушных дыктатару беларускіх нацыянал-згоднікаў, розных паўлюкевічаў, ярэмічаў, рагуляў — вучылі сялян смяяцца над сваімі палітычнымі ворагамі. Сатырычныя вершы разнеслі імя аўтара па мястэчках і вёсках Заходняй Беларусі. Яны далі грамадству і паэту больш, чым ён спадзяваўся. У давераснёўскія зборнікі Васілёк чамусьці не ўключыў сатыры. Пісаў ён гэтыя вершы мімаходзь, з палёту, таму, відаць, і не надаваў ім асаблівага значэння. Але менавіта праз гэтую хвацкую манеру ў сатырычных вершах з'явіліся непасрэднась, тэмпераментнасць, дасціпнасць, жывое народнае слова — усё тое, што складае сілу паэзіі.

Васілёк лічыў сапраўднаю паззіяй выражэнне любві да жыцця. Па натуры ён быў летуценнікам, яго цягнула

выказваць эстэтычны ідэал у станоўчых пачуццях і вобразах. Юнак вельмі высока ставіў прызванне паэта, таму нават адмаўляць агіднае ён жадаў велічна, урачыста. «Сур'ёзныя» вершы свае Васілёк не складаў, а тварыў, запісваючы іх тым гусіным пяром, якое звычайна малююць на віньетках зборнікаў старых рамантыкаў. Нам давалося бачыць у бібліятэцы АН Літоўскай ССР тоўсты сшытак яго вершаў дваццатых гадоў, нешта накшталт рукапіснага зборніка. На першай старонцы здымак паэта, а пад ім наўскос — засушаны палявы васілёк, яшчэ ніжэй каліграфічна выведзены аўтограф. Тэксты вершаў перапісаны з такой стараннасцю, што аўтару мог бы пазайздросціць настаўнік каліграфіі. Усё гэта — наіўныя праявы святой любві і пашаны да паэтычнага слова і свайго дару.

Як і трэба было спадзявацца, літаратуршчына расставіла свае цяжкія на паэта, скаванага нясмеласцю перад музамі. Кідаецца ў вочы звычайнае перайманне Коласа, Багдановіча, Купалы. Але на выручку прыходзіла натхненне, тады, забываючыся аб умоўнасцях і ўзорах, Васілёк пісаў творы самастойныя, шчырыя, страсныя («Дай адказ», «Не заўсёды», «Вясна», «За працай», «Гэй вы, суседзі», «Час» і др.).

Каб разабрацца ў клубку пачуццяў, якія кладуцца тут пасмамі адно на адно, варта паглядзець, як увасоблена ў гэтых творах плынь часу. Бывае, адны вершы гавораць пра мінулае, другія пра сучаснае, трэція — пра будучае. Але часцей — усе часы сыходзяцца ў адным моманце: новае ўступае ў барацьбу са старым, прагрэсіўнае з рэакцыйным, жывое з інертным, прыгожае з агідным. Барацьба гэта напаўняе драматызмам душу лірычнага героя і гучыць у вершы, як рэха духоўных бур. Знамянальна, што, заціснуты ў вясковую глухамань, паэт сам прыходзіць да разумення красы як свабоды, як паўнаты жыцця чалавека, краіны, народа.

Драма паэта — гэта драма ўсяго працоўнага люду былой Заходняй Беларусі, толькі ён перажывае яе больш

чула, балюча, пакутліва, чым сярэдні чалавек. Паэт адчувае сябе сынам працоўнай гаротнай вёскі, да сялян ён звяртаецца старадаўнім народным звычаем — браты! І няма нічога фальшывага ў гэтым звароце, бо Васілёк — паэт і селянін. Ён належаў да той катэгорыі самадзейнікаў, энтузіястаў, якія ў 20-я гады разорвалі ўдзірванелую ніву культуры і асветы ў Заходняй Беларусі. Яны складалі залаты фонд нацыянальна-вызваленчага руху. Аратым з гэтай нівы быў таксама лірычны герой вершаў Васілька: чалавек уражлівы, сумленны і ўлюбёны ў свабоду.

Станоўчы вобраз паэзіі Васілька — гэта не толькі селянін, беларус, грамадзянін, але таксама мастак. Ад прыроды ў яго такая натура, што ва ўсім наваколлі бачыць барацьбу красы і агіднасці, паўнаты жыцця і яго марноты. Краса і воля ў яго разуменні — сінонімы.

Мажліва, гэты герой і не глыбока разумеў законы і далёкія перспектывы гісторыі, затое балячкі, злыбеды і перспектывы сучаснасці ён адчуваў сэрцам і змагаўся за хараство будучыні. Ён бачыў выхад у барацьбе, заклікаў працоўных сялян, братаў сваіх станавіцца ў рады сусветнага рэвалюцыйнага руху, найпрыгажэйшымі словамі славіў будучыню, якая была для яго ўвасабленнем свабоды, шчасця і брацтва ўсіх людзей.

З непарушнай цвёрдай верай,
Ўзняўшы к сонцу працы сцяг,
Брацця! З поклічам: Наперад! —
На сусветны выйдзем шлях...⁶⁹

Заклік лірычнага героя набірае рамантычную сілу палёту там, дзе ён звяртаецца да моладзі:

Гэй вы, брацця маладыя!
Ці ж не можам быць мы з вамі
Свайго шчасця кавалямі?
Можам, будзем! Сонца зьяне —

⁶⁹ Васілёк М.— У кн.: Шум баравы, с. 13

Наша першае п'яанне⁷⁰.

У вершах Васілька перыяду Грамады не цяжка заўважыць адзнакі рамантычнай паэзіі: узнёслыя, напружаныя пачуцці, апавітыя туманам таямнічасці; шырокае ўжыванне такіх прыёмаў арганізацыі верша, як гіпербала, алегорыя, сімвал; захапленне магутнымі стыхіямі прыроды — бурамі, навальніцамі, завеямі, віхурамі, цёмнымі начамі і ўрачыстымі досвіткамі, волатнымі дубамі і векавымі соснамі; нават мора і скалы асвоіла фантазія селяніна з Баброўні. Свет паўстае перад вачыма лірычнага героя як барацьба дзвюх стыхій — святла і цемры. свабоды і няволі, шчасця і крыўды, красы і брыдоты.

Гэй, віхор, знаць, ёсць тут нешта!
Можа, прыклад нам даеш ты,
След пакут змясці да рэшты,
Зруйнаваць гніллё сусвету,
Каб дабіцца светлай мэты:
Волі, волі, волі!⁷¹

І самога сябе бачыць паэт у радах бунтароў, ён пясняр бунту і змагання:

Час! — уставай, бядота-гора!
Рушым смела ў хвалі мора...
Хто слабы? — на часці сэрца!
Бо загінем ў паняверцы,
Не дасяпіем мэты, брацця,—
Ад унукаў нам пракляцці!⁷²

Раматычнае бачанне жыцця было для Васілька творчым прынцыпам, асновай паэтычнай праграмы. Яго праграмныя вершы скрозь гавораць, што рамантыка —

⁷⁰ Васілёк М. Да моладзі.—Тамсама, с. 21.

⁷¹ Васілёк М. Віхор.— У кн.: Шум баравы, с. 69.

⁷² Тамсама, с. 65.

сінонім паэзіі ўвогуле. Вось, напрыклад, верш «Песняру»:

Брат, дай руку, бо нас кліча
Дух бунтарскі на прастор,
Родных вобразаў вялічча,
Струн змагання перабор.

Руку дай, арлы мы сёння!
Узляцімо ж вышэй, вышэй,
Па-над гожасцю улоння
Стараны, браце, сваей.

Ціхім, ціхім сонцам ясным
Мы асвецім родны край...
Думкі рвуцца, думкам цесна,—
У шырыню за сіні гай.

Рамантычную паэзію Міхася Васілька прыветна сустракалі чытачы. Яны не адчувалі нават пэўнай рытарычнасці, якая немінуча садзіцца на вершы, у якіх лішне часта ўжываюцца святыя словы свабода, справядлівасць, братэрства: для заходнебеларускага чытача гэта былі свежыя, толькі нядаўна пачутыя паняцці; чытач не прыкмячаў і налёту літаратуршчыны, якая заўжды наплывае ў паэзію, калі аўтар занадта часта ўжывае традыцыйныя вобразы — сімвалы і алегорыі, хай сабе рэвалюцыйнага характару: ледзь пісьменны заходнебеларускі селянін не быў так добра начытаны, каб яму рэзала слых перайманне. Васільку дароўвалі нават яўную пераклічку з дарэвалюцыйнаю паэзіяй Купалы, Багдановіча, Коласа, бо не толькі іх творчасць, але ўся прагрэсіўная нашаніўская паэзія была сугучна эстэтычным ідэалам нацыянальна-вызваленчага руху перыяду Грамады. Чытачы з разуменнем прынялі сумныя настроі ў вершах аб сялянскай долі, нават ухвалілі матывы адчаю і чумлівасці ў вершах, напісаных з выпадку суда над актывам Грамады, бо ўсе сумленныя людзі перажывалі гэту справу як нацыянальную бяду.

Аднак у літаратурных колах крытычна сустрэлі тыя творы Васілька, у якіх раскрываў боль душы і жальбу сваю панявераны мужык-гарамыка. Вершы, створаныя на матэрыяле паўсядзённасці, былі мінорныя па танальнасці, нават жаласлівыя, плакучыя, сумныя. Вось гэты сум даў повад для размовы Васілька з віленскім беларускім Парнасам, асабліва з маладымі паэтамі, якія вучыліся ў Вільні і, захапіўшыся рэвалюцыйнымі лозунгамі, пачалі выхваляць бадзёрасць і задорнасць як адзіны ідэал.

Яны лічылі, што народу патрэбны толькі вершы-клічы. Па іх наіўных уяўленнях рэвалюцыя заказвала стварыць вобраз звышгераічнага героя, якому абяцала даць ключы ад будучыні народа. На самай справе рэвалюцыя такіх заказаў і абяцанак не рабіла, а толькі вучыла, які ўжытак можна зрабіць для гісторыі з таго ці іншага чалавечага характару і як узбагаціць характар народа ўвогуле. Выхоўваць патрэбна было ў першую чаргу саміх маладых паэтаў, якія хварэлі інтэлігенцкаю гарачнасцю, няўменнем паважаць чужую думку, фанабэрыстасцю і саманадзейнасцю — заганамі, якія пазней прывялі асобных з іх у бездань індывідуалізму і палітычнай рэакцыі.

Васілёк не гневаўся на сваіх крытыкаў, ён лічыў іх сябрамі і апраўдваўся, ветліва патрабуючы права пісаць адначасна бадзёрыя і сумныя вершы.

Пры ўсёй рамантычнасці натуры Міхась Васілёк адчуваў, што крыніцай мастацтва з'яўляецца жыццё, напружанае канфліктамі. Ён не мог адарвацца ад рэальнасці, бо само становішча селяніна-паэта вяртала яго з аблокаў на зямлю, прымушала зносіць пакуты і гора. Адарвацца ад зямлі азначала б загубіцца ў туманах абстрактных мар і лятункаў. Звяртаючыся да сваіх крытыкаў, паэт паказваў, што абстрактныя прынцыпы засланылі ім самім белы свет.

Ты глядзіш праз акно, дружа любенькі мой,
Як там вішня цвіце маладая,
Выйдзі, выйдзі на двор, глянь вачыма,

душой,—

Побач гожая сліва ссыхае...⁷³

Маладыя інтэлігенты апявалі часта тое, што ім хацелася бачыць,— вясну, красу, адраджэнне, а ён, жывучы ў гушчы народа, бачыў яшчэ скаванае лёдам цемры, забітасці горкае існаванне людзей. Васілёк гаварыў, што жыццё трывожыць яго душу супярэчлівасцямі і кантрастамі, адсюль паходзілі святло і цень у яго паэзіі:

Я жыву той красой,
Калі з срэбнай расой
Загуляюць праменьчыкі сонца
І блакіт-вышыня
Дзіўным росквітам дня
Усміхаецца роднай старонцы.
Як кіпіць тады кроў,
З душы льюцца без слоў
Гімны шчасця да сонца-прастору.
А той песні ў тон
Мой нясецца праклён
Людскім бедам, злой цемры і гору⁷⁴.

Такім чынам, спрэчка за права на сум з'яўляецца па сутнасці спрэчкай за праўдзівасць рамантычнай паэзіі, за яе вернасць жыццю, за кантрастны паказ жыццёвых супярэчнасцей — за святло і цені. Кантрасты пачуццяў у вершах Васілька былі ўвасобленымі ў слове сацыяльнымі кантрастамі вясковага жыцця, якім ён жыў і якое апяваў.

Адсюль барацьба яго за права на сум была барацьбой за гуманізм, за чалавечнасць паэзіі, якая заўжды мела абавязак спачуваць гору людскаму.

Мой братко, не пытай,

⁷³ Васілёк М. Але прыйдзе яна.— У кн.: Шум баравы, с. 34.

⁷⁴ Васілёк М. Не пытай.— У кн.: Шум баравы, с. 37.

Я ад плуга ратай,
Не магу я спяваць аб прадвесні,
Покі ў сэрцы зіма,
Навакол мяне цьма,—
Я спяваць буду сумныя песні⁷⁵.

Праўда, ні Васілёк, ні хто-небудзь іншы ў Заходняй Беларусі 20-х гадоў не разумеў, чаму так звужалі сваю праграму некаторыя маладыя паэты. На мастацкую свядомасць моладзі ўплывалі мадэрнісцкія эталоны паэзіі як сродка самавызвалення мастака ад цяжару быцця. Тыя ж сярод маладых, што звязалі свой лёс з камсамолам, пераймалі фетыш бадзёрасці ад маладнякоўцаў і пралетарскіх літаратурных згуртаванняў 30-х гадоў.

Міхась Васілёк быў бліжэй да класікаў і цераз іх вопыт успрымаў жыццё як цяжкую барацьбу за выйсце за межы пакутлівай, гаротнай сучаснасці да шчаслівай будучыні. Паэтычнае мысленне ў Васілька насіла фальклорна-рамантычны характар, ён любіў сімвалізаваць усё — прадметы, з'явы, нават пачуцці і жаданні. У вершы «Наш уладар» паэт назваў сваім уладаром не каго іншага, як дух змагання:

Дух змагання непакорны,
Сімвал працы, волі зыкі —
Наш уладар святы, вялікі —
Грайце ж гімн яму, музыкі.
Знішчыць дзень нядолі чорны
Дух змагання непакорны.⁷⁶

Эстэтычна роднаснымі Васільку аказаліся рэвалюцыйныя рамантыкі Уладзімір Жылка і Леапольд Родзевіч, а разам з імі і нашаніўскі паплечнік Купалы і Коласа Гальяш Леўчык. Праграмны верш, які адкрывае

⁷⁵ Тамсама

⁷⁶ Васілёк М. Наш уладар.— У кн.: Шум баравы, с. 91.

зборнік «Шум баравы», можна лічыць варыяцыяй на матыў Купалавага «Кургана» і праграмных вершаў пра беларускага паэта, родную песню, радзіму, якія складаліся ў нас ад Багушэвіча, Лучыны да Максіма Багдановіча. Праўда, Васілёк не збіўся на кангламерат, ён адчуваў новыя ўмовы і спрабаваў вызначыць адпаведныя задачы заходнебеларускай паэзіі. Васілёк прадаўжаў упісваць у заходнебеларускую рэчаіснасць перыяду Грамады рамантычны тып паэта-змагара, песняра-чарадзея, які хоча сваёй песняй абудзіць мужыка-пакутніка і ператварыць яго ў волата, свядомага змагара, вызваліцеля краю, гаспадара свайго лёсу. Падобна, як калісьці Лучына і Купала, заходнебеларускі паэт запэўнівае свет, што ён чалавек бескарыслівы, творыць песні «не для славы» і прысвячае не тым, «каго песціць жыццё дзікім шалам», хто, раскашоўваючыся, пануючы, абдарае ўслужлівых ласкай і славай. Сваю песню паэт пасылае туды, «дзе стогны чуваць, дзе гаротны ратай нясе крыж цяжкі маткі-краіны». Васілёк параўноўвае сваю паэзію з шумам бору, векавечнага сведкі нядолі народнай. Магутная песня-шум здольна ўзнесці крыўду людскую пад самае неба, каб убачылі і пачулі яе людзі ва ўсім свеце. Справядлівага суда чакаюць ад паэта пакрыўджанія, і ён, як біблейскі прарок, гатовы напусціцца на багатых і знячужаных святою карай:

Там багацця размах, там палацы-муры,
Льюцца песні, папойкі крыніцай,
А тут... слёзы і пот, ціхі стогн без пары...
Сумна... Песня мая, загрымі ж ты ўгары,
Шугані з цёмных хмар навальніцай!⁷⁷

Свой літаратурны псеўданім Міхась Касцевіч запазычыў ад Максіма Багдановіча, які ў славутым вершы «Слуцкія ткачыхі» зрабіў палявую кветку сімвалам радзімай красы. І праграмныя вершы Васілька разгортваюць

⁷⁷ Васілёк М. Не для славы...—У кн.: Шум баравы, с. 4.

рамантычную ідэю пра цудадзейны ўплыў хараства на душу чалавека. Краса гоіць маркоту і ўзносіць думку, напаўняе сэрца парывамі да свабоды. Натуральным носьбітам красы выдаецца паэту прырода — чароўная вясна, сіняе неба, яснае сонца, але таксама і зорная ноч. Антыподам таемна-рамантычнага хараства ночы выступае «чорны дзень», пануры і дакучлівы.

Красе, у адчуванні Васілька, уласціва таямнічасць, нярэдка яна бывае грознай, як віхура ці навальніца. Такая краса збаўляе жыццё ад нудлівага застою, ад нявольніцкага мадзення. Але найвышэйшая якасць красы і паэзіі — гэта сіла адраджальная, здольнасць будзіць душы пакутнікаў, вызваляць нявольнікаў:

Песняў хочацца мне, песняў!
Хмелем чараў дзён юнацкіх,
Каб упіцца — каб забыцца...
Памярці і нарадзіцца
З новай верай, з новай сілай
Над краінай — маці мілай
Узяцець і з віхрам зліцца⁷⁸.

У асноўным ад Купалы і Жылкі пераняў Васілёк, як эстафету, сімвалічны вобраз Беларусі. Зменшыў ён толькі па сялянскай сціпласці эстэтычны маштаб і дыяпазон вобраза, які ў Купалы меў то постаць нябожчыцы, то жабрачкі, то нявесты-вясельніцы. У Васілька Беларусь — гэта сялянка, якую пазвалі на суд грамадскага сумлення. Паэт выступае на гэтым судзе абаронцам, а суддзямі — паны, якія хочуць асудзіць ахвяру на смерць. Паэт імкнецца ўкласці ў вусны Беларусі апраўдальнае слова такой моцы, каб яно магло ўзрушыць не суддзяў, а ўсіх сумленных людзей:

Скажу ёй запытаць: «Гэй вы, суддзі мае!
За што хочаце свету пазбавіць?»

⁷⁸ Тамсама, с. 32.

Я да сонца іду па багацце сваё,
Па свой скарб, сваю веду і славу.
Не прашу я ў вас ласкі, літасці — не!
Дайце мне мае ўласныя правы...
Я не злыднік жыцця, гляньце, рукі ў мяне
Ў мазалёх працавітых, крываваых.
Ці ж віна мая ў тым, што з канур —
цёмных хат,
Дзе ад працы, бяды знемагаю,
Хачу выйсці у свет, каб тварыць новы лад,
Каваць шчасце для роднага краю⁷⁹.

Не цяжка заўважыць тут пераклічку з матывамі Купалавых вершаў «Ужо днее», «Суды», паэмы «Яна і я», але, угледзеўшыся ўважліва, прыкмеціш і новае: Беларусь-сялянка, як яе сабе ўяўляе Васілёк, навучылася за годы рэвалюцыйнай выразнай гаварыць публічнае, карыстацца мовай не толькі маральных, а і сацыяльных ідэй. Яна мае сваю грамадскую праграму: «тварыць новы лад». І самое паняцце смерці тут бліжэй да катэгорыі гістарычнага, чым да ўмоўна-міфалагічнага мыслення. Наогул паэт не дапускае думкі аб верагоднасці гістарычнай смерці радзімы, у вершах на гэтую тэму ён скрозь аперыруе алегорыямі сну і прабуджэння, грамадзянскага адраджэння аратая-мужыка, славіць гуртаванне народнае сілы, гартаванне волі:

Я бачу ранне — дзіўны цуд,
Ад сну прачнуўся родны люд!
Ужо чутны гукі роднай мовы,
Ужо моцны сэрца гарт сталёвы!⁸⁰

Натуральна, і Жылкаў сімвал Беларусі-красуні, надзеленай цудоўнай адраджальнаю красой, праходзіць пад пяром Васілька пэўнае папулярызатарскае спрашчэнне:

⁷⁹ Васілёк М. Гэй вы, суддзі...—У кн: Шум баравы, с. 74.

⁸⁰ Васілёк М. Я бачыў ранне.— У кн.: Шум баравы, с. 40.

сілай цудоўнай красы надзяляюцца ў яго проста з'явы прыроды, родныя мясціны, краявіды:

Сіня, сіня даль бясконца,
А ў той далі — мэта, сонца...
Хвалі ветрыка
У паветры
Праб'ягаюць,
Срэбрам ззяюць
Ніўкі збожжа.
Як прыгожа! Гэй, наперад, браце-друза!
Што знядужаў? — не жартуй жа!
Хопіць сілы,
Гляннь, як міла
Навакола —
Выйдзем здолу,
Торбы скінем,
Адпачнем⁸¹.

Жывая натуральная прырода, як цудоўны бальзам, вяртае сілы, дапамагае змагацца з нягодамі, злыбедамі, з агідай жыцця. І разбуральныя стыхіі — віхор, навальніца, маланка і гром — абуджаюць парывы таго ж тыпу, толькі больш моцныя. Цераз яднанне з гэтымі стыхіямі чалавек можа адчуць у сабе магутную сілу, разбіць муры няволі, зрушыць з падвалін стары свет.

Эстэтычнае асваенне сіл прыроды выразна збліжае паэтыку Васілька 20-х гадоў з рэвалюцыйна-рамантычным крылом заходнебеларускай літаратуры. Але дзіўна тое, што ў вершах паэта нельга знайсці прамых прызнанняў сваяцтва з Уладзімірам Жылкам, духоўным важаком гэтага кірунку. Трапляюцца толькі ўскосныя прызнанні — цераз Багдановіча і Купалу. І ў той жа час у зборнік «Шум баравы» трапілі ажно два вершы, дзе Васілёк асэнсоўвае свае адносіны да Казіміра Сваяка. Праўда, творы гэтыя напісаны

⁸¹ Васілёк М. Уперад, браце! — Тамсама, с. 11.

пад уражаннем заўчаснай смерці Сваяка, а эпітафіі выключаюць крытычныя заўвагі пра нябожчыка. Але ўражвае ўсё ж тое, што прысутнасць Сваяка ў заходнебеларускай паэзіі 20-х гадоў М. Васілёк засведчыў выразней, чым сапраўды блізкіх яму Жылкі, Родзевіча ці Леўчыка. Можна падумаць, што родныя і блізкія наогул намі не заўважаюцца. Але не ў сферы псіхалагічнай ляжыць, як мне здаецца, цяжар праблемы. Трэба памятаць, што нацыянальны ўціск у Заходняй Беларусі быў вельмі моцным і палітычнай рэакцыі часта ўдавалася паралізаваць цэлыя ўчасткі такой далікатнай сферы духоўнага жыцця, як паэзія. Палітэмігранты Жылка і Родзевіч рэдуцыраваліся і выпадалі з адкрытага літаратурнага працэсу, а ксяндза Казіміра Сваяка заходнебеларускім клерыкалам удавалася неяк захаваць у духоўным абыходзе, абкружаючы яго постаць арэолам пакутніка за беларускую справу. Ці не пацвярджае такога меркавання хоць бы дыскусія, якую правялі палітвязні Лукішскай турмы ў сярэдзіне 30-х гадоў аб месцы і ролі Сваяка ў грамадскім жыцці Заходняй Беларусі? Пад уражаннем той дыскусіі паўстаў выдатны верш Валянціна Таўлая «Цень Сваяка». Міхась Васілёк не змог у 20-я гады падняцца да аналізу супярэчлівай духоўнай спадчыны Сваяка, хоць напэўна падзяляў ацэнкі, якія давала гэтаму паэту радыкальная прэса ў артыкулах Сулімы. Але Васілёк у тую пору шукаў тых момантаў, якія лучаць вызваленчы рух са Сваяком і яго паэзіяй, а не падзяляюць. І слухна знайшоў ён жывую нітку сувязі ў драматызме лёсу заўчасна памёршага паэта. Сваяк у разуменні Васілька нёс крыж лёсу заходнебеларускага паэта і гэтым заслужыў на памяць нашчадкаў. У асобе Сваяка Васілёк бачыў аўтара «жальбавых песень нядолі народнай», які гаротным братам умеў гаварыць «бездэрыя словы»⁸². Інакш кажучы, Васілёк піша пра Сваяка, а бачыць самога сябе. Такія міражы былі пашыранай з'явай на заходнебеларускім Парнасе 20-х гадоў. Літаратурна-крытычная думка была слабой і часта

⁸² Васілёк М. Памяці паэта.—У кн.: Шум баравы, с. 37.

неўразумелай, затуманенай ідэямі адзінага патоку развіцця беларускай культуры.

Як і большасць масавых паэтаў, Васілёк самым складам свайго народнага мыслення, істотаю свайго творчага метаду супрацьстаяў прынцыпам містычнага нацыянал-раматызму ўвогуле і паэзіі Сваяка ў прыватнасці. У сваіх творах ён не толькі захаваў цесную сувязь з жыццём, але і звярнуў увагу моладзі на аднабаковасць яе эстэтычных дэкларацый і небяспеку адрыву ад рэальнасці. У вершы «Не затухне бліск ваш, зоры», прысвечаным маладым паэтам, Васілёк з клопатам гаворыць пра міражнае з’яўненне асобных зорак («То гарыць, то неяк бледна гляне іншая й пагасне...»); ён вітае толькі тых, што гараць яркім агнём, прадвешчаючы ранак Радзімы, тых, якія свецяць народу і якіх «народ славіць»⁸³.

Не за сум і горыч адлюстраванага жыцця патрэбна было папракаць Міхася Васілька, а за сентыментальнасць, як вялае выражэнне душэўных пакут. На гэта слушна звярнуў увагу Піліп Пестрак у прадмове да зборніка выбраных вершаў паэта⁸⁴. Дзе прычыны гэтай сентыментальнасці? Між іншым у самавучце. Васілёк не атрымаў той мастацкай школы, якая выводзіць здольнага чалавека ў рады прафесіянальных мастакоў. Паэт варыўся ў атмасферы найўных густаў сваіх вясковых сяброў. А там паэтычнасць і чулінасць не размяжоўваліся. Ён чуў, як моладзь падбірае мелодыі да самых чулівых яго вершаў, такіх, як «То не пчолка звініць у гаёчку». Па ўспамінах сясцёр паэта, калі яны з дзяўчатамі і хлопцамі спявалі чулыя песні на словы брата, стары бацька адкрываў акно і з асаладай на твары заслухоўваўся п’яаннем. Аўтару таксама было прыемна, і ён прымаў густы аднавяскоўцаў і родзічаў за норму ацэнкі.

Паэту цяжка расці без літаратурнага асяроддзя. Васілёк, відаць, разумеў гэта і марыў стаць

⁸³ Васілёк М. Не затухне бліск ваш, зоры.— Тамсама, с. 47.

⁸⁴ Пестрак П. Міхась Васілёк.— У кн.: Міхась Васілёк. Выбраныя вершы. Мн., 1950, с. 3, 4.

прафесіянальным літаратарам. У 1928 годзе яму ўсміхнулася доля.

Аднойчы ў рэдакцыю «Маланкі», якая размяшчалася ў цесным пакойчыку дома № 2 на Гетманскай вуліцы, зайшоў па-вясковаму апрануты малады хлапец. «Добры дзянёк»,— ветліва прывітаўся ён з пажылым чалавекам, што сядзеў за рэдактарскім сталом, унурывшыся ў нейкія паперы. Той не падняў нават галавы. Патаптаўшыся ля дзвярэй, хлапец прамовіў з наігранай бадзёрасцю: «Я прывёз Вам прывітанне ад Міхася Васілька!» Чалавек з-за стала падняў вочы і ажывіўся. «Дзякуй, дзякуй. А чаму ж ён сам не прыедзе?..» — «Дык вось ён і прыехаў»,— ужо смялей адказаў юнак. Гаспадар падняўся і з працягнутаю рукою пайшоў вітацца. «А бадай цябе... і з мяне жартачкі строіш». Разгаварыліся. Рэдактар Янка Маразовіч запрапанаваў Васільку пасаду сакратара ў «Маланцы». Той згадзіўся.

Ды не ў пору прыехаў у Вільню вясковы паэт. Актыў Грамады сядзеў ужо за кратамі, улады праследавалі беларускі вызваленчы рух і яго прэсу. «Маланку» канфіскоўвалі па некалькі разоў запар, ды нават дазволёных нумароў паштовыя чыноўнікі і паліцыя часта не дапускалі да адрасатаў. Спыніўся прыток падпісных грошай. Сродкаў не хапала нават на харчы рэдактару і сакратару.

Але Міхась Васілёк не падаў духам. Хадзіў галодны, спаў адзеты на рэдакцыйным стале, але бадзёрыўся, спадзяваўся набрацца літаратурнай мудрасці. Ды мудрасць гэта, ледзь узышоўшы, чэзла на віленскай ніве пад абцасамі рэакцыі. Творчая інтэлігенцыя, яшчэ не аперыўшыся ідэйна, пайшла ўразброд. Сам рэдактар Маразовіч (літаратурны псеўданім Янка Маланка) далёка стаяў ад таго ідэалу паэта-грамадзяніна, які ўяўляў сабе Міхась Васілёк. З расчараваннем прыкмеціў малады энтузіяст, што яго шэф — звычайны літаратурны падзёншчык, пасрэдны вершаплёт і закатны выпівака. З усяго літаратурна-грамадскага асяроддзя ў тагачаснай Вільні Васілёк вылучыў толькі двух чалавек — Ігната Дварчаніна і Рыгора Шырму. Першага ён называў у пісьме сваім літаратурным настаўнікам, другі стаў

выдаўцом яго зборнікаў, бескарыслівым апекуном яго таленту.

Невядома, колькі б вытрымаў у рэдакцыі «Маланкі» Міхась Васілёк, калі б раз апоўначы яго не падняла паліцыя. Зрабілі вобыск у памяшканні, часопіс закрылі, а Васілька пад этапам адвезлі ў Баброўню. Так сумна скончылася гэта шматабяцаўшая прыгода. І ўсё ж паэт не каеўся, што пажыў у Вільні, бо хоць «пазнаў шмат благога, але больш... карыснага, добрага»⁸⁵

На барыкады

Трое блізкіх сяброў Васілька па Грамадзе — Віталь Сыты, Люба Зорка, Анатоль Самойла жылі ў суседняй вёсцы Бандары. Усе яны належалі адначасна да Грамады і КПЗБ. Зрастанне дзвюх партый у нізах складала істоту рэвалюцыйнага руху 20-х гадоў. Удар па Грамадзе прыйшоўся ў нізавы актыў КПЗБ. Дэфензіва рашыла адным махам расправіцца з грамадаўцамі і камуністамі.

На вока скідзельскай паліцыі трапілі былыя актывісты Грамады з вёскі Бандары. І нездарма: Віталь Сыты займаў пасаду сакратара Скідзельскага райкома КПЗБ, Анатоль Самойла — сакратара райкома камсамола, а Люба Зорка — партячэйкі ў роднай вёсцы. Усе яны былі неблагія канспіратары, але ж даводзілася весці і легальную працу з масамі. Тады іх і «засякалі» шпікі.

Вось у 1928 годзе, напярэдадні выбараў у сейм, камуністы загадзя раздалі па вёсках свае бюлетэні — 19-ы нумар. Але гэтага было мала. Рэакцыя нашпігоўвала выбаршчыкаў палітычнаю дэмагогіяй. Прадажныя агітатары на кожным скрыжаванні выкрыквалі агіткі:

Галасуй за нумар першы,
То не будзеш сам дурнейшы!

⁸⁵ Письмо Дварчаніну. ВБФ, 717, арк. 3.

Скідзельскі райком КПЗБ рашыў правесці мітынг у мястэчку. У самы разгар кірмашу Віталь Сыты падняўся на воз і «ўрэзаў» на гармоніку польку-трасуху, потым «Лявоніху». Да музыкі пасунуліся людзі. Адно ішлі на ўмоўны сігнал, другія — проста на праяву. Калі сышоўся амаль увесь базар, гармонік сціх, а на воз ускочыў Анатоль Самойла. Размахваючы чырвоным сцягам, ён кідаў баявыя заклікі. Ля сцяганосца з'явіўся раптам аратар, камуніст Бараноўскі. Палкім большавіцкім словам ён заклікаў працоўных сялян адстойваць свае інтарэсы на выбарах. Пакуль падаспела паліцыя, мітынг скончылі. Арганізатары і прамоўца зніклі ў натоўпе.

Завіхаўся ў перадвыбарныя дні і Міхась Васілёк. У контру рэакцыйным агіткам ён складаў вострыя баявыя агітацыйныя вершы, у якіх гаварыў селяніну:

Прэч гані ад курнай хаты
Паляўнічых на мандаты⁸⁶

У дзень выбараў участак у Скідзелі заблакіравалі паліцыя, асаднікі і балахоўцы⁸⁷. Да урнаў дапускалі толькі лаяльных падпанкаў. Тады камуністы павялі працоўных сялян штурмаваць участак. У сцены і вокны паляцелі каменні, завязалася павальная бойка з паліцыяй. Многія трапілі пад арышт.

Нягледзячы на масавыя арышты актыву Грамады камуністычнае падполле на Скідзельшчыне расло. Па словах Віталія Антонавіча Сытага, на тэрыторыі сённяшняга Скідзельскага раёна ў пачатку 30-х гадоў утварыліся ажно тры падпольныя райкомы КПЗБ — у самым Скідзелі, у Луннай і Азёрах. Падпольная ячэйка адной толькі вёскі Пяшчаны налічвала 22 члены, а вёскі Канюхі — 33.

⁸⁶ Васілёк М. Перад выбарамі.— У кн.: Выбраныя вершы. Мн., 1950, с. 64

⁸⁷ Былыя салдаты контррэвалюцыйных банд генерала Булак-Балаховіча.

Камуністы праводзілі дэманстрацыі пратэсту супраць расправы з Грамадой і яе лідэрам Браніславам Тарашкевічам, наладжвалі антываенныя мітынгі, маёўкі, сходы.

Масавыя выступленні патрабуюць не толькі ідэйнай згуртаванасці, але і эмацыянальнай. Без песень тут — ні кроку. Міхась Васілёк стварыў такія песні.

Любіла моладзь яго вершы-песні «Камсамалец Янка», «Нашто каб вы нас баранілі», створаныя ў тыя ж гады. Напісаны ў 1930 годзе яго верш «У бой на акупанта» стаў адною з папулярнейшых песень камуністычнага падполля ва ўсёй Заходняй Беларусі.

Скідзельская дэфензіва не знаходзіла месца ад бяссільнай злосці. Камуністы дзейнічалі, але злавіць іх на гарачым учынку не ўдавалася. Спаганяючы злосць, паліцыя перад кожным рэвалюцыйным святам арыштоўвала падазроных і лупцавала «для прафілактыкі». Міхась Васілёк таксама значыўся ў чорных спісках. Пры арыштах і вобысках у яго забіралі сшыткі з вершамі, шукалі антыдзяржаўных і, не знайшоўшы (пясняр запісваў іх у памяці народа), глуміліся над чалавечаю годнасцю і дарам паэта. Камендант Скідзельскай паліцыі здзекліва «раіў» на допыце «кінуць гэту рамантыку і пільнаваць лепш гною»⁸⁸.

Здзек выклікаў зацятасць. Паэт, звязаны дружбаю і клятвай з падпольшчыкамі, не скарыўся на допыце і не кінуў п'яра. Пра сваіх катаў ён гаварыў з іроніяй:

Вар'яты — яны хацелі,
Каб я адрокся ад Радзімы, сваёй маці!
Каб здрадзіў ёй...⁸⁹

У гэтых пераплётах былы грамадавец-летуценнік

⁸⁸ З аўтабіяграфічнай даведкі, надрукаванай у газеце «Pro prostu» за 20 лютага 1936 г.

⁸⁹ Васілёк М. На допыце.—У кн.: Выбраныя вершы. Мн., 1950, с. 96.

ператварыўся ў змагара. Паэзія Васілька пачала ачышчацца ад чулівай сентыментальнасці, амаль зусім зніклі саладжава-пяшчотныя эпітэты, мужныя гераічныя акорды прагучалі ў вершах-песнях, у вершах-гімнах і ў вершах-роздумах. Лірычны герой гэтых твораў — прафесіянальны рэвалюцыянер, сын працоўнага народа Заходняй Беларусі. Старога нашага знаёмага, грамадаўца, новы герой перарастаў сілай характару, вытрымкай, сталасцю пачуццяў і пераконанняў. Развітваючыся з маці, арыштаваны змагар абяцаў быць нязломным:

Ты не плач, матуля, пакінь галасіці,
Я ў паноў не буду літасці прасіці,
Адкажу на здзекі гневамі і пагардай,
Не знайсці пакоры у душы бунтарнай!⁹⁰

Прадчуванне рэвалюцыі — вось тое пачуццё, якое абуджае ўзвышаны горды лад душы паэта. У шалаху лесу, у грукаце грому, нават у начной цішыні — скрозь чуюцца яму водгалас бітваў, што ідуць, набліжаюцца да роднай зямлі:

Я чую ўжо даўно, прыпаўшы да яе,
Як зброя лязгае — рыхтуецца паход...⁹¹

Паэт часам уяўляе сябе асілкам, казачным волатам

Патрос бы свет рукой мазольнай,
Каб знішчыць тых, хто абяздоліў
Мой родны край...⁹²

але часцей за ўсё — радавым салдатам рэвалюцыі, які ідзе ў шарэнгах дэманстрантаў на барыкады:

⁹⁰ Васілёк М. Камсамалец Янка.— У кн.: Выбраныя творы. Мн., 1955, с. 57.

⁹¹ Васілёк М. Я чую ўжо...—У кн.: Выбраныя вершы, с. 75.

⁹² Васілёк М. Не гоць тэрца...— У кн.: Выбраныя творы, с. 51.

Мы барацьбой гарым, мы сіла,—
У нас жыве бунтарны дух.
На барыкады пойдзем смела,
Далоў ярмо, прыгон-ланцуг!⁹³

Гэта куплет з песні «У бой на акупанта». Нам думаецца, што менавіта ў жанры верша-песні Васілёк зрабіў рашучы крок ад чулівай умоўнай рамантыкі перыяду Грамады да суровай рамантыкі рэвалюцыйнай. У пачатку 30-х гадоў паэт распрацоўвае тыповыя для падпольнага жыцця і падпольнай камуністычнай паэзіі матывы: развітанне арыштаванага рэвалюцыянера з родзічамі («Камсамалец Янка»), допыты і катаванні («На допыце»), нарэшце — проба смерцю («Над магілай камсамольца Самойлы»). На гэтых творах прыкметна творчая эвалюцыя паэта ў кірунку рэалізму. Іх матэрыял складаюць не плады фантазіі паэта, а жывыя кавалкі яго ўласнай біяграфіі і біяграфій сяброў. У дваццатыя гады Васілёк толькі ў сатырычных творах адштурхоўваўся ад рэальнага здарэння, зараз ён будзе гераічную песню на здарэнні, ператвараючы яго ў мастацкую дэталю альбо сюжэтнае звяно. Рэальнасць заслужыла ў яго вачах больш павагі, чым лятунак.

Вось верш, прысвечаны памяці Анатоля Самойлы. Яго, як і Васілька, сістэматычна арыштоўвалі і катавалі ў скідзельскай дэфензіве, білі датуль, пакуль не адбілі нутра. Знявечаны юнак дагараў на вачах у сяброў і родзічаў. Трагічная смерць яго глыбока ўразіла Міхася Васілька. Разам з кіраўнікамі падпольнага райкома Сытым і Зоркай паэт рыхтаваў грамадскае пахаванне сябра.

У Бандары склікалі моладзь з усяго раёна. Сваім удзелам у жалобным шэсці людзі дэманстравалі пратэст супраць паліцэйскага гвалту. Зводдаль за жалобнай працэсіяй сачыў паліцэйскі патруль. Прысутнасць забойцаў рэвалюцыянера распальвала абурэнне і пратэст. Над магілай Міхась Васілёк прачытаў верш, прысвечаны памяці змагара

⁹³ Тамсама, с. 55.

і друга. Затаіўшы дыханне, слухалі людзі словы паэта:

Дабра і светлых дзён жадаў ты для братоў,
Ты аддаваў ім сілы маладыя,
Ды вораг струны сэрца абарваў жывыя,
Не б'ецца больш яно — застыла кроў...
Мой мілы брат, не дачакаўся ты
Пары другой, другой вясны жаданай
Калі, узняўшы сцяг наш, сонцам тканы,
Прыйдуць да нас таварышы-браты!⁹⁴

Апускаючы труну ў магілу, удзельнікі жалобнага мітынгу запелі «Замучен тяжелой неволей». Ноччу на магіле замест традыцыйнага крыжа стаў абеліск з пяцікутнаю зоркай і старанна выпісанымі словамі з верша Васілька. Паліцыя некалькі разоў разбурала абеліск, але чыясьці рука ноччу зноў аднаўляла яго, нібы здзяйсняючы волю нябожчыка, волю камсамольскага важака, які і пасля смерці змагаўся з уціскам.

Другую частку верша, якая пачынаецца словамі «пахавалі з папом і паліцыяй», Васілёк напісаў пасля пахавання Самойлы, увёўшы новыя факты і пачуцці, бачанья і перажытыя ў жалобныя дні.

Але не толькі рэалістычна-апісальнымі кампанентамі цікавы гэты твор, а перш за ўсё ўзроўнем эстэтычнага абагульнення з'явы. Калі параўнаем яго з вершам на смерць сябра юнацтва Валодзі, дык убачым, што паэт навучыўся спасцігаць істоту трагічнага. У трагедыі ён знаходзіць праяву велічы сэнсу жыцця. Смерць перастала быць для яго толькі жахлівай непазбежнасцю. Ён убачыў, што смерць, якою паміраюць рэвалюцыянеры,— гэта праява найвялікшай сілы жыцця. Азораны бляскам сацыялістычнага ідэалу, ірвучыся да паўнаты жыцця — да свабоды, справядлівасці, братэрства,— рэвалюцыянер гаварыў свету: «Перамога альбо смерць!» — паміраў, не могучы жыць у

⁹⁴ Васілёк М. Выбраныя творы, с. 62.

паніжэнні.

У ранніх вершах Васілька лірычны герой толькі дакляраваў памерці за свабоду, а зараз новы герой вучыцца паміраць велічна і памірае гераічна:

Неспакойна штось на сэрцы.;.
Смейся, браце, у вочы смерці.
(«Неспакойна», 1930 г.)

Мы пакляліся:
Да смерці быць нязломнымі прад катам!
(«На допыце», 1934 г.)

Складаючы «песні краіны, атуленай хмарами», снуючы «думкі аб сокалах, сцятых ударамі», паэт шукае крыніц аптымізму, якім напоўнена трагедыя рэвалюцыйнасці. Многа навукі ўзяў ён з «класічнай» рэвалюцыйнай песні і з песень заходзебеларускага камуністычнага падполля, але галоўным настаўнікам было жыццё, змаганне, у якім удзельнічаў сам.

Творчы рост Васілька не адразу прыкмеціла грамадскасць, бо лепшыя яго вершы 30-х гадоў не друкаваліся. Чытач мог заўважыць, што я прыводзіў іх тэксты па зборніках савецкага часу. Іх можна было прачытаць у кнізе народнай памяці, але гэта была тайная кніга. Чыталі яе не ўсе і не ўсю.

Жывучы на Свідзельшчыне, у адным з буйнейшых ачагоў рэвалюцыйнага руху, Міхась Васілёк не дагледзеў таго маральна-палітычнага раздваення, якое ахапіла беларускую інтэлігенцыю Вільні на пераломе 20-х і 30-х гадоў, у перыяд рэакцыі і крызісу. Спазмы сусветнага крызісу душылі буржуазную Польшчу. Застой, параліч эканомікі, беспрацоўе спараджалі адчай у масах і страх у пануючых колах. Маладушныя ўладары палічылі страх асноўным сродкам утрымання ўлады. Пашыраўся культ сілы і страху, характэрны для фашыстоўскіх дзяржаў.

Свабода слова была пагвалчана, дэмакратычная

беларуская прэса знішчана. Партыйная літаратура магла распаўсюджвацца толькі нелегальна. Нацыяналістычныя палітыканы, згуртаваўшыся пад сцягам антыкамунізма, жыравалі ў прытухлым балоце рэакцыі. Прысвоіўшы сабе права тварыць палітыку, яны адвялі мастакам ролю апалітычных тварцоў нацыянальнай культуры ўвогуле. Зручныя ідэйкі адносна непартыйнасці ці надпартыйнасці мастацтва спакушалі асцярожных інтэлігентаў. Адыходу творчай інтэлігенцыі ад палітыкі спрыяла, з другога боку, рэпрэсіўная кампанія супраць відных дзеячаў культуры ў БССР, справакаваная, як зараз высвятляецца, імперыялістычнаю контрразведкай і раздутая ў атмасферы культу асобы Сталіна да неверагодных памераў. На карысць эпідэміі апалітычнасці працавала і недастаткова эластычная тактыка кіраўніцтва КПЗБ, што праяўлялася ў дагматызме і сектанцтве.

Вельмі срытна расстаўлялі цянёты на разгубленую творчую інтэлігенцыю клерыкалы. Разумеючы, што чорнасутаннікам не сімпатызуюць людзі пяра, хрысціянскія дэмакраты арганізавалі і ўзялі пад апеку нібыта незалежныя і непартыйныя літаратурна-грамадскія часопісы «Шлях моладзі» (1929 г.) і «Нёман» (1932 г.). Сюды ўдалося заманіць расчараваных у палітыцы былых грамадаўскіх паэтаў.

Міхась Васілёк таксама надрукаваў у «Нёмане» пару вершаў, але не таму, што раздзяляў праграму апалітычнага часопіса, а таму, што не было дзе друкавацца. Васілёк выбраў меншае зло: замест яўна клерыкальнага і антысавецкага «Шляху моладзі» ён спыніўся на больш памяркоўным і прафесійным «Нёмане».

Стракаты склад супрацоўнікаў гэтага часопіса гаварыў аб тым, што ў асяроддзі творчай інтэлігенцыі дзейнічалі патрыятычныя пачуцці, прыглушаючы палітычныя разыходжанні. Сам рэдактар-выдавец «Нёмана» таленавіты мастак Пётра Сергіевіч кіраваўся высакароднымі імкненнямі службы справе развіцця беларускай культуры ў самых неспрыяльных для яе ўмовах. Ён не разумеў, што ў абставінах вострай палітычнай барацьбы нельга захаваць

нейтралітэт. А рэакцыя спакваля пачала ператвараць часопіс у сваю трыбуну.

Васілька трымалі на асобным рахунку. Творчасць папулярнейшага паэта Грамады проста абыходзілі маўчаннем. Нёманаўцы, відаць, здагадваліся пра яго кантакты з камуністамі і баяліся, што на выпадак арышту цень падзе на іх часопіс. А Васілёк па найўнасці бамбардзіраваў рэдакцыю пісьмамі і вершамі яўна партыйнымі. Да яго ставіліся са знешнім разуменнем: мы, маўляў, у душы таксама радыкалы, але нам не дае ходу цэнзура. Паэт шчыра верыў і спачуваў рэдакцыі. «Шкада, вельмі шкада, што боль шасць маіх сучасных вершаў па свайму сацыяльнаму зместу не можа пабачыць свету з-за вузкага цэнзурнага акна»,— піша ён 1 снежня 1931 года⁹⁵ Грыша Касцевіч, калі паліцыя ў 1932 годзе перад Першым маем арыштавала Васілька, прыслаў у «Нёман» пісьмо і два яго вершы, якія запісаў ад вяскоўцаў. Ён прасіў надрукаваць вершы, спадзеючыся, што гэта стрымае рукі паліцыі і падыме дух паэта⁹⁶.

Кіраўнік літаратурнага аддзела часопіса, спасылаючыся на прывід цэнзуры, адхіляў вершы Васілька альбо так іх апрацоўваў, што аўтар не пазнаваў сябе. Паэт перажываў, але не сумняваўся наконт добразычлівасці рэдакцыі: «Калі гэты верш запатрабуе з прычыны цэнзуры зменаў, то лепш зусім не друкуйце»⁹⁷. Васільку раілі абыходзіць рагаткі цэнзуры і пісаць на вечныя тэмы. Відаць, ён часам і спрабаваў, але выходзіла нешта неўразумелае:

Вечнасць застаецца
У сабе сама.
З усяго смяецца,
Што было й няма⁹⁸.

⁹⁵ Пісьмы Васілька ў рэдакцыі газет. ВБФ, 717, арк. 5.

⁹⁶ ВБФ, 717, арк. 6.

⁹⁷ Тамсама, арк. 7.

⁹⁸ Вечнасць.— ВБФ, 718, арк. 46.

І вечнасць, і хараство — усё ў яго вачах і думках было звязана з сацыяльнымі ўмовамі жыцця, мела канкрэтны рэальны сэнс. Толькі ў кантэксце з грамадскімі абставінамі гэтыя высокія матэрыі краналі думку паэта. Нават у першым з надрукаваных у «Нёмане» вершаў «Ці прамяняю я?» («Нёман», 1932, № 2) ён супрацьпастаўляе хараство сумленнага працоўнага жыцця раскошнай і амаральнай красе так званага «вышэйшага свету». З часам паэт уцяміў, што яго эстэтычная праграма і вострая сацыяльная паэзія канфлікуюць не толькі з цензурай, але і з густамі «вучоных» мецэнатаў, што прыкідваліся апекунамі яго таленту:

Хай крычаць, што гэта ўсё старое,
Што пяць аб тым нат шкода слоў,
Ну, ці ж мне сапраўды задаволіць
Модны спрос вучоных галоў?⁹⁹

Каб напісаць гэтыя іранічныя радкі, вызваліўшыся ад даверлівасці, Васільку спатрэбілася неражыць трагічную смерць свайго друга.

У мястэчку Лунна на беразе Нёмана жыў бабылём рыбак сярэдніх гадоў; чалавек дужа чулы, хваравіта чулы, як большасць сухотнікаў. Употаі ад людзей ён пісаў вершы. І столькі шчырасці сэрца ўкладваў самотны чалавек у гэтыя творы, што ўрэшце яны сталі адзінаю страсцю яго жыцця, асаладай, надзеяй і верай. Сарамлівы і замкнёны, ён нікому не выдаваў сваёй таямніцы, толькі Міхась Васілёк ведаў паэта Міхася Явара. Сябры жылі воддаль адзін ад другога, але сустракаліся ў вольны час. Васілёк звычайна наведваў Явара, слухаў яго вершы, паказваў, як што паправіць, падбадзёрваў хворага і расчараванага ў жыцці чалавека. Сябры садзіліся ў лодку і, як змоўшчыкі, плылі ўніз па рэчцы, аддаючыся задушэўным размовам. А думкі іх цяклі супраць вады, туды, на ўсход, адкуль выплываў бацька-

⁹⁹ ВБФ, 718, арк. 71.

Нёман. Васілёк успамінаў сваё юнацтва. На семнаццатым годзе жыцця меў ужо добрую працу ў праўленні начальніка станцыі па перавозцы войск. Людзей сустракаў якіх... Міхась паказваў цёзку пажоўклую паперку з подпісамі М. Горкага і Ф. Шаляпіна. Гэта была запіска, у якой яны прасілі дапамагчы свайму знаёмаму даехаць у Саратаў. «Я не толькі пасадзіў гэтага чалавека, але гатоў быў пакланіцца яму: падумаць толькі — знаёмы Горкага. Было жыццё... Можа, каб застаўся там, дык і самому давялося б пабачыць Горкага. Але яшчэ не ўсё страчана. Веру — хутка прыйдзе свабода»¹⁰⁰

Ад цяпла дружбы весялеў Міхась Явар. Пра адну з гэтых сустрэч нават напісаў верш у лютым 1932 года:

І здавалася мне, што пльвём мы туды,
Дзе пануе ўжо светлае ранне,
Дзе няма ўжо той мукі, ні слёз, ні нужды,—
Светазарным тым дням на спатканне¹⁰¹.

Вестка аб самагубстве Явара цяжка ўзрушыла Васілька. У пісьме да Рыгора Шырмы ён пісаў 6 лістапада 1933 года:

«Явар — гэта быў чалавек з такою ўражліваю, чулай душою, якіх я яшчэ не сустракаў. Прыходзілася дзівіцца, гледзячы на яго: няўжо гэты рыбак, які вось так проста сядзіць у сваім чоўне, без шапкі, чорны, загарэлы, з дзвюма ўпадзінамі замест вачэй — мае такую паэтычную душу? Ён глядзеў на свет вачыма дзіцяці, баючыся пакрыўдзіць каго нават думкай сваёю...

Ён яшчэ жыў бы, можа, для свайго таленту, для свае песні — ідзі, але яго веру ў паэтычныя сілы разбіў Ст. Станкевіч¹⁰², якому ён без майго ведама паслаў пару вершаў

¹⁰⁰ Паводле аўтабіяграфіі М. Васілька. Рукапіс у мяне.

¹⁰¹ Васілёк М. Нёману.— Маладая Беларусь. Вільня, 1935, № 1, с. 8.

¹⁰² У той час — кіраўнік літаратурнага аддзела «Нёмана».

і які забіў яго сваёй бязлітаснай крытыкай»¹⁰³.

Самагубства Міхася Явара адкрыла Васільку вочы на прапаведнікаў чыстага характа вачнага мастацтва. Ён зрабіў вельмі трапны вывад: людзі маральна тупыя абавязкова хварэюць і эстэтычнаю глухатой. «Такі ён крытык, як я міністар»¹⁰⁴,— з горыччу гаворыць паэт пра нёманаўскага мецэната. Поза вучонасці звычайна маскіруе ў гэтых жрацоў чыстай красы ўбогасць чалавечых пачуццяў, жорсткія адносіны да людзей, абумоўленыя беспрынцыповасцю — маральнай і палітычнай. Адчуваючы на сабе і сваім сябру мёртвае дыханне буржуазнай «беспартыйнасці», Міхась Васілёк стыхійна ўмацоўваўся на пазіцыях камуністычнай партыйнасці. Канешне, ён не чытаў артыкулаў Леніна аб партыйнасці літаратуры, але той факт, што паэт на практыцы спасцігаў думкі, выказаныя там, лішні раз сведчыць аб жыццёвасці ленінскіх ідэй. У перыяд незвычайнага абвастрэння класавай барацьбы нельга было зразумець сэнсу падзей і праўдзіва адлюстраваць жыццё, не стаўшы на пазіцыі камуністычнай партыйнасці.

Абгрунтаваць і ясна сфармуляваць гэтыя вывады Васільку дапамог Літаратурны фронт рабоча-сялянскіх пісьменнікаў, у які ён уступіў у 1933 годзе. Ініцыятарам Літаратурнага фронту стала «Беларуская газета», неафіцыйны легальны орган КПЗБ. У канцы 1932 года, устрывожаны фашызацыяй Германіі, урад буржуазнай Польшчы зрабіў прыветны жэст у адносінах да СССР. Часова аслаб тэрор супраць камуністаў. У гэтых акалічнасцях і выйшла газета. Рэдактарам-выдаўцом лічыўся Аляксандр Карповіч, беспрацоўны інжынер, які сімпатызаваў камунізму. Фактычна газетай кіравалі прадстаўнікі ЦК КПЗБ Валянцін Таўлай, Якуб Міско, Сяргей Анісаў і др.¹⁰⁵.

Таленавіты паэт Валянцін Таўлай гарэў жаданнем павярнуць усю заходнебеларускую літаратуру да жыцця,

¹⁰³ Пісьмы М. Васілька ў рэдакцыі газет.— ВБФ, 717, арк. 11.

¹⁰⁴ Тамсама.

¹⁰⁵ Анісаў С. Крутымі сцежкамі. Мн., 1960, с. 100

адрадзіць грамадзянскі пафас, якім дыхалі яе лепшыя творы ў 20-я гады. Ён прапанаваў выдаваць літаратурныя старонкі, каб абудзіць сярод масава-самадзейных паэтаў, якія жылі ў гушчы народа, пачуццё ідэйнай салідарнасці. У пісьме да Рыгора Шырмы 26 верасня 1933 года Васілёк вітаў гэты намер: «Меў і я таксама запрашэнне ад рэдакцыі «Беларускай газеты». Яны хочуць аб'яднаць усе культурна-навуковыя сілы Заходняй Беларусі,— добры пачатак. Трэба пажадаць поспеху»¹⁰⁶.

Васілёк паслаў у «Беларускую газету» свае новыя вершы і згадзіўся стала супрацоўнічаць з ёю. Рэдакцыя хутка зрэагавала на гэту добразычлівасць.

Як бы выпраўляючы тыя спрошчаныя і няслушныя ацэнкі, што прамільгнулі ў друку Савецкай Беларусі, партыйная газета пісала, што паэт «ступіў крок наперад на сваім літаратурным шляху — ідэалагічна і якасна»¹⁰⁷.

У снежні 1933 года Міхась Васілёк атрымаў запрашэнне рэдакцыі прыехаць у Вільню. Скідзельская паліцыя затрымала паэта на станцыі, дапытвала і распытвала, пакуль не адышоў цягнік. Але Васілёк не адмовіўся ад паездкі. Зайшоў на Дворную вуліцу, да Марыі Сеўрук, сястры Пятра Сеўрука, арганізатара Скідзельскай беларускай бібліятэкі. На яе адрас Васілюку прысылалі з Вільні беларускія газеты і часопісы, каб збіць з тропу паліцыю. Тут ён дачакаўся наступнага цягніка і паехаў з таемным пачуццём пабачыць Вільню, пачуць нешта новае. На кватэры Рыгора Раманавіча Шырмы атрымаў явачны адрас — Букавая вуліца, дом нумар 14. Тут, у доме Любові Андрэеўны Асаевіч, будучай жонкі Максіма Танка, праходзіў арганізацыйны з'езд Літаратурнага фронту рабоча-сялянскіх пісьменнікаў.

Даклад аб задачах заходнебеларускіх пісьменнікаў рабіў малады хударлявы, невысокага росту юнак, з выгляду студэнт ці настаўнік. Ціхім сіплаватым голасам расказваў ён

¹⁰⁶ Тэкст захоўваецца ў асабістым архіве Р. Р. Шырмы.

¹⁰⁷ Адгукнуліся.— Беларуская газета, 1933, 10 ліст.

аб неабходнасці аб'яднаць сілы прагрэсіўнай літаратуры для барацьбы супраць рэакцыі і фашызму. Гэта быў Валянцін Таўлай. Даводзячы неабходнасць класавай кансалідацыі пісьменнікаў, ён звярнуў увагу на адмоўны факт супрацоўніцтва ў «Нёмане» Васілька. Даведаўшыся, як расцэньвала гэты факт савецкая прэса, Васілёк моцна перажываў. Але Таўлай аднёсся да яго чула. Увогуле яны мелі многа блізкіх рыс характару — сціпласць, прыветлівасць, дабрату, — таму прыйшліся адзін другому даспадобы.

З'езд прыняў дэкларацыю, якая, зыходзячы з ленінскага прынцыпу партыйнасці літаратуры, заклікала ўсіх сумленных літаратараў ясна вызначыць свае ідэйныя пазіцыі. Дэкларацыя выкрывала рэакцыйнасць тэорый надкласавасці мастацтва і надпартыйнасці мастака. Дакумент гэты быў надрукаваны ў альманаху «Літаратурная старонка» ў студзені 1934 года. Побач з імёнамі Піліпа Пестрака, Алеся Рэдзкі пад дэкларацыяй стаіць подпіс Міхася Васілька.

Як вядома, улады хутка закрылі камуністычныя выданні, а ініцыятараў Літаратурнага фронту, Валянціна Таўлая, Піліпа Пестрака, Якуба Міско і іншых, арыштавалі і аддалі пад суд. Арыштавалі і Міхася Васілька, пры вобыску ў яго забралі зборнік вершаў і рукапіс паэмы «Арлы», які бяследна загінуў.

Літаратурны фронт адыграў важную ролю ў гісторыі заходнебеларускай літаратуры: гэта была генеральная рэпетыцыя прагрэсіўных пісьменнікаў напярэдадні ўтварэння Народнага антыфашысцкага фронту. Для кіраўніцтва КПЗБ гэта была першая спроба пераадолення сектанцкіх прыёмаў кіраўніцтва культурным і мастацкім жыццём.

Ідэя ўтварэння Народнага антыфашысцкага фронту знайшла ў 1935 годзе шырокі водгук у сэрцах прагрэсіўнай заходнебеларускай творчай інтэлігенцыі. На гуманістычнай народнафрантавой платформе згуртаваліся камуністы і беспартыйныя, беларусы, палякі, літоўцы. Першы народнафрантавы орган друку ў Вільні выходзіў на польскай

мове (газета «Poprostu»). Упершыню ў гісторыі польскай прэсы там друкаваліся і беларускія творы (падборкі вершаў Міхася Ваеўлькі, Міхася Машары, Максіма Танка). Неўзабаве стала выходзіць і беларуская народнафрантавая газета «Наша воля», а затым часопіс «Беларускі летапіс». Новая тактычная лінія кампартыі дазваляла пісьменнікам-камуністам друкавацца таксама ў буржуазных літаратурных часопісах, шукаючы агульнай мовы з прыхільнікамі дэмакратыі, антыфашыстамі.

Міхась Васілёк — адзін з актыўнейшых дзеячаў Народнага фронту ў Заходняй Беларусі. Праз народнафрантавы рух Васілёк пазнаёміўся з Максімам Танкам, які вёў арганізацыйную работу сярод моладзі і творчай інтэлігенцыі Вільні па даручэнню ЦК КПЗБ. Пры першай сустрэчы ў 1935 годзе Танк зрабіў глыбокае ўражанне на Васіўлькі як паэт і чалавек. З кожным годам усё больш і больш захапляўся Васілёк самабытнымі талентам Танка, што яскрава адбілася на вобразнай сістэме яго ўласных вершаў.

У перыяд Народнага фронту Васілёк яшчэ цясней зблізіўся з камуністычным падполлем. Па словах Максіма Танка, у 1935 годзе ён уступіў у рады КПЗБ. Гэты факт пацвярджае і былы сакратар Свідзельскага РК КПЗБ Віталь Антонавіч Сыты. Ён толькі зазначае, што Васілёк не ўваходзіў у мясцовую партыячку з меркаванняў канспірацыі, а падпарадкоўваўся непасрэдна Вільні. Самому Віталю Антонавічу даводзілася рэгулярна звязваць Васіўлькі з інструктарам ЦК КПЗБ, які меў партыйную клічку Лукаш. Сустрэкаліся звычайна ля маяка ў лесе і гаварылі паўжартам, што маяк гэты, як вызваліцца Заходняй Беларусь, стане памятнай мясцінай. Сюды да маяка прынёс Лукаш і балючую для іх вестку аб роспуску КПЗБ у сакавіку 1938 года. Міхась Васілёк аж заплакаў ад узрушэння. Столькі пакут, трывог і надзей звязвала яго з партыяй, і раптам такая нечаканая, такая незразумелая і крыўдная развязка...

За гады Народнага фронту Міхась Васілёк набраў

амаль грамадаўскія тэмпы ў творчасці. Ён друкаваўся ў «Рорprostу», «Нашай волі», «Беларускім летапісе», «Маладой Беларусі», «Калоссі», «Шляху моладзі» і другіх часопісах. У праграмным вершы «Хачу пяць», надрукаваным у часопісе «Рорprostу», паэт заяўляў:

Красу я бачу іншымі вачыма:
Яна бунтарная, яна працоўных моц!
Законы чорных дзён дзвярэй ёй не зачыняць,
Яна гарыць, як вечны творчы дзень —
Развее цемры ноч¹⁰⁸.

У паэзіі Васілька гэтага часу абнавілася не тэматыка, а хутчэй адносіны да тых тэм і вобразаў, якія ён увёў у свае творы яшчэ ў пачатку 30-х гадоў. Вырасла эстэтычная змястоўнасць твораў паэта, пачуцці яго сталі больш глыбокія, маналог лірычнага героя аб долі народа і радзімы, аб шчасці і свабодзе, аб працы і барацьбе прагучаў больш напружана і мужна. Адным словам, талент Васілька дасягнуў сталасці, паэт станавіўся на пазіцыі сацыялістычнага рэалізму. З-пад яго пера выходзяць такія вершы, як «З сялянскіх ніў», «У калоссях спелай нівы», «Будзіся, усход», «Наш дзень». Гэта своеасаблівы эпас штодзённага жыцця працоўнай заходнебеларускай вёскі, эпас, якому напружанне даюць малюнкі працы-барацьбы. Барацьба гэта ідзе за хлеб і свабоду — за жыццё. У атмасферы змагання ўсё становіцца велічным і манументальным — чорны хлеб, мазолістыя рукі, каравыя лахманы, прагныя шчасця і праўды сэрцы людзей. Паэт па-ранейшаму — вястун жыцця і дум працоўнай вёскі, ён адкрыў новыя думкі, падслухаў новыя пачуцці.

З сялянскіх ніў прынёс сюды жывыя адгалосы,
Іх зліць хачу з машын сталёвых свістам!
Я сын мільёнаў шэрых, бедных, босых.

¹⁰⁸ Рорprostу, 1936, 20 лют.

Ідзём уперад мы
З заданнем урачыстым...
Прайдуць вякі...
Аб нашых днях гісторыя напіша.
Не будзе нас — другія будуць людзі...
У песнях вольных
Нас другі пясняр акордамі ўскальша,
За наш агністы след —
У сэрцах, думках ім мы вечна жыці будзем!..¹⁰⁹

Гэтыя словы паэт упершыню прачытаў на вечары беларускай культуры ў Вільні ў сакавіку 1936 года. Яны зрабілі глыбокае ўражанне на моладзь, што сабралася ў зале Снядэцкіх. І не дзіва. У гэтай зале старадаўняга універсітэта, здавалася, прысутнічаў цень самога заснавальніка, важнага езуітаў Пятра Скаргі і яго пераемнікаў, што вякамі гнулі і ламалі на панскі лад душу беларуса-мужыка. Пад гэтымі скляпеннямі калісь убіраўся ў сілу сам маршал Пілсудскі. Гэта з імі, не называючы прозвішчаў, гаварыў сялянскі паэт — гэта ім казаў ён, што жыве і будзе жыць дух непакоры, жыве і жыць будзе народ, па якім яны сотню разоў у думках спраўлялі хаўтуры.

Верш Васілька «З сялянскіх ніў» даў назву другому зборніку яго твораў, які выйшаў у свет дзякуючы клопатам Рыгора Раманавіча Шырмы і матэрыяльнай падтрымцы Васіля Труцкі, шчырага аматара і апекуна беларускай паэзіі. Хаця ў зборнік нельга было ўключыць шмат якіх характэрных для паэта вершаў. а іншыя выйшлі з купюрамі, пабітыя, нібы воспай, пункцірам і шматкроп'ямі¹¹⁰,—усё ж такі грамадскасць прыкмеціла ідэйны рост аўтара.

Нават «Шлях моладзі», які не грашыў вялікай любоўю да Васілька, напісаў пра зборнік «Тут няма ўжо таго пачуцця

¹⁰⁹ Васілёк М. З сялянскіх ніў. Вільня, 1937, с. 3.

¹¹⁰ Дастаткова сказаць, што з трох вершаў прысвечаных паездцы Коласа на Кангрэс аба-роны культуры ў Парыж, надрукаваны быў толькі адзін, і то згладжаны.

мяккага тону, які прабіваецца ў «Шуме баравым», тут...
чуваць сіла і пэўнасць»¹¹¹

Высока ацаніла творы Васілька перыяду Народнага фронту прагрэсіўная заходнебеларуская крытыка. Газета «Наша воля» пісала ў рэпартажы аб вечары беларускай культуры: «Васілёк прынёс на вечар беларускай паэзіі новыя адгалосы з беларускіх сялянскіх ніў. У сваіх творах ён гаворыць, што беларуская вёска п'яе аб лепшай будучыні і горача верыць у яе»¹¹².

Грунтоўны аналіз творчасці паэта зрабіў Максім Танк у артыкуле «Міхась Васілёк». Ён паказаў новыя ідэйныя і мастацкія акцэнтны ў навейшых вершах свайго сябра па пяру. Агульны вывад Максіма Танка такі, што Міхась Васілёк зараз больш «...дапытліва затрымліваецца над сацыяльнаю стараной жыцця»¹¹³, таму больш ращуча гучыць яго заклік «прабіць вокны сталёвыя к сонцу».

У перыяд Народнага фронту расла папулярнасць паэзіі Васілька ў народзе. Так, на вечары ў мястэчку Астрыно ў перапынках паміж танцамі «моладзь дэкламавала вершы Васілька і спявала беларускія песні»¹¹⁴. Характэрны і такі факт: Янка Брыль, які пачынаў літаратурную дзейнасць як паэт, адправіўся ў 1938 годзе з Навагрудчыны ажно на Гродзеншчыну да Васілька, каб з ім падзяліцца творчымі пошукамі, сумненнямі і першым паэтычным набыткам. Праўда, яму не пашанцавала: Васілёк ляжаў хворы, быў прастуджаны і зусім ахрыплы. Адно і мог сказаць далёкаму госцю: «На каго людзі, на таго і бог. Вось гаварыць не магу». Пасядзеўшы ў хаце для ветлівасці, расчараваны навічок падаўся дамоў, цешачы сябе тым, што заадно пабываў у Свідзелі і вёсцы Пузавічы ды там адвёў душу ў размове з сябрамі Васілька — Сашам Мазалеўскім, Данілам Скварнюком, былымі грамадаўцамі і тэбэшаўцамі,

¹¹¹ Шлях моладзі, 1937, № 5, с. 21.

¹¹² Наша воля, 1936, 12 крас.

¹¹³ Беларускі летапіс, 1937, № 5, с. 97, 98.

¹¹⁴ Шлях моладзі, 1938, № 8.

энтузіястамі беларускай культуры, начытанымі і думаючымі людзьмі.

На ўзрастанне папулярнасці Васілька па-свойму зарэагавалі ўрадавыя ўстановы. У тым жа годзе, калі выйшаў спаласаваны цэнзураю зборнік «З сялянскіх ніў», урадавы камісар па Вільні загадаў зняць з прадажы і абыходу «Шум баравы»¹¹⁵.

Ідэйны рост паэзіі Васілька перыяду Народ-нага фронту праявіўся не толькі ва ўзмацненні сацыяльных акцэнтаў, але і ва ўзбагачэнні праб-лематыкі. Паэт навучыўся знаходзіць тонкія сувязі сацыяльнага з маральным і эстэтычным. Відаць, пад уплывам палемікі, якую вяла са старонак «Беларускага летапісу» народная дэмакратыя супраць клерыкалаў, Васілёк у радзе вершаў страсна сцвярджае высокую маральнасць рэвалюцыйнай барацьбы і адхіляе мараль пасіўнай пакуты. Мажліва, гэтыя матывы былі своеасаблівым адгалоскам і асабістых спрэчак, якія вёў паэт са сваім суседам Платонам Касцевічам, перакананым талстоўцам. У кожным разе такія вось радкі былі не менш актуальнымі ў Заходняй Беларусі, як песні падполля:

Чым ноч цямней — ярчэй распалім горны.
Асвецім сонцам лёхі сутарэнняў.
— Мы госці на зямлі... як гэта ўсё наіўна,—
Не госці мы — жыцця гаспадары!
Жывы акорд магутнай песні пераліўнай,
За лепшы дабрабыт пад сонцам змагары!¹¹⁶

Прыкметным здабыткам паэта ў 30-я гады трэба лічыць спробу злучыць у адзіным эмацыянальным струмяні верша грамадзянскія і асабістыя пачуцці. Хаця, увогуле, трэба зазначыць, што Васілёк належаў да таго тыпу паэтаў, якія раствараюць сваё асабістае «я» ў грамадскім «мы». Такім

¹¹⁵ Шлях моладзі, 1937, № 2, с. 14.

¹¹⁶ Васілёк М. Не з пышняй славаю...— Наша воля, 1936, 4 жн.

ён застаўся на ўсё жыццё. Па яго сталых вершах, як і па ранніх, не шмат даведаешся пра асабістыя справы. Ну, хто б мог здагадацца, што Міхась Касцевіч — заядлы паляўнічы? А гэта ж была яго кроўная страсць. І яму шанцавала: забіваў дзікоў, ваўкоў, аднойчы ўлажыў нават рыся. Паляваў з сябрамі ўпотай, месячнымі начамаі, а панскія леснікі палявалі на самазваных паляўнічых. «Аднойчы,— успамінае сябра паэта Міхаіл Курыла,— леснікі адкрылі страляніну па нас, і Васільку ў некалькіх месцах прастрэлілі шынельку. Страху набраліся, але нічога, хадзілі і далей»¹¹⁷.

Такія прыгоды, што здараліся з Міхасём Касцевічам, не хвалявалі музы Міхася Васілька. У адным з пісем у рэдакцыю «Нёмана» ён так характарызаваў сваю музу: «Пішу пакрысе. Гэта мой духоўны адпачынак — асалода... пішу ў хаце, у лесе, у дарозе — дзе папала. А ў хаце — найменш, бо цяжка зацягнуць маю гімэрную музу да ўбогай старэнькай хаткі»¹¹⁸. І ўсё ж муза гэта тым была і любя чытачам, што помніла, дзе ўзрасла і дзе жыве.

Інтымнае закранула паэзію Васілька яшчэ ў канцы 20-х гадоў. Але тэма гэта была тады дужа ўмоўнай. Фальклорная стылізацыя і карціннасць, рамансавы меладраматызм засланылі жывое пачуццё і характар сучасніка. Адзін толькі верш той пары наводзіць на здагадкі. У ім расказваецца пра чорную долю сіраты, закінутай, пакрыўджанай і таму любай паэту. Шчырасць асобных мясцін дае повад думаць, што верш напісаны пад уплывам нейкіх асабістых перажыванняў.

Сапраўды, у канцы 20-х гадоў Міхась Васілёк падружыўся з Галінай Будзько, прыгожай дзяўчынай са свае вёскі. Яны мелі нейкае падабенства ў характарах: абое чульня, уражлівыя, даверлівыя, разумелі адно другога з паўслова. Нават жыццёвыя шляхі іх у нейкай меры пераклікаліся. У Галі, таксама як і ў Міхася, памерла ад

¹¹⁷ Паводле ўспамінаў, напісаных Міхаілам Курылам па маёй просьбе.

¹¹⁸ ВБФ, 717, арк. 9.

сухотаў маці ў бежанстве. Дзяўчынка расла пад чорстваю рукою мачыхі, нібы тая сіротка ў народнай казцы. Міхась, відаць, уяўляў сябе каралевічам, якому выпала шчасце вызваліць з пакут бедную Золушку. У 1933 годзе яны пажаніліся. Праз год Міхась Васілёк стаў бацькам. Яго верш «Першая вясна», прысвечаны сыну, дыхае паўнатою жыцця, душу бацькі цешыць наіўная жыццярадаснасць дзіцяці, а душу грамадзяніна — таемная надзея, што сын будзе побач з ім здабываць новыя дні для радзімы. Зліваючыся разам, гэтыя пачуцці напаўняюць верш сонцам і шчасцем, якога не багата ў іншых творах Васілька.

Радасцю поўніцца і верш — прысвячэнне на фотаздымку, які ахвяраваў паэт Галі Будзько яшчэ перад шлюбам. Але шчасце сямейнае не магло быць ні поўным, ні доўгім. Дамашнія не дужа былі рады, што Міхась узяў бедную дзяўчыну (у саміх бядоты хапала), хаця спачатку мірыліся, бо любілі яго і ганарыліся ім. У сялянскіх сем'ях прынята лічыць шлюб сына — падзеяй. З гэтага дня — канец ветрагонству, пара брацца за розум, станавіцца гаспадаром. Раз узяў на сябе адказнасць — думай пра сям'ю, старайся.

Васілёк жа выказаў якраз адсутнасць практыцызму, гаспадарскай руплівасці і хваткі. Відаць, балюча было бачыць гэта старому Язэпу Касцевічу. Можа, у душы ён і каляўся, што раней быў лішне мяккі з сынамі. Бывала ж яно так, што сам уставаў на досвітку ды ішоў малаціць у адзін цэп, а сына шкадаваў будзіць: хай паспіць, маўляў, позна прыйшоў са спектакля ці вечарынкi, нагаруецца яшчэ... Вось і нашкадаваўся. Дайшло да таго, што людзі падсмейваюцца. Паедзе араць, каня сабе спыніць у паўгоні, сядзе на ржышчы ды вершы піша... Адчытваў стары сына так рашуча, што той нават у аўтабіяграфіі апісаў адзін эпізод. Бацька ў яго вачах быў «суровы чалавек», хаця на справе дабраты і мяккасці такой трэба пашукаць. За дваццаць год службы лесніком «суровы» чалавек не пакараў ніводнага ляснога злодзея.

Калі б у хаце быў хоць сякітакі дастатак, то ўсё было б ладна, бо і сёстры дужа любілі вершы Міхася (зараз яшчэ

помняць добрую палову на памяць), але ж хлеба свайго хапала толькі да каляд. А тут яшчэ крызіс, безграшоўе ды на сям'ю пасыпалася процьма няшчасцяў: «абабралі нас дагала, усю адзежу, засталіся толькі ў будзённых лахах»¹¹⁹ і далей: «тыдзень таму і здохла жаробка, а праз тры дні і конь»¹²⁰. Лепшай атмасферы не прыдумаць для пачатку спрадвечнай драмы, у аснове якой канфлікт таленту з практычнымі інтарэсамі. І што самае страшнае ў гэтай драме, дык гэта тое, што абодва бакі па-свойму правы і не бачаць, альбо, калі бачаць, дык не дастаюць да сапраўднага ворага. Яго голымі рукамі не возьмеш — гэта сацыяльны лад, у грунце варожы духоўнай дзейнасці народа.

«Зрабіў,— піша паэт,— грунтоўны перагляд свайго архіва, спадзяюся «гасцей», прыпамінаючы словы нябожчыцы «Маланкі»:

Людзям свята — Першы май,
А мне скажуць: адчыняй!¹²¹

У давяршэнне ўсяго страшнае гора абрынулася на маладую сям'ю: захварэла на туберкулёз жонка. Бывалі моманты, калі Васілька агортваў адчай: «Каб не маленькі сыноч, якога люблю больш за ўсё на свеце,— пакончыў бы з сабой»¹²². Сябры па ідэі ў гэты цяжкі час падтрымалі паэта. Па ўспамінах сяцёр, Люба Зорка, Віталь Сыты і другія блізкія людзі сабралі сродкі на лячэнне, хворую вазілі ў Гродна, пасылалі ў Друскенікі. У адным з пісем да Р. Шырмы паэт піша: «Тут рыхтуюцца хлопцы дапамагчы ў сяўбе — даць коней»¹²³.

Цікавы факт расказаў нам Анатоль Сцяпававіч

¹¹⁹ Пісьмо да Р. Шырмы за 6 лістапада 1933 г. ВБФ, 717, арк. 11.

¹²⁰ Пісьмо да Р. Шырмы, без даты (па паштоваму штампаму 1933 г.). Знаходзіцца ў адрасата.

¹²¹ Пісьмо да Р. Шырмы, без даты (прыблізна 1936 г.). Знаходзіцца ў адрасата.

¹²² Пісьмо да Р. Шырмы за 4 мая 1936 г. Знаходзіцца ў адрасата

¹²³ Без даты. Знаходзіцца ў адрасата

Мышко, сакратар Скідзельскага падпольнага райкома камсамола ў 1937—1938 гадах. Разам з камсамольцамі Літвінам Міхаілам і Лабко Уладзімірам ён распрадаваў зборнік «З сялянскіх ніў» у навакольных вёсках і выручаныя грошы перадаваў аўтару, які трапіў у крытычнае матэрыяльнае становішча.

Калі ж станавілася асабліва цяжка, Васілёк клікаў на дапамогу віленскіх сяброў: «Жонцы стала горш пад весну. Задуха ёй у гэтай нашай мізэрнай хаце... Можна, Максім прыехаў бы да мяне, хоць трохі разважыў бы...»¹²⁴ І яны прыезджалі, радзілі, дапамагалі, падтрымлівалі як маглі. «Жонку ўсё збіраюся выслаць да Гродна. Казаў доктар прыехаць у пачатку красавіка. Падбздэрылі вы яе трохі з Танкам, гэтым яшчэ і дыхае»¹²⁵. Але хворая дагасала. Не памагалі дактары і лекі. У 1939 годзе яе не стала. Люба Зорка ўспамінае, што, калі несла сабраныя партыячкай грошы на пахаванне, дагнала ўжо жалобнае шэсце за вёскай. Ледзь адклікала Міхася — ён быў проста непрытомны ад гора.

У нейкі стан здранцвення запала душа паэта. Ніводнага верша не выйшла з-пад яго пяра ў гэты год. Але жыццё праходзіць над асабістымі пачуццямі. Яно груба накідала паэту ўсё новыя трывогі. Пад восень 1939 года Міхал Касцевіч атрымаў павестку ў войска. Набліжалася польска-нямецкая вайна.

Гарэла зямля...

Вайна кінула Міхала Касцевіча ў фашысцкі лагер для ваеннапалонных.

Былых польскіх салдат гітлераўцы трактавалі з асаблівай лютасцю. Французам, напрыклад, давалі лепшае адзенне і не так мардавалі працай, рэжымам, прымусам. Асобныя з іх атрымлівалі столькі пасылак, што нават не

¹²⁴ Письмо да Р. Шырмы, без даты. Знаходзіцца ў адрасата.

¹²⁵ Письмо да Р. Шырмы, без даты. Знаходзіцца ў адрасата.

хацелі есці лагернай бурды — аддавалі славянам за дробныя паслугі. З Беларусі пісьмы ішлі па месяцу, а пасылкі яшчэ даўжэй, ды і дамашнім часта не было асабліва чаго пасылаць.

Васілька пераганялі з месца на месца, працаваў ён пад стражай у кулакоў (гросбаўэраў), у памешчыкаў, на прамысловых прадпрыемствах. З «каманды» на «каманду», з лагера ў лагер... Холад, голад, паніжэнне і страх — скрозь былі поўнымі ўладарамі. Нават яму, прывычнаму да гаравання, жыццё здавалася пеклам...

На адной з «камандаў», на палях нейкага манастыра, былі напісаны радкі, якія па памяці перадаў нам Анатоль Мышко, вышэй успомнены таварыш паэта па даваеннаму падполлю, а потым сябар па палону:

Ці я гадаў, Баварыя прыгожа,
Спаткаць цябе ў нявольніцкім страю,
Што шлях к табе — то смерці падарожжа
За шчасце й волю — толькі не сваю...

Праўда, і гэта пакутлівае існаванне мела свае надзеі і радасці, без іх не выжыў бы чалавек. Найбольшай падзеяй быў зварот на радзіму, а адной з найбольшых радасцей — хіба нечаканая сустрэча з Янкам Брылём. Паэт паэту заўсёды друг і брат, а яны былі яшчэ і аднадумцамі, і старымі знаёмымі, і сябрамі па няшчасцю. Можна ўявіць, якой радаснай была гэта сустрэча ў далёкай Баварыі за дратамі Вайдэнскага лагера Stalag XIII-B. З Васільком сюды пад восень 1940 года прывезлі двух яго землякоў — Анатоля Мышко і Міколу Патапа, таксама добра знаёмага камсамольца з вёскі Бандары. Вакол гэтай чацвёркі, душой якое быў Васілёк, гуртавалася ў лагеры ўсё лепшае, усе, хто імкнуўся дамоў, на вызваленую радзіму; да голасу паэта, які быў вядомы многім даўно, даверліва прыслухоўваліся землякі.

Яшчэ з вясны 1940 года палонных беларусаў улады пачалі адбіраць у асобныя лагеры. Хадзілі чуткі, што ўсіх

скора адправяць дамоў «да маткі», як насмешліва балбаталі вартавыя. У пісьмах з дому таксама абнадзейвалі, што савецкі ўрад будзе дамагацца звароту на радзіму палонных, якія родам з Заходняй Беларусі.

У Янкі Брыля захавалася некалькі пісем ад яго брата Міхаіла, напісаных на лагерных бланках. (Палонны мог пісаць дахаты толькі на спецыяльным бланку, другая палавіна якога прызначалася для адказу.) 28 кастрычніка 1940 года брат пісаў з вызваленай Заходняй Беларусі: «Рыхтуемца да кастрычніцкіх свят, да 23 гадавіны рэвалюцыі — свабодна, радасна, мірна. Няма толькі вас¹²⁶. Пішыце паўпрэду ў Берлін, прасіце савецкага падданства, мы за вас просім таксама, магчыма, хутка будзем разам: улада клапаціцца пра вас. Я пісаў пра гэта падрабязна ўжо тры разы»¹²⁷.

На гэтым пісьме зялёным алоўкам унізе прыпіска: «Мне то же самое пишут товарищи мои... Привет! Михась». Почырк Міхася Васілька.

Аказваецца, ён быў якраз тады лагерным паштальёнам, а з Янкам Брылём, які працаваў у суседнім гарадку на заводзе, у іх была дамоўленасць узаемна дзяліцца пісьмамі з дому. Вось так з'явіліся Васільковы прыпіскі на пісьмах, адрасаваных Брылю і пасылаемых Брылём дамоў. Дарэчы, гэта адзіныя пісьмовыя сведчанні пра той перыяд жыцця паэта, якія цудам уцалелі ад знішчэння ў часе вайны.

Асабліва цікавая прыпіска на пісьме Янку Брылю ад брата за 3 кастрычніка 1940 года. У тэксце гэтага пісьма алоўкам падкрэслены словы: «З боку нашай улады прыняты сур'ёзныя меры вярнуць вас на Радзіму». Гэту думку развівае ў прыпісцы і Міхась Васілёк: «Так, добра было б, Яначка, каб хто-небудзь з нас хутчэй трапіў туды. Мне таксама пішуць сябры, што Саюз пісьменнікаў падаў заяву ў ЦК... Привет.

¹²⁶ Пішучы «вас», М. Брыль меў на ўвазе брата Янку і іхняга родзіча, што быў таксама ў палоне.

¹²⁷ Пісьмо М. Брыля да Янкі Брыля. Тэкст захоўваецца ў адрасата.

Міхась»¹²⁸.

Сябры дзяліліся думкамі, як браты. Дружба дапамагала змагацца з няволяй. Янка Брыль запомніў, з якою радасцю Міхась Васілёк некалькі разоў чытаў услых пісьмо ад Максіма Танка, які з Піліпам Пестраком наведаў яго, Васількову, сям'ю ў Баброўні. Дайшоўшы да таго месца, дзе Танк пісаў, што Міхасёў малы ўжо зраўняўся з бацькавай стрэльбай, палонны паэт расчулена глытаў слёзы...

Яму пісалі часта і землякі і родзічы — Віталь Сыты, Рыгор Касцевіч, Даніла Скварнюк, Валянцін Таўлай і іншыя. Янку Брылю запомніўся выпадак, калі сябры-паляўнічыя прыслалі Васільку вялізную пасылку падсоленай дзічыны. Паэт урачыста-камічна частаваў увесь барак, нібы прычашчаў палонных дарамі беларускіх бароў.

За дар паэта, за шчырасць, чуласць і дабрату палонныя паважалі Міхася Васілька і як маглі выказвалі яму сваю любасць. Па ўспамінах Брыля, 35-годдзе Васілька і 15-ю гадавіну літаратурнай дзейнасці палонныя ўшанавалі нават імправізаваным літаратурным вечарам: павіншавалі юбіяра, казалі хто якія ведаў на памяць яго вершы, праспявалі песні на яго словы. У заключэнне быў нават нейкі сімвалічны пачастунак з адкладзеных да выпадку сухароў і падсалоджанага сахарынам вару. Бедная вячэра была багата чалавечымі пачуццямі. Гэтыя пачуцці ажыўлялі паньлы выгляд драўлянага барака. І, відаць, ні на адным сваім юбілеі паэт не быў так узрушаны, як на гэтым. Паступова да яго пачаў вяртацца творчы настрой. Паўстала асяроддзе, з якім ён мог зліцца душой. А гэта яму толькі і патрэбна было, каб душа запела:

Край мілы мой,
Птушкай падбітай імкнуся
Туды, дзе чакае пакутных сыноў
Родны прастор Беларусі.
Дрот навакол —

¹²⁸ Тэкст пісьма знаходзіцца ў адрасата.

Людзі чужыя. Як зверы...
Ды не зламае дзікі закон
Ў сэрцы надзеі і веры.

Сябры змагаліся з тугою і жылі надзеямі: скоро, скоро, скоро...

Ваеннапалонных — палякаў, украінцаў, беларусаў — яшчэ раней, з зімы, пачалі пераводзіць на «вольнае пасяленне» — пад нагляд гестапа. У ліку апошніх з Вайдэнскага лагера вясной 1941 года выставілі на так званую «волю» і Міхася Васілька. З Анатолем Мышко яго паслалі чорнарабочым на фарфоровы завод. Перамена ў рэжыме жыцця спараджала дэмаралізацыі сярод няўстойлівых элементаў. Знаходзіліся такія, што гатовы былі змірыцца з новай формай няволі і на правах «пасяленцаў» перачакаць ваеннае ліхалецце. Нацыяналісты розных масцей распачалі лоўлю душ для сваіх палітычных махінацый.

І раптам страшная вестка жажнула па сэрцах: гітлераўская Германія напала на СССР.

Надзеі на легальны зварот дамоў лопнулі... Складвалася такая сітуацыя, пры якой, каб зберагчы чалавечую годнасць, трэба было толькі ўцякаць. У Васілька прачнуўся дух паляўнічага. За ўцёкі пагражала суровая кара — лагер знішчэння альбо і расстрэл. Нялёгка было ісці на такую рызыку. Сярод знаёмых па палоне быў нехта Я-віч, былы старшыня Гродзенскага пяхотнага палка, у маладосці кантрабандыст з-пад польска-літоўскай граніцы. Адчайны чалавек, ён упадабаў Васілька, мабыць, як свайго антыпода. Зрэшты, і ў яго самога быў пэўны артыстычны дар: Я-віч умеў добра іграць на губным гармоніку, пераймаць галасы птушак і брэх сабак, чым пад настрой, бывала, весяліў увесь барак. Як бы там ні было, але ён узяўся давесці любімца сяброў-палонных на радзіму. І давёў: у палавіне жніўня 1941 года Міхась Васілёк быў ужо ў Баброўні.

Дамоў паэт прынёс толькі пару вершаў — бедны набытак змардаванай душы. Не было ў іх ні слова пра вайсковую службу, на якой ён адчуваў сябе амаль такім жа

нявольнікам, як у палоне. Разгубленасць духу — па сутнасці антынатхненне. У стане духоўнага хаосу, ва ўмовах адкрытага гвалту і адчалавечанасці шчыры паэт са станоўчым складам таленту не мог пісаць. Відаць, гэта была вельмі натуральная псіхічная рэакцыя. Нешматлікія вершы з палону прысвечаны адной толькі тэме — пакутам душы, адарванай ад родных аселіц і пакрыўджанай нялюдскім здзекам («У няволі», «Эх, дзе вы, дзе, далёкія прасторы»).

Чалавеку, які вяртаецца пасля доўгай адлукі дамоў, здаецца, што ўсё дома будзе так, як было ў дзень выезду. Так думаў і Міхась Васілёк. Збалелая душа і змардаванае цела прагнулі адпачынку, спакою. З гэтаю прагай ступаў пад бацькаву страху ўцякач з палону. Але то былі нязбыўныя надзеі.

У хаце Міхась не застаў ужо бацькі. Як-ніяк, а пакуль жыў стары, было і яму зацішней на свеце. А тут надыходзілі новыя выпрабаванні. Заходнебеларуская вёска кіпела ад класавай варажнечы. Рэакцыйныя элементы бралі рэванш на прыхільніках савецкага ладу жыцця. Беларускія і польскія нацыяналісты наперабой ірванулі да ўлады, абсели раённыя ўстановы, пайшлі ў паліцыю. Каб давесці немцам сваю адданасць, паліцаі пачалі фізічна знішчаць былы савецкі актыў. Людзей расстрэльвалі па чорных спісках і даносах, без допыту і суда, толькі за прыналежнасць да камсамола альбо за працу ў сельсавеце ці нават за прыязныя адносіны да Савецкай улады, а іншы раз і ўвогуле немаведама за што, проста для страху.

Сяму-таму з былых савецкіх актывістаў удалося збегчы ад расправы. Хаваліся па гарышчах, па гумнах, па ямах і норах. Панамі жыцця і смерці ўсяго насельніцтва сталі паліцаі. Улада. кожнага з гэтых маральных недаросткаў, дзе б ён ні быў і ў якім бы ні быў стане (цвярозы ці п'яны, вясёлы ці раз'юшаны), пашырала на поўны радыус вінтовачнага стрэлу. І ўсё ж, нягледзячы на тэрор, у глыбокім падполлі савецкія патрыёты пачалі ўтвараць антыфашысцкія групы, узбройвацца.

Панурья весткі пра злачынствы фашыстоўскай

хеўры даходзілі і да Баброўні. У чэрвені 1942 года немцы з паліцыяй акружылі вёску Бандары, узялі семнаццаць мужчын. Ніхто з іх не вярнуўся — адзін толькі солтыс-прадажнік. Там жылі сябры Міхася па падпольнай рабоце: Віталь Сыты і Люба Зорка. Гаварылі, што ім удалося збегчы ў лес. Васілёк разумеў, што становішча яго незайздроснае. Што і казаць: уцякач з палону, ды такі ўцякач, што на ўсю ваколіцу слыў як прыхільнік чырвоных. Кожную хвіліну чакай, што з'явіцца паліцэйскія, арыштуюць і адправяць у канцлагер. А то і адразу на той свет. Прасі, улагоджвай, угаворвай, каб кожнаму з іх хацелася верыць на слова, нібыта цябе адпусцілі ні то так на пабыўку, ні то па хваробе — назаўжды. І што ж, задобрываў і ўгаворваў, як не ўдавалася збегчы з вачэй. Прывязанасць да сына паднімала ахвоту жыць. Пранёшы жыццё праз фронт і палон, чалавек усвядоміў яго цану.

Часцей за ўсё ён туляўся то ў Баброўні, у швагроў, то ў цесця Таранкі на глухім лясным хутары. Жыў, як заяц пад кустом. Стараўся менш бываць у хаце. Часта блукаў па ваколіцы, далей ад людскіх вачэй. Тады і пазнаёміўся з Марынай Чыгрын, жонкай савецкага лесніка, якога лічылі прапаўшым без вестак. Жанчына перабівалася адна з маленькімі дзецьмі ў леснічоўцы за Котрай. Яму падабалася гэтая румяная бялянка, энергічная, зграбная, практычная — поўная супрацьлегласць яго летуценнай душы... Прыемна было дапамагчы сімпатычнай кабеце: насекчы дроў, прынесці вады. З ёю ў гэтай лясной хаціне было неяк бяспечней, спакайней, утульней на душы. Так прыйшло каханне.

Забываўся чалавек аб страху, які, здаецца, насоўваўся, як чорная хмара, адтуль, з-пад Скідзеля, з гарнізона. Навокал разгульвала паліцыя. Руёй ганяліся за тымі, хто хаваўся ў лесе. Жыхароў прылясных вёсак звязвалі, як смяротнаю пятлёю, кругавою адказнасцю: «Застанем тых з лесу — спалім і пераб'ём усю вёску». Гэта былі не толькі пагрозы. Гарэлі хаты, і гінулі людзі. Страх спараджаў подласць, дэмаралізаваў душы, вызваляў цёмныя інстынкты.

Знаходзіліся тыпы, што гатовы былі прадаць роднага бацьку, абы захаваць сваю шкуру. Знайшліся такія вылюдкі і ў Баброўні. Адноўчы засцігнулі двух нетутэйшых у леснічоўцы — затрымалі. Адзін быў з наганам, дык вырваўся, а другога аблажылі абухам у спіну, звязалі і — у Скідзель.

Зверствы фашыстаў, подласць і звырадненне іх паслугачоў абуджалі сваю супрацьлегласць: народны гераізм і святую нянавісць да чалавеканенавісніцтва. Людзей у лясках прыбывала і прыбывала. З уцекачоў яны сталі мсціўцамі. На весну 1942 года ўтварыліся партызанскія атрады, сяк-так узброіліся і ўступілі ў бой з акупантам.

«Неяк у пачатку партызаншчыны,— успамінала ў гутарцы з намі Любоў Іванаўна Зорка,— стаяла я ў дазоры на ўзлеску ля вёскі Каўшы. Па дарозе праехалі два веласіпедысты. Адзін з іх быў Міхась. Глянуў на мяне і адварнуў вочы, нібыта не пазнаў. Але хутка вярнуўся назад, ужо адзін, без спадарожніка. Прывіталіся, пагаварылі»...

Старыя сябры па даваенным падполлі засталіся аднадумцамі. За гады, перажытыя ў няволі і на акупіраванай радзіме, Васілёк навучыўся яшчэ больш ненавідзець фашызм. Ён рыхтаваўся да змагання. Мажліва, пад уражаннем гэтай сустрэчы са знаёмаю партызанкай нарадзіліся ў 1942 годзе радкі:

Палаюць пасёлкі і вёскі,
Што час, то магілы гусцей,
І стрэлаў разносіцца лёскат,
І крык прадсмяротны дзяцей.
Не веру, каб хтосьці склаў рукі
І моўчкі на гора глядзеў,
Такіх праклянуць нашы ўнукі...
Не будзе ім месца нідзе¹²⁹.

З першых дзён звароту дамоў ён разумее, што не

¹²⁹ Васілёк М. Узнімайце на катаў нажы!..— У кн.: Выбраныя вершы, с. 129.

можа застацца з боку ад барацьбы з фашыстамі. Ды і не хацеў заставацца збоку. Канешне, бывалы чалавек не хоча загінуць па дурноце, як часта гінулі тады маладыя і нявопытныя. Але і абставіны не прыходзяць па заказу, асабліва ў такі час. Ён разумеў, што быў занадта вядомым чалавекам у Заходняй Беларусі, каб яго імя не паспрабавала выкарыстаць нацыяналістычная хеўра для сваіх брудных спраў. І сапраўды, пачалася аблава на душу паэта. У становішчы палонніка-ўцекача нельга было абараняцца самому. Усё гэта паскорыла рашэнне. Швагер Таранка, сувязны партызанскай брыгады імя Ленінскага камсамола, панёс ад Васілька просьбу да камандавання — назначыць яўку.

На сустрэчу прыйшоў інструктар Скідзельскага падпольнага райкома партыі Віталь Сыты. Васілька ўключылі ў антыфашысцкую падпольную арганізацыю Скідзельшчыны. У самой Баброўні была моцная баявая дружына, якою кіраваў Аляксандр Дарашэвіч. Дружыннікі вадзілі партызанскія дыверсійныя групы к чыгунцы, збіралі звесткі аб ворагу. Работа была небяспечная, за малейшы промах змагары расплачваліся жыццём. Васілёк выконваў адказныя даручэнні камандавання. З яго шчыраю натурай нялёгка было быць разведчыкам. Але шырокія асабістыя знаёмствы рабілі яго дужа патрэбным для разведкі, спатрэбіўся і вопыт былога падпольчыка. Для маскіроўкі прыйшлося ацірацца каля так званага Беларускага камітэта.

Агідна было яму, паважанаму ў ваколіцы чалавеку, вадзіць кампанію з нягоднікамі, паслугачамі фашыстаў; прыкра было разумнаму мужчыну прыдурвацца, строіць з сябе блазна; пагана было чалавеку, дагэтуль, можна сказаць, «непітушчаму», глушыць гарэлку, падпойваць і сабутыльнічаць. Але раз пастаўлена на карту сваё жыццё, жыццё родзічаў і свабода краіны — то не да грэблівасці. Толькі добрая маскіроўка і выратаўвала ад смерці. Знешне ўсё выходзіла натуральна: ворагі думалі: «Бач, як баіцца Міхась, каб не зацапалі ў Германію, назад у лагер, альбо не прыпомнілі, з кім пры Польшчы кампанаваўся». Часам

куражыліся, часам рабілі велікадушныя жэсты: «Ладна, паверым, што цябе адпусцілі з палону, жыві, паразумнеў нябось; з ляснымі, здаецца, не нюхаешся — жыві. Але глядзі — у нас нядоўга...» «Разоў пяць,— успамінае сястра паэта Надзея Іосіфаўна,— брата арыштоўвалі, саджалі ў турму»¹³⁰. І неяк удавалася выкруціцца. Многа дапамагалі знаёмствы з нацыяналістычнымі паэтамі, што атабарыліся ў Беластоку. Як-нікак для мясцовых уладаў гэта былі ўжо высокія знаёмствы.

Па заданню партызан Міхасю Васільку даводзілася сустракацца і з пісьменнікамі-нацыяналістамі і з палітычнымі «дзеячамі», аднойчы нават ездзіў на іхні з'езд у Беласток. Аб перажываннях паэта-разведчыка даюць пэўнае ўяўленне яго вершы, што захаваліся ў блакноце той пары. Гідлівасць і гнеў выклікаюць у яго паэты-нацыяналісты (верш «Іх ключыце вочы...») і палітыканы-прайдзісветы, што зрабілі сваёю прафесіяй гандаль крывёю народнаю. Прысутнічаючы на з'ездзе ў Беластоку 15 снежня 1943 года, паэт складае ў думках верш «Падлюгі».

Вось урывак з яго:

Хоць між вамі цяпер вось сяджу я,
Эх, каб зналі, прыблуды чужыя,—
Для мяне вы смяротныя цені,
Слімакі, што ў глухіх сутарэннях
Братню кроў з жылаў смокчаце сёння¹³¹.

За гэтымі наспех скрэсленымі радкамі перад вачыма Васілька стаялі жудасныя карціны. Фашысты павесілі ў Свідзелі групу мужных камсамольцаў-падпольшчыкаў, спалілі дашчэнту вёскі Сіні Камень, Шкленск, у вёсцы Дземшы жыўцом палілі дзяцей, у Пузавічах расстралялі ўсіх жыхароў. Васілёк меў там знаёмых, сяброў юнацтва. У Пузавічах, напрыклад, жыў і загінуў яго і Брылёў сябра

¹³⁰ Паводле ўспамінаў Н. І. Касцевіч, напісаных па маёй просьбе.

¹³¹ ЦДА БССР, ф. 2, воп. 1, адзінка зах. 7.

Даніла Скварнюк. Высакародная смерць гэтага чалавека знаёма беларускім чытачам па аповяданню Янкі Брыля «Memento mori».

Кіраўніка Скідзельскага раённага антыфашысцкага камітэта Мікалая Бедыса выкрылі і знішчылі фашысты. На яго месца быў прызначаны Міхась Васілёк. У склад камітэта ўваходзіла 19 антыфашысцкіх груп, якія налічвалі больш 80 чалавек¹³².

Пра зверствы фашыстаў Васілёк збіраў падрабязныя весткі і побач з інфармацыямі ў штаб брыгады пісаў вершы ў падпольную газету «Красное знамя». Вершы «Груганы», «Пажары, навокал пажары», «Брату Сени» (закатаванаму фашыстамі ў 1943 годзе) — усё гэта дакументы жудасных падзей і перажыванняў. Размяклая ад гора душа песняра вылівае тут боль і адчай старадаўнім жаночым галашэннем. Інтанацыя жалю не пасуе да мужнай трагедыі вайны, але ж людзі, чыю смерць аплакваў паэт, былі не толькі патрыётамі, не толькі байцамі, яны былі яго пабрацімамі, сябрамі і родзічамі,— вось чаму ён аплакваў іх так, як жанкі вякамі аплаквалі на Белай Русі смерць сваіх родных. Перад гэтымі дакументамі звярынай цёмнай лютасці, жаху і адчаю выпадае з рук крытычная прызма: гэта ўжо не вершы, а часам і неўразумелы набор слоў, які вырываецца ў чалавека, калі ўсё пераблыталася ў галаве ад перажыванняў, пакут. Толькі часам паэт пераадольвае хаос пачуццяў і кідае ясныя, валявыя словы: «Ты згінуў, як герой, ты не надарма згінуў» («Брату Сени»), «Наш след не зацярушыць гісторыя вякоў» (аднайменны верш). У мінуты душэўнай раўнавагі Васілёк ніша нават «Марш парашутыстаў» і спрабуе ўзяць у рукі пяро сатырыка (верш «Ой, то цюцькі»). Але сатыра не атрымліваецца: блытаюцца танальнасці, смешнае пераходзіць у жахлівае. Толькі асобныя мясціны сапраўды сатырычныя. Вось, напрыклад, апісанне дрэсіроўкі на прафесійных забойцаў свежа набраных паліцаяў:

¹³² Паводле ўспамінаў В. А. Сытага. Рукапіс у >школьным музеі м-ка Лунна Скідзельскага р-на

Немцы песцяць: Цюцькі, цюцькі... —
Во, брат, гэты будзе «людскі»,
Чарназевы — паглядзеце —
Будзе кідацца й на дзеці¹³³.

Але галоўная танальнасць вершаў Васілька перыяду вайны — элегічная, жалобная, чулівая. Чулая душа яго ўспрымала галоўным чынам трагедыю народа ў гэтай бяспрыкладнай вайне ў тыле ворагаў. У вершы «Эх вы, думкі, дзе вас сеяў» (прысвечаным Максіму Танку, 1944 г.) паэт вызначыў істоту сваіх вершаў ваеннага часу:

Ў чорны змрок пад стогн
Краіны я іх сеяў
На пагібель гітлераўскага звяр'я,
На руінах-папялішчах вёсак, сёлаў
Маё сэрца, думкі, словы сеяў я¹³⁴.

Ідэйна-інтанацыйная накіраванасць паэзіі Васілька тлумачыцца не толькі складам яго характару і таленту, але і ўмовамі, у якіх ён жыў і дзейнічаў. Небяспека і смерць наступала на пяты, толькі цудам унікаў ён яе кашчавых абдымкаў. Па ўспамінах сястры паэта, неяк зімою 1943 года вёску занялі незнаёмыя людзі. Яны заявілі, што прыехалі забіраць мужчын у партызаны. Перабіралі па чарзе жыхароў, якія сімпатызавалі партызанам, спачатку ўгаворвалі, а потым пагражалі і катавалі ўсю ноч. Міхася мучылі найболей. Ён адчуў правакацыю, бо вярбоўшчыкі «ў партызаны» не адказалі яму на пароль. Гэта былі пераадзетыя карнікі.

«Тады,— піша сястра паэта Надзя,— яго паставілі да сцяны пад расстрэл. Ён папрасіўся развітацца з сынам. Ён стаў прашчацца і цалаваць сынка. Старшы ўласавец аж заплакаў, гледзячы на гэтае прашчанне, і сказаў: «Астанься

¹³³ ЦДА БССР, ф. 2, воп. 1, адзінка зах. 7.

¹³⁴ Тамсама.

да другога разу...»¹³⁵.

З Баброўні карнікі перабраліся ў вёску Канюхі і там справацыравалі моладзь, забралі нібыта ў партызаны, а на самой справе адных расстралялі тут жа за вёскай, астатніх у лесе.

Аднойчы сакратар Свідзельскага падпольнага райкома Аўсейчык выклікаў Васілька ў Карнаўскі лес для справаздачы аб рабоце. Любоў Іванаўна Зорка, якая прысутнічала пры гэтым, расказвала мне, што Васілёк, перадаўшы звесткі і атрымаўшы даручэнні, адразу хацеў вяртацца дамоў, але яна затрымала яго да ночы, пасміхаючыся, што той, маўляў, баіцца поцемкаў. Яна разважала, што ноччу ісці бяспечней.

Гэта затрымка выратавала яму жыццё, бо днём на Баброўню наляцелі фашысты. У іх былі звесткі аб падпольнай дружыне. Забралі Аляксандра Дарашэвіча, настаўніка Івана Курылу і Віталя Будзько. Ніводзін з іх не вярнуўся дамоў. Пыталіся і Васілька...

Расказваючы пра гэты выпадак, сястра паэта гаварыла нам, што Міхась павёў акурат сынка да Таранкаў у леснічоўку і так выратаваўся. Яна дакладна не ведала, калі і куды выклікалі брата партызаны. Аказваецца, гэты непрактычны, неарганізаваны чалавек быў неблагім канспіратарам. Са смерцю ён не жартаваў і на людзях напускаў на сябе маску збянтэжанага Саўкі, каб адвесці падзэрні. Канспіратарская звычка, выхаваная за доўгія гады падполля і палону, зберагла яму жыццё. Ну, і шчаслівы збег акалічнасцей.

Далей жыць у вёсцы стала немагчыма. Міхась Васілёк перабраўся ў лес да партызан. Гэта было 2 мая 1944 года.

Я пакінуў хату родную прадвеснем,
Знік нябачна для людзей у хмызняках.
Захапіў з сабою толькі свае песні —

¹³⁵ З успамінаў Н. І. Касцевіч, напісаных па маёй просьбе.

Гэта быў адзіны сэрца майго скарб...
Я гарачым сэрцам мсціўца і паэта
Здзек і смерць прыняць у бойцы быў гатоў,
Бо складаў прысягу шчырую на гэта
Над магіламі замучаных братоў...¹³⁶

Пасля вайны

Гэтага моманту чакалі і ветэраны партызанскага руху, і навічкі, і шматпакутнае насельніцтва — беларускія дзядзькі і цёткі, славуця сваёй сціплай мужнасцю і ахвярнасцю.

Тры гады акупацыі, тры гады побач са смерцю, тры гады мужных пакут і змагання — такое вынесці не лёгка. І вось настаў дзень вызвалення. Ужо можна было жыць дома, лажыцца спаць без страху, без трывогі. Уцяклі на захад фашысты і іх паслугачы. Табунамі пляліся пад канвоем палонныя немцы з захаду. Выходзілі з лясных стаянак авеяныя легендамі партызанскія атрады. Жыццё перамагло смерць і набывала сваю ранейшую чалавечую вартасць. Шчасце і доля вярталіся з выраю. Радасць вызвалення і перамогі ап'яняла людзей. Паспытаў гэтай радасці і партызанскі сувязны, разведчык Міхась Васілёк. Без асцярогі хадзіў ён зараз па родных мясцінах — ужо ў новай ролі: журналіста, супрацоўніка скідзельскай раённай газеты. Канешне, вызваленне было не тое свята, якое толькі радуе. Гул вайны яшчэ даносіўся з Польшчы і Прусіі, смерць збірала яшчэ сваё жніва. А памяць людская крывавіла глыбокімі ранами ўспамінаў. Вярэдзілі жудасныя прывіды і душу паэта:

Успомню цяжкі час: як сонечны палетак,
Як нівы родныя крывёю заплылі.
Як на вачах у маткі катавалі дзетак,
Каб потым закапаць жыўцом іх у зямлі...

¹³⁶ Васілёк М. У чорны змрок.—У кн.: Выбраныя вершы, с. 130, 131.

Рыдала сэрца песняра па тых, каму не давялося ўбачыць яснага сонца над раннем. Мінулае вярталася ў трывожых снах. Зрэшты, не толькі ў снах...

Васільку як былому разведчыку даводзілася рабіць справаздачы аб падпольнай дзейнасці перад легальнымі органамі Савецкай улады. Трэба было расказаць і пра свае кантакты з ворагамі, даказваць, што гэтыя кантакты былі неабходны, даказваць людзям, якія часта не ведалі альбо за фармальнасцямі следчай працэдуры не хацелі бачыць канкрэтных умоў жыцця перыяду акупацыі. Здаралася, што нічога не давёўшы, паэт толькі самога сябе даводзіў да слёз.

Акрамя маральных пакут дапякала і матэрыяльная нястача. У разбуранай вайной краіне ўсім жылося нялёгка. Цяжка жылося і Васільку. Усё гэта не спрыяла выпрацоўцы самадысцыпліны, так патрэбнай чалавеку з творчымі здольнасцямі.

Сябры па пярэ паралі Васільку пераехаць у Гродна, дамовіліся нават з рэдакцыяй «Гродзенскай праўды», але ён упарціўся: альбо Свідзель, альбо Мінск. Пераезд у Мінск не абяцаў яму нічога добрага: адарваўшыся ад той глебы, якая шчодро давала натхненне, ён здрабнеў бы як пісьменнік. Але Васілёк стаяў на сваім, урэшце пакінуў газету і падаўся ў Баброўню.

Неўзабаве ўсё ж ён быў пераведзены ў аддзел культуры «Гродзенскай праўды». На пасадзе літаратурнага кансультанта Міхась Васілёк працаваў да апошніх дзён свайго жыцця. Справы пайшлі на лад. Паэт атрымаў кватэру, перавёз сям'ю, жыццё ўвайшло ў норму. Сям'я, праўда, была вялікая: Лёлік — сын ад першай жонкі, Ярык — сын ад Марыны Іванаўны Чыгрын, ды яе тры дачкі ад першага мужа. Зарплата, як на такую сямейку, — малаватая, але гаспадарлівая жонка давала рады нязгорш. Зрэшты, ён пачаў больш друкавацца, выдаваць зборнікі, і ў хату прыходзіў дастатак.

Жыццё паэта перастала б нас цікавіць, калі б у ім не было цяжкасцей, пошукаў і дасягненняў. Пераезд у Гродна

замыкаў вялікі этап у біяграфіі Васілька і адкрываў новую даль. Стаўшы прафесіянальным пісьменнікам, ён адчуў большую адказнасць за сваю творчасць. Але светапогляд і эстэтычны круггляд, выпрацаваныя саматугам ва ўмовах буржуазнага грамадства, варожага мастацкай дзейнасці ўвогуле,— мелі шмат прабелаў. Дваццаць гадоў паэт марыў аб эстэтычнай згодзе з сапраўднасцю, але бачыў і апяваў толькі разлад. Зараз настала жаданая пара: можна было падаць руку красе жыцця. Савецкая сапраўднасць была ў цэлым чалавечная і прыгожая. Але знайсці вобразы і словы, каб выказаць гэта хараство, было не проста. Літаратура Савецкай Беларусі ўжо тры дзесяткі гадоў адлюстроўвала сацыялістычнае жыццё, мела свой эстэтычны вопыт і традыцыі. Міхасю Васільку неабходна было грунтоўна засвоіць здабыткі савецкай літаратуры, каб рухацца далей. Калі чалавеку пайшоў пяты дзесятак, такія задачы рашаюцца не лёгка.

Ідэйна-мастацкі вопыт савецкай паэзіі Васілёк засвойваў, галоўным чынам, практычна, працуючы ў таварыскім кантакце з майстрамі слова над тэкстамі сваіх вершаў, якія меліся быць перавыдадзены ў асобных зборніках. Падрыхтаваць да друку першы пасляваенны зборнік («Выбраныя вершы», 1950 г.) дапамагаў Валянцін Таўлай, другі («Выбраныя творы», 1955 г.) — Анатоль Вялюгін. Перабіраючы верш за вершам, радок за радком, паэты вялі доўгія размовы аб прынцыпах сацыялістычнага мастацтва, аб майстэрстве і культуры творчасці. З'яляліся новыя рэдакцыі і новыя варыянты твораў, больш зграбныя, дасканалыя і змястоўныя. У ходзе дапрацовак і перапрацовак, у таварыскіх размовах і спрэчках Міхась Васілёк узбагачаў свой эстэтычны круггляд і ўдасканальваў майстэрства. Для яго, які прывык за-свойваць толькі тыя думкі і прынцыпы, якія ішлі ад знаёмых паважаных і блізкіх людзей, мажлівасць працаваць і дружыць з Валянцінам Таўлаем, Максімам Танкам, Янкам Брылём, Анатолем Вялюгіным і іншымі таленавітымі савецкімі пісьменнікамі — была шчаслівым дарункам лёсу.

На жаль, творчаму росту паэта пэўны час перашкаджалі нездаровыя з'явы, спароджаныя тэорыяй бесканфліктнасці. Тады за ўзоры са-цыялістычнага рэалізму нярэдка выдаваліся творы схематычныя, рытарычныя, напышлівыя. Урадліваю глебай для ўсходаў рытарычнага пуштацвету былі ў тую пару палосы газет. У вузкім коле газетнай святочнай рыторыкі закружыўся і Міхась Васілёк. Але ўсё ж інстынкт мастака падказваў яму, што трэба прабівацца да жыцця. Адным словам, творчыя амбіцыі Васілька былі вышэй узроўню твораў, якія ён друкаваў адразу пасля пераезду ў Гродна.

У 1950 годзе мне давялося пазнаёміцца з Васільком, быць у яго таварыстве. Ён рабіў уражанне чалавека сумятлівага, якому цяжка панаваць над капрызамі пачуццяў. Здавалася, паэт упіваўся сваёй незвычайнай уражлівасцю, нібы лічыў яе асноўным сродкам арыентацыі ў свеце, важнейшым за навык сістэматычнага мыслення, які развіваецца ў працэсе рэгулярных разумовых заняткаў. Унутраная незадаволенасць сабой угадвалася ў гэтых шпаркіх зменах настрою, яна адбівалася ў жэстах, міміцы, у чаргаванні прымавак, выклічнікаў, эпітэтаў — то лішне ласкавых («даражэнькі», «родненькі»), то зневажальных («нягоднік», «гадзюка», «балда»). Толькі блакітныя чыстыя вочы нібы не прымалі ўдзелу ў гэтай сумяціцы духу. Яны нагадвалі ціхія азёрцы, у якія ўглядалася чыстае неба. Не пасавалі маладыя вочы да завяўшага, пааранага маршчынамі твару з моцным характэрным профілем. Хацелася бачыць гэты твар упэўнена-спакойным, як належыць чалавеку ў сярэднім узросце. А запалыя вусны то крывіліся грымасаю крыўды, то расцягваліся ўсмішкай.

Розніца паміж хаценнем і ўменнем — вечная драма заўчасна надыходзячай старасці — ляжала ў аснове трывожнага стану духу. Падсцёбваючы пачуцці, паэт умеў яшчэ разганяць трывогу, і раскаваная фантазія імчала паток вобразаў, ажно замірала сэрца ў творчым парыве. Тады адчуваў сябе вечна маладым, бесклапотным блазнюком і мог прысягнуць, што пачатак свету быў сёння ўранні. У такія

моманты 3-пад пяра выходзілі тэксты масавых песень і вершы пра моладзь, маладосць, шчасце Радзімы.

Тэма моладзі стала той сцяжынкай, па якой Міхась Васілёк пачаў выходзіць з пустыні рытарычнай мерзлаты ў цёплыя краіны сапраўднага мастацтва. Па сутнасці гэта скразная тэма паэзіі Васілька. Толькі ў вершах пасляваеннага часу больш роздуму, шырыні і перспектывнасці. Паэт стаў ужо носбітам рэвалюцыйных традыцый сваёй зямлі, жывым сведкам гісторыі.

У роздум аб маладосці ўплятаюцца і матывы знойдзенага шчасця і трывогі, навеяныя ваяўнічым пошчакам рэваншыстаў і розных авантурыстаў ад палітыкі на Захадзе. Паэт-гуманіст, паэт-інтэрнацыяналіст хоча бачыць усю планету спакойнай, упэўненай у заўтрашнім дні. Ён верыць у перамогу сіл міру над сіламі вайны, бо на чале лагера міру ідзе Савецкая краіна і сацыялістычная садружнасць.

Прэч сыдзіце з дарогі, пачвары,
Мір ідзе! Ён сусвет азарыў...
Мы не хочам вайны і пажараў,
Мы ідзем не знішчаць, а тварыць¹³⁷.

У працы на карысць Радзімы, у радасці тварэння знаходзіць шчасце беларуская моладзь. Паэт як старэйшы друг, як чалавек, што перажыў дзве вайны, завярае юнакоў і дзяўчат, ішо іх шчасце — сапраўднае, годнае чалавека. У вершах «Дзе нядаўна дымілі пажары», «Калгасная сяўба», «Дажынкi» і другіх паэт славіць радасць мірнай працы, якая абнаўляе жыццё яго роднага Наднямоння. Многія творы Васілька аб лёсе роднай зямлі і яе людзей пабудаваны ў форме антытэзы. Горкае давераснёўскае мінулае супрацьпастаўляецца ў іх радаснаму сёння і яшчэ больш светламу заўтра. У гэтым параўнанні крыніца публіцыстычнага пафасу.

¹³⁷ Васілёк М. Мір ідзе.—У кн.: Выбраныя творы, с. 133.

Мінула ўсё... На родных гонях
Цвіце жыццё, цвіце вясной!
І перажытае — сягоння
Здаецца чорным, горкім сном¹³⁸.

Паэтычная размова аб красе і шчасці роднага краю ў лепшых творах становіцца канкрэтнай. Паэт бачыць і гістарычную арэну і рэальныя сілы, якія на ёй дзейнічаюць.

Просты савецкі чалавек, яго думкі, яго турботы, яго радасці — на першым плане. Задушэўна, проста і шчыра апісвае Васілёк у вершы «Матуля добрая мая» перажыванні маці і дзяўчыны, якая паехала на цаліну. Тут гісторыя і сучаснасць, радзіма і людзі — усё звязана. Паэт не вырывае чалавека з кантэксту гістарычных і бытавых абставін, як гэта рабілі ў падобных творах кан'юнктурышчыкі. Чалавек у яго творы жывы, сапраўдны, ён многае помніць і многае хоча. Штосьці ад аптымізму мастакоў эпохі Адраджэння чуецца ў яго вершах пра шчаслівую маладосць, каханне і мацярынства.

У лепшых сваіх творах паэт вызваляецца ад сентыментальнасці, хоць захоўвае маладую чуласць сэрца, свежасць успрымання жыцця.

І слухаць не магу
Спакойна я ніколі,
Як маці з чуласцю
Спявае калыханку.

А ў думках казачны
Ўзнікае мімаволі
Яе дзіцяці шлях,
Уквечаны заранкай¹³⁹.

¹³⁸ Васілёк М. Мінула ўсё.— У кн.: Выбраныя творы, с. 142.

¹³⁹ Дню абароны дзяцей, 1956 г. Васілёк М.

Творы Васілька пасляваеннага часу маюць больш яскравы каларыт, у іх больш сонца і светлых фарбаў. Гэта прасвятленне палітры адпавядала душэўнаму стану паэта, які навечна здружыўся з савецкай сацыялістычнай сапраўднасцю. Ён любіць пісаць пра свята жыцця, у якім удзельнічаюць дарослыя і дзеці:

Не адрозніць, дзетвара, вас
Ад тых кветак на паляне,
Дзе вы будзеце ў забавах
Разам лётаць з матылямі.¹⁴⁰

У вершах пра моладзь, маладосць і шчаслівае дзяцінства, а таксама ў тэкстах масавых песень «Мы выходзім калгаснай дружынай», «Агні саракагоддзя», «Загараліся зоры над Нёманам», створаных у пасляваенны перыяд, на наш погляд, яскрава выявілася істота творчага даравання Васілька, яго паэтычная індывідуальнасць. У чым жа яе сутнасць? Ва ўменні паэта праз любоў да людзей злівацца з асяроддзем, растварацца ў ім, даводзіць сябе да ўпэўненасці, што пачуцці тых людзей, якіх ты любіш,— твае ўласныя пачуцці, а іх характары — твой уласны характар. Гэткая асаблівасць творчай індывідуальнасці ўласціва паэтам-песеннікам, якія аперыруюць у сваіх творах масавымі пачуццямі і ўздзейнічаюць на пачуцці мас. Вершы такіх паэтаў не маюць нейкай вельмі кідкай выключнай манеры, іх ідэал — натуральнасць, даходлівасць і прастата выказвання.

Нездарма ў архіве Васілька — граматы Міністэрстваў культуры БССР і Літоўскай ССР за заслугі ў развіцці масавай самадзейнасці. Нездарма так любіла слухаць яго выступленні шырокая аўдыторыя, і асабліва моладзь Гродзеншчыны.

Былая студэнтка Гродзенскага педінстытута паэтэса Аўгіння Кавалюк піша: «Васілёк любіў моладзь. Сярод моладзі ён сам выглядаў маладым. «Маладзею»,— жартам гаварыў

¹⁴⁰ Піянерскі лагер.— У кн.: Выбраныя творы, с. 171

аднойчы паэт, выступаючы перад маладымі гродзенскімі тэкстыльшчыкамі. І моладзь любіла яго, запрашала на вечары, дыспуты. Яшчэ калі я вучылася ў школе, памятаю, ён выступаў перад вучнямі, звяртаўся сардэчна, чула: «Наша змена, наша падмога, вучыцеся, дужэйце...» А найбольш запомніўся мне літаратурны вечар у нашым інстытуце, падрыхтаваны студэнтамі і прысвечаны яго творчасці. У мяне захаваўся ўласны верш, адрасаваны Васільку, які я чытала тады. У ім былі такія радкі:

Сябры мяне сюды паслалі,
Прышла я зблізку, а здалёк
Я чула, як гамоняць хвалі
І шэпчуць: «Дзякуй, Васілёк!»
Мы рады, што у нас ты першы
Квітнець пачаў ля ніў сваіх,
Свайму народу пішаш вершы,
Нам, маладосці, дорыш іх.

На вечары студэнты чыталі вершы Васілька, пелі песні на яго словы. Ён вельмі расчуліўся, нават заплакаў ад радасці»¹⁴¹.

Шмат увагі ўдзяляў Васілёк росту таленавітай моладзі ў вобласці. У архіве паэта многа пісьмаў ад пачынаючых паэтаў, якія раіліся, кансультаваліся і дзякавалі старэйшаму таварышу за шчырыя клопаты аб іх творчым росце. Ёсць, праўда, і асобныя скаргі і крыўды на непрынцыповасць настаўніка. Некаторыя графаманы, відаць, не маглі зразумець, што Васілёк быў лішне далікатны, каб проста ў вочы сказаць ім, што няма ў іх здольнасці. Дзіўна тое, што гэтыя крыўдныя пісьмы паэт хаваў, у той час як дзесьці пагубляў дарагія для яго пісьмы ад Міхаіла Ісакоўскага, ад Янкі Брыля і некаторых іншых пісьменнікаў. Напэўна, ве запамятнасць была тут прычынай. Не, ён не помніў зла і на крыўдзіцеляў глядзеў як

¹⁴¹ Паводле ўспамінаў А. Кавалюк, напісаных хіа маёй просьбе.

на абыдзеных лёсам няўдачнікаў. Успомніўшы пры выпадку гэтых назолістых графаманаў, паэт махаў рукою і выказваў сваю незадаволенасць неўразумелаю прымаўкай: «А бадай іх люндра свіснула».

Увогуле Міхася Васілька землякі любілі, спагадліва адносіліся да яго слабасцей і зараз сардэчна ўспамінаюць. «З ім,— гавораць многія знаёмыя,— неяк прыемна было сустрэцца ў горадзе. Заўсёды бо ўмеў сказаць нейкае сардэчнае слова...»

Мне давялося бачыць яго апошні раз у маі 1960 года. Ён выступаў з групай пісьменнікаў у Брэсцкім педінстытуце і зачараваў усіх сардэчнасцю і далікатнасцю. Тады якраз у Ленінградзе выйшаў зборнік яго вершаў «Неманские зори» ў перакладзе на рускую мову. Ён адчуваў сябе «імяніннікам» і сапраўды маладзеў душой. І як жа было не радавацца. Вершы селяніна з Баброўні, якому яшчэ не так даўно пан камендант скідзельскай паліцыі раіў «пільнаваць гною», разышліся па ўсіх савецкіх рэспубліках, несучы ў самыя далёкія канцы краіны вобразы пачуццяў людзей з-пад заходняй граніцы. Такія здарэнні стаяць на мяжы казкі.

Хоць позна, але жыццё пачало песціць паэта сапраўды з казачнаю шчодрасцю. Будучы на Дэкадзе беларускай літаратуры ў Маскве, Міхась Васілёк сустрэўся з першым сваім каханнем — ён пабачыў Валянціну Карнееву. Гэта ўжо было падобна на злыя жарты мачыхі-долі.

Пад уражаннем гэтых падзей паэт расчульваўся над сабой і шкадаваў, чаму нельга вярнуць маладосці. Вярнуць жа яе ён хацеў не таму, каб пачаць жыць нанова. Зусім не! Яму не сорамна было азірнуцца назад. Ён хацеў бы быць маладым, каб танчэй адчуць і глыбей зведаць усю слодыч, усё хараство свабоднага, мірнага савецкага жыцця. Паэт не заўважаў, што ягонае ўспрыманне жыцця мела і маладую свежасць і тую глыбіню, што даецца разам з вопытам, якога яму не пашкадавала доля. У апошнія гады ён быў шчаслівы, а значыць і малады. Такім закаханым у жыццё, памаладзелым ён і запомніўся тым, хто яго ведаў. Смерць скасіла яго раптоўна, таму ва ўяўленнях знаёмых ён

застаецца жывым. Жывым ён застаўся і ў памяці народа, як усе паэты, як усе тыя, каму дадзена пакінуць свой след у скарбніцы духу.

У сувязі з 50-годдзем з дня нараджэння 12 лістапада 1955 года Васілёк атрымаў шмат віншаванняў. Сярод іх было пісьмо Максіма Танка, якое дае надзвычай трапную характарыстыку жыцця і дзейнасці паэта:

«На Тваю долю, як аднаго з старэйшых нашых пісьменнікаў, выпала больш перажыць і, можа, больш бачыць гора ў сваім жыцці. Але і вялікае шчасце выпала на Тваю долю, як і на долю ўсяго нашага пакалення: быць не толькі песняром народнага гора, але і светлай яго радасці, яго гераічных подзвігаў, яго перамог.

50 год! І якіх год! Ты іх прайшоў чэсна і прыгожа. Не сорам аглянуцца назад! Ёсць што ўспомніць! Ёсць за што падняць чарку! Ёсць за што паціснуць Тваю працавітую далонь!»¹⁴²

¹⁴² ЦДА БССР, ф. 2, воп. 1, адзінка зах. 14, арк

АЛЕСЬ САЛАГУБ

Партрэт Алеся Салагуба вырысоўваецца на фоне памятных для заходнебеларускага жыхара мясцін. Гэта Вільня — штаб рэвалюцыйна-вызваленчага руху, гэта Лукішская турма — месца выпрабавання і загартоўкі заходнебеларускіх рэвалюцыянераў, гэта Віленская беларуская гімназія — адзін з цэнтраў культурнага руху, і ў першую чаргу маладзёжна-камсамольскага, а таксама літаратурны Мінск пачатку 30-х гадоў.

Больш інтымным фонам з'яўляецца глухая вёсачка Зарудзічы Смаргонскага павета, сялянская хата, бацькі, садок і пчольнік у суседняй вёсцы Яневічы — месца сустрэч з вясковаю прыгажуняй Марыскай Дудко. Фон у партрэце Салагуба захоўвае нейкую асаблівую актыўнасць, асоба героя часта губляецца ў людскім натоўпе, партрэт становіцца групавым, перарастае ў тэматычную карціну альбо канкрэтней — у нарыс.

Вёска

Вывучаць творчасць паэта і не пабываць у яго на радзіме — не гожа. Асабліва пры сённяшнім транспарце. Вось і Смаргонь.

Едучы сюды, прыгадаў расказ «Акадэмік смаргонскі», вычытаны калісь з падручніка польскай пачатковай школы. Тут свавольны магнат Радзівіл дзеля забавы і бравяды праводзіў дрэсіроўку мядзведзяў. Тытул «акадэміка» прысвойвалі самаму кемліваму мядзведзю. Адноўчы да пана Радзівіла завітаў сам кароль. Наладзілі каралеўскае паляванне. Магнат загадаў выгарадзіць у лесе лагер і з аднаго боку паставіць высокія трыбуны. На трыбунах пасадзілі караля ў таварыстве дам і паноў. Слугі наганялі ў загароджу звярыну, а кароль страляў пад воплескі ўсяго таварыства.

І вось прыйшла Радзівілу фантазія пажартаваць з караля, які меў рэпутацыю распешчанага баязліўца.

Гаспадар загадаў пусціць у загароджу мядзведзя, «акадэміка». Пусцілі. Той шпарка пабег да трыбуны, спадзеючыся на ласунак. Кароль жа падумаў, што на яго валіць раз'юшаны звер. Спалохаўся, збялеў. А мядзведзь — бліжэй і бліжэй, пачаў ужо карабкацца на трыбуны... Каб згладзіць канфуз караля, нехта з дворні стрэліў «акадэміку» ў даверліва раскрытую пысу...

Вяльможы любілі парадоксы: мядзведзям прысвойвалі вучоныя тытулы, затое мужыкоў не вучылі нават грамаце. Праўда, дрэсіравалі іх больш, як мядзведзяў.

Маці Алеся Салагуба, Юстына, часта расказвала, нібы сямейнае паданне, гісторыю бабчынай цёткі: «Дужа прыгожая была гэта бабчына цётка і акуратная. Хадзілі тады дзяўчаты і маладзіцы на прыгон да пана Агінскага ў маёнтак Залессе. Апраналіся ведама як... А гэта бабчына цётка адзела сабе спаднічку чысценькую, ды нажутачку, ды хустачку павязала зграбненька. Як пабачыў гэта пан, як раз'ятрыцца ды як закрычыць на аканом: «На стайню яе, паганку! У гной! І ўсыпаць дваццаць пяць гарачых!» А яна ды была хросніца аканома. Павёў ён яе на стайню ды шэпча ціхенька: «Лажыся, дачушка, ля самага парога». Легла яна. А пан цікуе. Узяў аканом бізун ды давай лупіць — усё аб парог, аб парог... «Крычы, кажа, дачушка, бо пан здагадаецца». Давай яна лямантаваць. Не балюча было, толькі ўся забрудзілася ў гной.

Як выходзіла, пан пагразіў: «Будзеш ведаць у мяне, як апранацца, па-а-ненка!»

Даўно ўжо адшумела панскае свавольства, забылася недарэкая слава Смаргоні. На памяці Алеся Салагуба гэта ўжо было самае звычайнае беларускае мястэчка. Царква ды касцёл, адварнуўшыся спінамі (алтары — на захад і ўсход), дэманстравалі даўні разлад мужыцкай і панскай веры. А навокал святынь размясціліся крамы, гаманілі базары; у гандлёвым азарце забывала Смаргонь старыя канфлікты, здавалаоя, што даражыць яна толькі сваёю мяшчанскай славай — смакавітымі смаргонскімі абаранкамі. Змяніліся і паны ў Залессі. Маёнтак раскупілі па частках. Асноўную

частку набылі нейкія Жаброўскія, скнарыстыя, дробязныя, недаверлівыя. Пані магла гадзінамі таргавацца з сялянкамі за фунт масла, якое яны прыносілі прадаваць. Адным словам, паны здрабнелі — сталі больш драпежныя. Але і мужыкі ўбіраліся ў сілу, рабіліся больш рашучымі.

Ад Смаргоні да Залесся ўсяго 10 кіламетраў па тракту Вільня — Мінск. Можна ехаць і чыгункай. Са станцыі на Зарудзічы трэба ісці праз маёнтак. Больш як кіламетр цягнецца пышная ліпавая алея, што вядзе ў парк. На сярэдзіне парку вялікае штучнае возера. Яно адначасна і вадасховішча, з якога вада бяжыць на млынавую турбіну, а затым свавольным ручаём журчыць пад самыя Зарудзічы. Гэтаю алеяй праз парк звычайна хадзіў Алесь Салагуб на станцыю, калі вучыўся ў Вільні. Напэўна, успаміналася яму матчына апавяданне пра бабчыну цётку. Але ён ведаў і другое: у гэтым вась палацы (зараз дом для састарэлых) жыў калісьці тонкі мастак, даравіты кампазітар Міхал Клеафас Агінскі. Песні на яго мелодыі спявалі ў ваколіцы нашчадкі тых бітых на канюшні мужыкоў. Алесь і сам збіраў і запісваў гэтыя песні, думаючы, што яны невядомы спецыялістам. Яму хацелася зберагчы ад забыцця культуру свайго краю. Пазней ён даведаўся, што прадстаўнік другога магнацкага роду Канстанты Тышкевіч напісаў і выдаў у 1871 годзе ў Дрэздэне вялізную этнаграфічную працу «Вілія і яе берагі» — выдатны помнік культуры. Прыкра было толькі, што хоць цэлы VI том быў прысвечаны прыгожаму Залессю і Агінскім, ані паўслова не знайшлося для бабчынай цёткі, якая хацела таксама выглядаць прыгожа, ды характвам сваім «абразіла» самадура-магната. А горш за ўсё крыўдна, што нават памятлівая маці не ведала імя гэтай бабчынай цёткі...

Хацелася напісаць усю гісторыю роднага краю нанова, па-свойму і, галоўнае, даць яе прадаўжэнне, уключыць тыя гераічныя легенды, якія расказвалі сучаснікі.

А расказаць было што. У вайну амаль усё насельніцтва выязджала ў бежанства. Вярнуўшыся з Савецкай Расіі, людзі навезлі столькі ўражанняў, што ні аб чым не маглі, здаецца, гаварыць, акрамя як аб рэвалюцыі.

Асабліва цікава апавядаў свае прыгоды дзядзька Давыд Шчасны з суседняй вёскі Цары.

«Грамадзянская вайна застала нас у Сімбірску. Будаваў я баракі для ваеннапалонных. Зарабляў мала, а сям'я вялікая. Ды вось прыехаў сам Ленін і загадаў, каб паклапаціліся аб многасямейных рабочых. Тады мяне прынялі ў міліцыю, а сыноў Сымона і Валодзю накіравалі ў школу. Неўзабаве падышоў да Сімбірска Калчак, завязаўся бой. Я акурат нёс варту ў банку. Забарыкадаваў усе дзверы і чакаю. Вось пачалі ламацца ў дзверы, а я крычу: «Адыдзі! Буду біць, страляць!» Бандыты адышлі. А потым вярнуліся зноў. Але як я толькі выстраліў — разбегліся. Тры дні без вады і яды старажыў банк. На чацвёрты дзень Калчака адагналі, усё ў горадзе ўціхамірылася, і мяне змянілі на варце».

Алесь прыходзіў да Шчасных, бо сябраваў з сынам дзядзькі Давыда Валодзем і ўгаварыў нават яго ды Веру Шчасную ехаць разам вучыцца ў Вільню. Слухаючы расказы дзядзькі Давыда, Алесь у душы крыху зайздросціў Валодзю.

Салагубы таксама выязджалі ў бежанства, але ад'ехалі не так далёка — у Ратамку пад Мінскам. Таму і вярнуліся раней за Шчасных, прыехалі памалу на сваім кані ў 1918 годзе. Бацька Алеся не мог удзельнічаць у грамадзянскай вайне, ён быў цяжка паранены ў грудзі яшчэ на японскай вайне і з таго часу недамагаў. Усёй гаспадаркай кіравала маці. Яна і падтрымала сына, які задумаў падацца на вучобу ў Вільню. Дома была бядота, і маці, калі даводзілася сабіраць хлопца ў дарогу пасля канікул, з горыччу ўпамінала бацьку пра залатую пяцірублёўку, якую той закапаў перад выездам у бежанства. Вярнуўшыся, адкапаў сховак, ды не знайшоў манеты.

«Дзюрэчка была ў бляшанцы,— апраўдваўся бацька.— Пацук, мабыць, выцягнуў, ліха яму... Срэбныя палціннікі пакінуў, а залатнік пацяг».

Алесь спачуваў бацькам і ніколі не вымагаў таго, што ім было не па сіле. Ён горда зносіў нястачы, рыхтуючы сябе да вялікай місіі асветніка і абаронцы інтарэсаў беларускай

бядоты.

Рана пачаў Салагуб марыць аб тым, каб стаць летапісцам жыцця роднага краю. «Аднойчы,— успамінае маці,— ад'язджаючы ў гімназію, апрануў Алесь сваё паліто. Старэйшы брат пажартаваў: «Што гэта за паліто ў цябе, нейкае радабоддзе». Алесь не пакрыўдзіўся. Ён дастаў карандаш і нешта запісаў у кніжачку, а потым да брата: «Лоўкае, браце, слова «радабоддзе». трэба запомніць, спатрэбіцца».

Юнак рыхтаваў сябе да грамадскай справы ўсебакова: адточваў слова і па-рахметаўску гартаваў цела. Рачулку, што цякла ля аселіц, запрудзіў і ў азярцы штодня купаўся пры любой пагодзе. Дзівіліся спачатку вяскоўцы, а потым звыкліся: «Чаго толькі не панавозілі гэтыя гімназісты з Вільні: і новых нораваў, і новых песень, і новых кніжак. А спектакль паказвалі, дык адзін нават на яйкі садзіўся! Усё сяло траслося ад рогату». «А ўвогуле,— думалі сяляне,— добрыя яны хлопцы: ветлівыя, справядлівыя і разумныя. Стануць пра палітыку гаварыць — заслухаешся. Што ж — навука! Асабліва Алесь, з кожным, бач, умее пагаварыць: са старым па-старому, з маладым па-маладому. Адкуль гэта і бярэцца? Але што ж, навуку прайшоў ды ўжо і турму пабачыў...»

На гімназістаў арыентавалася найбольш актыўная частка моладзі ў навакольных вёсках. Пачалі арганізоўваць гурткі ТБШ, адкрываць бібліятэкі, чытальні. З пачаткам Грамады ўскалыхнуліся вёскі. Самыя лепшыя людзі падняліся на барацьбу супраць нацыянальнага ўціску і сацыяльнай несправядлівасці.

Алесь Салагуб блізка пасябраваў тады з кіраўніком гуртка Грамады ў вёсцы Яневічы Рыгорам Усцінавічам Дудко. Гэта быў чалавек энергічны, памятлівы і гаваркі. У другіх умовах ён напэўна стаў бы выдатным лектарам, папулярызатарам літаратуры, бо хоць прайшло ўжо колькі часу, чалавек на памяць расказвае вершы з «Маланкі», «Нашай справы», нават з «Чырвонага сцяга» 20-х гадоў. Алесь бачыў у Рыгору Усцінавічу старэйшага таварыша і

цудоўнага субсяседніка. У Савецкім Саюзе заставаліся два браты Рыгора, абодва служылі ў Чырвонай Арміі ад першых гадоў яе ўтварэння і сталі ўжо камандзірамі. Браты часта пісалі дамоў, і гэтыя пісьмы прагна чыталі ўсе сябры гуртка Грамады — для «натхнення».

У часе канікул Алесь бываў на сходах гуртка, рэдагаваў рэзалюцыі, у якіх грамадаўцы патрабавалі далучэння Заходняй Беларусі да БССР, падзелу панскай зямлі, школы на роднай мове. Ён прывозіў гуртку літаратуру і апошнія палітычныя навіны з Вільні.

Яневічы больш напаміналі засценак, чым вёску. Не было там традыцыйнай вуліцы, гаспадары ездзілі па загуменні, а хаты купаліся ў зелены садок альбо спачывалі ў цяні пад волатнымі дубамі і ліпамі. Падворак Дудкоў быў на краі сяла і славіўся на ўсю ваколіцу вялікім садамі і пчольнікам. Поля ворнага было вельмі мала, дык гаспадарлівы Усцін Дудко ўхапіўся за пчолы, як за крыніцу даходу. Спакойны, добры і разважлівы, ён напамінаў казачнага пчаляра-варажбіта.

Алесь меў у садзе Дудкоў сваю аблюбаваную яблыню, куды далікатна запрашаў пасядзець-пагутарыць Марысю, малодшую сястру Рыгора Усцінавіча. Яна прымала запрашэнне, хоць бянтэжылася і румянілася да вушэй. Як-ніяк Алесь быў старэйшы, ды гімназіст, а яна простая вясковая дзяўчына. Алеся лесціла аказія духоўна ўздзейнічаць на гэтую сімпатычную, разумную і тактоўную дзяўчынку. Ён мог піць асалоду, іграючы не на сцэне, а ў жыцці ролю Якіма — героя бясмяротнай купалаўскай «Паўлінкі». Розніца была толькі тая, што родзічы Марысі і яго родзічы не мелі нічога супраць іх дружбы. І дружба была без канфліктаў. У жыцці яна — таксама прыемная, толькі для сцэны не надаецца. Але такое бяды!

Вільня

Вільня ніколі не была прамысловым горадам. Калісь, да рэвалюцыі, беларускія сяляне хвалілі косы-вілейкі, але

пры Польшчы нават гэтыя косы перайшлі ў легенду, як тая нябесная манна.

Пасля Рыжскага міру ў заходнебеларускія вёскі пачалі наплываць тавары з цэнтральнай Польшчы. Косы дастаўляла фірма «Бруні і сын», пячныя юшкі і дзверцы — фабрыка нейкіх Стапоркаў, нажы і брытвы — нямецкая фірма «Залінген». З цягам часу паявіліся тавары з этыкеткамі, якія пачалі прамаўляць да фантазіі мясцовага жыхара, напрыклад, галёшы і вакса гумавай фабрыкі «Ардаць» у Лідзе, махорка з Гродзенскай тытунёвай фабрыкі, запалкі — з Пінскай. А віленскіх тавараў усё неяк не было чутна.

Вільня калі імпанавала чым-небудзь заходнебеларускаму насельніцтву, дык не таварамі. У вачах вяскоўца гэта быў горад высокіх устаноў: судоў, турмаў, банкаў, касцёлаў... «Як у часы коласаўскага дзядзькі Антося», — падумае чытач. Не зусім так: суды і турмы сталі польскімі, а сярод банкаў і касцёлаў паявіліся нават беларускія...

У вачах моладзі Вільня была культурным цэнтрам, універсітэцкім горадам, дзе, маючы грошы, можна было стаць вучоным чалавекам. Але паколькі грошы былі ў нямногіх, дык астатнія маглі толькі паспытаць долі Ламаносава альбо змагацца за асвету і роўную долю для ўсіх. Вільня між іншым навучала і прыёмам рэвалюцыйнай барацьбы, рассылаючы няспынна ва ўсе куткі кніжкі, брашуры, газеты. Здавалася, што сама гісторыя стварыла гэты горад для таго, каб ён быў школай грамадска-палітычнага і культурнага жыцця ў нашым краі. Вільня захоўвала аблічча літоўска-славянскага горада-музея, дзе літоўцы з беларусамі сабе, а палякі сабе знаходзілі памятныя мясціны, рэліквіі, якія напаміналі пра супольную барацьбу за свабоду, чалавечую годнасць, культуру. А побач сустракаліся сляды ганебнай дзейнасці розных цемрашалаў, рэакцыянераў. І не толькі кожная з трох названых нацыянальнасцей, але бадай што кожная палітычная групка ці рэлігійная секта магла сустрэць у віленскіх завулках,

архівах, бібліятэках свае традыцыі, свае рэліквіі, свае ідэалы.

На віленскім бруку адукаваны чалавек бачыў адбіткі слядоў Адама Міцкевіча і слаўнага літоўскага рэвалюцыянера Міцкевіча-Капсукаса, слядоў Кастуся Каліноўскага і Валерыя Урублеўскага, Элізы Ажэшка і Алаізы Пашкевіч, Янкі Купалы і Яна Райніса.

Віленскія камуністы маглі ганарыцца тым, што ў іхнім горадзе пачынаў свой баявы шлях рыцар рэвалюцыі Фелікс Эдмундавіч Дзяржынскі. Віленская ж рэакцыя ганарылася тым, што тут выхоўваўся яе збавіцель і правадыр — Юзэф Пілсудскі. Мабыць, па іроніі лёсу гэтыя зусім розныя людзі вучыліся ў той жа час і ў той жа школе — першай Віленскай гімназіі, што размяшчалася ў будынку былой езуіцкай калегіі, заснаванай яшчэ ў XVI стагоддзі Пятром Скаргай.

Вільня бачыла рознае... Вільня памятала многае... Яе цяжка было чымсьці здзівіць. Спакойна глядзела яна на сярэдневяковыя містэрыі, што спраўляла польская буржуазія ў гонар адроджанай дзяржавы і яе «першага грамадзяніна». Са стрыманай радасцю сустракала яна і першамайскія дэманстрацыі працоўнага люду. Спакойна і ўдумліва чытала і калекцыяніравала ў музеях камуністычныя лістоўкі, падпольныя газеты і левыя часопісы на беларускай, польскай, рускай, літоўскай, яўрэйскай мовах і са скрытаю ўхмылкай праглядала скандальныя газетныя анучыны — белаэмігранцкае «Русское слово», памешчыцка-манархічнае «Słowo»... Бачыла, маўляў, і не такое! Ферментацыя грамадскіх сіл была для старажытнай Вільні звычайнаю з'явай. І здавалася часам, быццам яна толькі секундант ці суддзя, які сочыць за тым, каб барацьба паміж рэакцыяй і прагрэсам вялася згодна з правіламі, ды ветліва робіць заўвагі крыху старамоднаю гаворкай са старонак пачцівага ліберальнага часопіса «Дзеннік Віленскі». Але гэта толькі здавалася. Публічным сумленнем Вільні былі ветэраны рэвалюцыйна-дэмакратычнай інтэлігенцыі, такія, як Тадэвуш Урублеўскі, славуты адвакат, абаронца многіх

буйных рэвалюцыянераў, пачынаючы ад лейтэнанта Шміта. У сувязі са смерцю выдатнага грамадзяніна і абаронцы правоў чалавека вязні-беларусы з Лукішскай турмы прыслалі ў рэдакцыю радыкальнай газеты «Селянін» пісьмо, у якім гаварылі:

«Т. Врублеўскі бадай першы з польскай інтэлігенцыі меў адвагу і моц адкінуць пануючы польскі шавінізм, пабачыць і другім сляпым паказаць пакрыўджаных і паняволеных у сучаснай Польшчы, першы з першых стаць на абарону нацыянальных меншасцей і працоўнага класа ад разбушаванай польскай буржуазіі. ...Слаўная дзейнасць адваката і грамадзянская чэснасць Т. Врублеўскага — найдаражэйшы памятник і найчысцейшы ўспамін для ўсіх праследаваных, эксплуатаваных і прыгнечаных»¹⁴³ 1.

Як і кожны буйны адміністрацыйна-культурны цэнтр, Вільня іграла з даўніх часоў ролю школы кадраў і вытворцы ідэй. Людзі — вось галоўны профіль яе вытворчасці і прадукцыі. Тавары вырабляліся толькі ў прыгарадах. Вільня, між іншым, рыхтавала, хоць і неафіцыйна, кадры для беларускага нацыянальна-вызваленчага руху. У асноўным падрыхтоўка ішла па двух профілях: палітыка і культура. Цэхам, з якога выходзілі палітыкі, была Лукішская турма, а культурныя дзеячы падрыхтоўваліся ў Віленскай беларускай гімназіі ды ў выдавецтвах, асветных таварыствах, рэдакцыях газет. Зрэшты, самыя здольныя навучэнцы праходзілі навучанне на двух профілях. Алесь Салагуб адзін з першых асвойваў гэтую двойную праграму, навучаючыся ўперамежку то ў гімназіі, то ў турме, ізноў у гімназіі, ізноў у турме. «Шырокі профіль» адукацыі і выхавання, як пабачым далей, спарадзіў некаторыя асаблівасці яго характару і творчага стылю.

Але вернемся пакуль што да Вільні. Тут пасля Рыжскага міру засталіся як закваска палітычных партый, што існавалі ў Паўночна-Заходнім краі былой царскай імперыі,— сацыял-дэмакратаў, левых і правых эсэраў,

¹⁴³ Abramavičius V. Taras Vrublevskis. Vilnius, 1960, p. 33.

клерыкалаў. На рыхлай глебе буржуазнай канстытуцыйнасці ў Польшчы 20-х гадоў пачалі расці беларускія нацыянальныя і нацыяналістычныя арганізацыі, разгараліся палітычныя і палітыканскія страсці. Паднялася барацьба за пасольскія крэслы, мандаты, прывілеі. Парламенцкая дзейнасць для адных была вялікая місія, для другіх — азартная і даходная гульня. Парламенцкім шулерам нацыяналістычнага толку не рупіла тады адкрываць свае карты. Абстрактная «беларускасць» стала найлепшай рэкламнай маркай для кандыдата ў сейм. Па нацыянальнай прыкмеце ўтварыўся ў 1922 годзе «Беларускі пасольскі клуб». Але тут, у клубе, воляй-няволяй трэба было выказвацца адкрыта, пайшло размежаванне на левых і правых.

Старшыня клуба Браніслаў Тарашкевіч, а таксама паслы Сымон Рак-Міхайлоўскі, Пётра Мятла і Іван Валошын, адмежаваўшыся ад беларускай рэакцыі, знайшлі агульную мову з леваю фракцыяй польскага сейма. Інакш яно і не магло быць, бо, як гавораць, усе знакі на зямлі і на небе прадвяшчалі гэта першае размежаванне ў «вярхах» заходнебеларускага палітычнага жыцця. Лясы Белавежы, Слонімшчына, Віленшчына, Палессе грымелі партызанскай барацьбой. У 1923 годзе арганізацыйна аформілася Камуністычная партыя Заходняй Беларусі, якая паставіла сваёй мэтай узначаліць не толькі ідэйна, але і практычна нацыянальна-вызваленчы рух і накіраваць яго ў шырокае рэчышча пралетарскай рэвалюцыі.

Шукаючы сувязі з масамі, у сярэдзіне 20-х гадоў КПЗБ пачала падтрымліваць левае рэвалюцыйна-дэмакратычнае крыло пасольскага клуба. Так былі закладзены падваліны адзінага фронту камуністаў і рэвалюцыйнай дэмакратыі, якая мела шырокія ўплывы на сялянства. Ідэя гэтага саюзу знайшла водгук у працоўных нізах, якія падтрымалі заклік радыкальных паслоў, пачалі ўступаць у Беларускаю сялянска-рабочую грамаду.

Палітычныя кірункі ў палове 20-х гадоў можна схематычна накрэсліць наступным чынам. Левае крыло беларускага руху складалі падпольная КПЗБ і легальная

Грамада, аб'яднаная праграмай далучэння Заходняй Беларусі да БССР з усімі сацыяльна-палітычнымі вынікамі гэтага акта. У правае крыло ўваходзілі буржуазна-ліберальныя элементы афіцыйна-польскай і старарэжымна-руускай арыентацыі. Ад іх для віду адмяжоўваліся клерыкалы. Сваёй праграмай апошнія абвясцілі «незалежніцкі шлях адраджэння Беларусі». Склад «незалежніцкага» лагера мяняўся ў розныя перыяды: у перыяд уздыму 1925—1927 гг. тут заставаліся галоўным чынам клерыкалы, а ў перыяд спаду праз гэты лагер прайшлі, накіроўваючыся ў абдымкі пілсудчыкаў, рэнегаты і адшчапенцы тыпу Астроўскага, Луцкевіча, Акінчыца — аб'яднаная ганьбаю здрады ў так званы «Цэнтрсаюз».

Становішча на культурным фронце ў Заходняй Беларусі 20-х гадоў мела тую асаблівасць, што пад уздзеяннем вызваленчага руху і пад уплывам поспехаў культурнага будаўніцтва ў БССР частка віленскай буржуазна-нацыяналістычнай інтэлігенцыі пайшла на збліжэнне з рэвалюцыйнай дэмакратыяй і нават улілася ў яе рады. Адукаваных людзей не хапала, і гэтыя няпэўныя спадарожнікі запрашаліся на культурна-палітычную працу. У выніку паніжалася ідэйная чысціня рэвалюцыйна-вызваленчага руху: прагрэсіўныя для тых умоў лозунгі нацыянальнага вызвалення нярэдка каменціраваліся з пазіцый нацыянальнага эгаізму і прымалі форму легенд аб пакутах «святой сялянскай буржуазнай беларускай нацыі». У раку перадавой грамадскай думкі падалі мутныя кроплі нацыяналістычнай містыкі і незалежніцкай фразеалогіі. Але рака была паўнаводнай, быў час разводдзя...

І ўсё гэта стракатае, нават хаатычнае жыццё Заходняй Беларусі кіравалася Вільняй. Самым спраўным рычагом кіравання была рэвалюцыйна-дэмакратычная прэса. У рэдакцыю (Віленская вуліца, дом № 12), нібыта ў казачны акіян-мора, сцякаліся гора і радасць, думка і воля працоўнага люду з усёй Заходняй Беларусі. Пошта прыносіла накрэмзаныя закарэлаю ў працы рукой селяніна і рабочага скаргі, просьбы, пытанні — вершам, прозай, літаратурнаю

мовай, мясцоваю гаворкай, рускаю з яцямі і цвёрдымі знакамі — плады кволай яшчэ грамадскай думкі. Найбольш змястоўныя матэрыялы апрацоўваліся ды ішлі ў друк, становячыся фактамі грамадскай свядомасці.

Заходнебеларуская рэакцыя атабарылася ў рэстарачыі з ідылічнаю шыльдай «Беларуская хатка». Тут «замочваліся» палітычныя змовы, заключаліся хаўрусы, распрацоўваліся планы аб тым, як вывудзіць ад урада грошы на лаяльна-беларускую справу... Пра іх гэта рэдактар польскай абшарніцкай газеты «Słowo» Мацкевіч-Цат пусціў каламбур: «Беларусы не нацыя, а прафесія».

Кожнаму свежаму чалавеку кідаліся ў вочы жахлівыя супярэчнасці ў жыцці віленскіх беларусаў. Малады паэт Міхась Васілёк, першы раз прыехаўшы з вёскі ў Вільню, выказаў сваё здзіўленне неўміручымі коласаўскімі вершамі:

Край мой родны!
Дзе ж у свеце
Край другі такі знайсці,
Дзе б магла так, поруч з смеццем,
Гожасць пышная ўзрасці?

Нешта падобнае перажываў і Алесь Салагуб пасля кожнага прыезду з канікул, покуль прывыкаў і ўцягваўся ў жыццё вялікага горада. Ён не ідэлізаваў Вільні, як гэта рабіла ліберальная прэса. Салагуб ведаў, што прыезджыя беларусы сяліліся ў горадзе часова, іх ахвотна прыпісвалі толькі ў двух «казённых дамах» — на Стэфанаўскай вуліцы і Лукішках. Толькі самаздаволеным клерыкалам, што параўноўвалі Вільню з Мекай, было неўпрыцям, што шмат паломнікаў прыходзіла да «святых месц» пад канвоем і ў кайданах, а размаўляць з богам было ім дазволена толькі цераз пасрэдніцтва наглядчыкаў.

Гімназія

Аднойчы ў канцы жніўня 1922 года з Віленскага

вакзала выйшла групка па-вясковаму апранутых падлеткаў і пашпарыла ў кірунку Вострай Браны. Было відаць, што прыезджыя арыентуюцца ў горадзе куды лепш за коласаўскага дзядзьку Антося. У руках яны неслі цяжкія куфэры, кашолкі і парусінавыя партфелі. Не іначай — школьнікі. Ішлі дзелавіта, не разглядаючыся, толькі адзін дзядзька хлапец — відаць, дужа цікаўны, — зазяваўшыся, адставаў ад спадарожнікаў, а потым даганяў, ступаючы асцярожна і падкрэслена старанна паходкай, характэрна для ўсіх блізарукіх.

Прайшоўшы метраў трыста па Вастрабрамскай вуліцы, уся кампанія павярнула налева і знікла ў варотах былога Базыльянскага манастыра. Тут размяшчалася Беларуска-гімназія. Цёмныя, звільстыя праходы пад нізкімі скляпеннямі вывелі падарожных у закрыты з усіх чатырох бакоў высокімі будынкамі падворак. Пасярэдзіне яго ўзвышаўся вялізны сабор. Старажытнасць будыніны ўгадвалася па шматлікіх прыбудовах і падбудовах, якія зацэрлі адзнакі першапачатковага стылю. Ля сцен царквы і навакольных будынкаў гонкія бярозы і клёны, быццам у скрусе, выцягвалі галіны да неба, просячы святла і ветру, якіх так не хапала ў гэтай цясноце.

Калі вучні праходзілі міма сабора, блізарукі хлапец прыпыніўся, пазваў астатніх і паказаў пачарнелы ад часу насценны малюнак. З нішы на праходжага сурова глядзелі трое сухашчавых, зарослых бародамі святых. Умураваная ў сцяну чыгунная скрыжаль нешта раскажвала на царкоўна-славянскай мове. Хлапец пачаў даволі гладка чытаць надпіс. На яго бледным, паклёваным воспаю твары лягла пячаць аскетычнай суровасці. На момант ён быў падобны на гэтых святых з іконы, пакуль у сцятых вузкіх губах не дрогнула іранічная ўсмішка.

Сябры нецярпліва падганялі яго: пакажаш потым, Алесь, вядзі размяшчацца.

У гімназію Алесь Салагуб прывёз у 1923 годзе сваіх аднавяскоўцаў і родзічаў — Веру і Валодзю Шчасных. Яны хоць і паступалі на год пазней за яго, але былі прыняты ў

старэйшы клас. Алесь як старажыл расказваў сябрам цікавыя рэчы пра гэтыя старадаўнія муры, дзе калісьці змагаліся за «рускую веру», за родную культуру Сцяпан Зізаний, Лявонцій Карповіч, Мялецій Сматрыцкі — выдатныя пісьменнікі, палемісты з часоў царкоўнай уніі. У правым крыле вучэбнага корпуса знаходзілася легендарная камера філаматаў, у якой калісьці сядзеў са сваімі школьнымі сябрамі Адам Міцкевіч, арыштаваны за ўдзел у патрыятычных гуртках.

Кожная сцяна, кожны камень у гэтых збудаваннях меў сваю таямніцу, нават паветра пахла тут гісторыяй, вызваленчымі легендамі. Але тыя старыя міфы ўжо не зачароўвалі моладзь, ёй патрэбны былі свае, новыя міфы, свой сімвал веры, свой новы культ. І ўсё гэта стваралася дзесьці і заносілася ў сцены гімназіі, каб акрыляць жаўтадзюбых смельчакоў і страшыць кашмарнымі снамі баязліўцаў.

Інтэрнат знаходзіўся тут жа, у адным будынку з духоўнай семінарыяй. Жылі ў інтэрнаце ўсе іншагароднія, пераважна дзеці працоўных сялян. Жыццё было неважнецкае, праблема яды была адной з «вечных» нявырашаных праблем. Лягчэй стала толькі ў сярэдзіне 20-х гадоў, калі польскі ўрад дазволіў Савецкай Беларусі аказваць матэрыяльную дапамогу вучням па лініі Чырвонага Крыжа.

Алесь Салагуб заўсёды быў у курсе бягучых школьных спраў. Польская адміністрацыя ўпарта не хацела прызнаць Беларускаю гімназію дзяржаўнай вучэбнай установай, якою была, напрыклад, праваслаўная духоўная семінарыя, размешчаная па суседству. Канцэсію на ўтрыманне гімназіі выстараўся бацькоўскі камітэт, а яе фактычным апекуном было «Таварыства беларускай школы». У канцы школьнага года педагагічны персанал складаў свае паўнамоцтвы канцэсіянерам, а тыя камплектавалі кадры настаўнікаў на наступны год і неслі спіс у віленскую кураторыю. Куратар мог выкрасліць кожнага нядобранадзейнага і навязаць сваю кандыдатуру. Так, у 1927 годзе кураторыя паведаміла аб звальненні пяцёрых

настаўнікаў, сярод іх С.Паўловіча і Р. Шырмы¹⁴⁴.

Дакументы аб сканчэнні гімназіі не давалі выпускнікам права на паступленне ў дзяржаўныя вышэйшыя навучальныя ўстановы. Толькі пазней пад націскам грамадскасці кураторыя стала назначаць камісіі з ліку настаўнікаў дзяржаўных гімназій па прыёму выпускных экзаменаў, альбо, як тады называлі, матуры.

Такім чынам, польская школьная адміністрацыя не брала на сябе лішніх турбот і абавязкаў, затое трымала ў руках усе правы і выкарыстоўвала іх на шкоду беларускіх школ. Канфлікты нярэдка прымалі палітычны характар. Так, у лютым 1927 года кураторыя абавязвала дырэкцыю весці выкладанне агульнай гісторыі і геаграфіі на польскай мове. Орган Грамады, газета «Наша воля», у рэдакцыйным артыкуле «Уваскрасенне палітыкі Ст. Грабскага» наступнымі словамі выказала абурэнне грамадскасці: «Калі прыняць пад увагу, што вучні першага класа зусім не ведаюць польскае мовы... дык патрабаванне кураторыі, каб дзяцей вучылі на гэтай незнаёмай мове, уяўляе сабою не толькі праяву нацыянальнага гвалту, але і самы дзікі абсурд з педагагічнага пункту гледжання»¹⁴⁵ Улады канфіскавалі газету, а яе намінальны рэдактар Міхась Машара быў арыштаваны і аддадзены пад суд.

Ужо з прычыны нераўнапраўнасці сваёй гімназіі свядомая частка вучняў адчувала сябе пакрыўджанаю і ўспрымала сваю крыўду як праяву нацыянальнага і сацыяльнага ўціску працоўных Заходняй Беларусі. Несправядлівасць нараджае абурэнне і пратэст. Вучні арганізаваліся на барацьбу за свае грамадзянскія і чалавечыя правы. І тут пачаліся справы, якія толькі хіба буйная фантазія можа спалучыць з сярэдняю школай. У гімназіі створан вучнёўскі гурток, які налічвае 20 секцый — літаратурную, драматычную, мастацкую, спартыўную і г.

¹⁴⁴ Наша воля, 1927, № 4, 12 сак.

¹⁴⁵ Наша воля, 1927, № 4, 4 сак.

д.¹⁴⁶. Выходзіць адбіваны на шапірографі часопіс, які налічвае 60 старонак тэксту: артыкулы, апавяданні, нарысы, вершы, інфармацыйная хроніка — усё напісана вучнямі. Занепакоеная дырэкцыя ўводзіць сваю цэнзуру. Канфіскуюць асобныя нумары. Закрываюць. Часопіс узнаўляецца пад новымі назвамі — «Покліч», «Васілёк», «Прамень», «Золак», але змест астаецца тым жа — баявым, непакорным. У перадавым артыкуле канфіскаванага часопіса «Васілёк» № 1 за 1928 год хлопцы іранізуюць над стараннямі лаяльнай дырэкцыі суняць рэвалюцыйныя парывы навучэнцаў: «Вучням засталася толькі зубрыць урокі. Усё іншае не павінна іх абыходзіць... Глядзі за казённымі фармулёўкамі і падпарадкоўвайся дысцыпліне. Нядобранадзейным прапануецца злажыць нешта падобнае на пісьмовую прысягу». У «Золаку» № 2 за 1928 год можна прачытаць рэдакцыйны артыкул «Чаму мы арганізуемся», які рэзка крытыкуе прыёмы выхавання, заведзеныя ў прыстойных дзяржаўных установах, дзе ініцыятыва вучнёўскіх арганізацый падаўлялася. На думку часопіса, гэта прыводзіла да сумных фактаў. Некалькі з іх пададзена ў артыкуле: «Польская Віленская гімназія ім. Лелевеля. Матура — вучні страляюць з рэвальвераў, нават кідаюць бомбы! Ахвяраў шмат.

...Віленская духоўная праваслаўная семінарыя.

...Сёлета частка матурыстаў, напіўшыся гарэлкі «до сыта і отвала»... ноччу зрабіла «наступленне» на кватэру свайго настаўніка, «бамбардзіруючы» яе каменнямі¹⁴⁷.

Прывёўшы гэтыя і іншыя факты, аўтар артыкула робіць вывад:

«З нашых радоў не павінны выходзіць спецыялісты па кіданню бомбаў у сваіх настаўнікаў, але нам трэба помніць, што нашы бацькі і ўвесь беларускі народ яшчэ гібее ў цемры і сацыяльнай няволі, а вызваліць яго і паказаць яму дарогу да свайго вызвалення павінны мы...»

¹⁴⁶ Покліч, 1927, № 1, 6 сак.—ВБФ, 2289.

¹⁴⁷ Часопіс знаходзіцца ў мяне.

У гэтым выказванні, як у люстры, адбілася аблічча лепшай часткі заходнебеларускай вучнёўскай моладзі 20-х гадоў, аблічча даволі супярэчлівае і наподзіў паслядоўнае ў гэтых супярэчнасцях.

Спынімся хоць бы на адгалосках своеасаблівага культу настаўнікаў, узросшага на глебе патрыятычных пачуццяў у сценах гімназіі. «...З нашага асяроддзя не павінны выходзіць спецыялісты па кіданню бомбаў у сваіх настаўнікаў...» — чытаеш і не верыш, што гэтая прапаведніцкая тырада магла выйсці з-пад пяра вучня буржуазнай школы, дзе звычайна героямі дня былі «гіцлі», бузацёры, што ўмелі дапячы настаўнікам, суседзям, прахожым — увогуле дарослым.

Хапала такога «дабра» і ў Віленскай беларускай гімназіі. Там аціраліся нават авантурысты тыпу Барыса Кавэрды — сына белаэмігранта, які стаў забойцам савецкага пасла Войкава.

Дык як жа пагадзіць з гэтымі фактамі культ настаўнікаў? Што гэта — прытворства, фальш, падробка пад старэчую добрапрыстойнасць? Не, гэта норма свядомасці і паводзін вучнёўскага авангарда Беларускай гімназіі. Заўчасная сталасць, разважлівасць, сур'ёзнасць увогуле ўласцівы дзецям працоўных нізоў, ва ўмовах жа вызваленчага руху — тым больш.

Знешнія рысы культу настаўнікаў («этыкет»), відаць, былі запазычаны з былых царскіх школ, але ўнутранай яго асновай было прызнанне сапраўдных заслуг: многія выкладчыкі Віленскай гімназіі спалучалі вучэбную працу з навуковай і грамадскай дзейнасцю. Сярод іх было нямала даравітых людзей, якія пісалі падручнікі, складалі праграмы і хрэстаматыі для беларускіх школ, выступалі ў друку з публіцыстычнымі артыкуламі, вялі палітычную і культурна-асветную працу. Назавём для прыкладу Браніслава Тарашкевіча, вядомага лінгвіста, аўтара беларускай граматыкі, пасла сейма, старшыню Цэнтральнай управы Беларускай сялянска-рабочай грамады; Ігната Дварчаніна — складальніка хрэстаматый па беларускай літаратуры,

публіцыста і палітычнага дзеяча ў пасольскім клубе «Змаганне»; Сяргея Паўловіча — аўтара беларускіх буквароў «Першыя зерняткі», «Засеўкі», рэдактара дзіцячага часопіса «Снапок», публіцыста, які выступаў з ідэяй утварэння працоўнай беларускай школы; Рыгора Шырму — мужа літаратурнага публіцыста, збіральніка беларускага музычнага фальклору, сакратара Галоўнай управы Таварыства беларускай школы, выдаўцу твораў прагрэсіўных пісьменнікаў.

Гаворачы пра культ настаўнікаў, нельга прамінуць таго, што ён не перашкаджаў існаванню вельмі блізкіх адносін паміж прагрэсіўнымі настаўнікамі і найбольш актыўнымі вучнямі, паколькі тыя і другія адчувалі сябе людзьмі адной справы. Так, на судзе кіраўніцтва ТБШ пракурор абвінавачваў Рыгора Шырму, быццам ён, працуючы настаўнікам Беларускай гімназіі ў 20-я гады, прымаў запрашэнні і ўдзельнічаў у нелегальных сходах камсамольскіх вучнёўскіх ячэек¹⁴⁸. Не ўдаючыся ў абгрунтаванне данага канкрэтнага выпадку, важна адзначыць, што такія рэчы былі дапусцімы ў жыцці гімназіі. Яны праліваюць святло на ўзаемаадносіны ў гэтым стракатым калектыве. Атмасфера ўзаемаадносін, відавочна, была гарачай, калі ў ёй сыходзіліся такія крайнасці, як экзальтацыя, пашана і сяброўства, амаль панібрацтва.

Дзённік Алеся Салагуба дае чытачу мажлівасць прысутнічаць на некалькіх прагулках у Лукішскай турме, дзе аўтар сустракаў сваіх настаўнікаў, якія сталі (адны сур'ёзна, другія нібыта) сябрамі па няшчасцю. Колькі найўнага захаплення, колькі шчырасці і найпрыгажэйшых пачуццяў дорыць Салагуб гэтым людзям!

Але ў пераломны перыяд вызваленчага руху, калі выяўлялася лакейскае нутро асобных настаўнікаў, пашана імгненна змянялася агідай і пачуцці абурэння не мелі граніц. Вучняў быццам хто падмяніў. Гімназія бунтавалася. Клічкі «прадажнікі!», «панскія паслугачы!» кідаліся ў вочы і

¹⁴⁸ ЦДА ЛітССР, ф. 31, воп. 209, спр. 591, арк. 25.

публічна. Абражаныя ў сваіх самых святых пачуццях, юнакі гатовы былі ісці на ўсё. Дэманстрацыі пратэсту, забастоўкі, сутычкі з паліцыяй скаланулі гімназію ў канцы 1928 і пачатку 1929 года. Гэтая барацьба ўвайшла ў гісторыю маладзёжнага руху ў Заходняй Беларусі. Гістарычныя муры былога Базыльянскага манастыра сталі сведкамі падзей, якія пераўзышлі сваёй узнёсласцю дрымучыя паданні з часоў рэлігійнай палемікі і легенд філаматаў¹⁴⁹

Вучнёўскія арганізацыі працавалі пад кіраўніцтвам камсамольскай ячэйкі, якую ўзначальваў Язэп Урбановіч, а затым Валодзя Шчасны. У камсамоле і вучнёўскім самаўрадзе атрымалі першыя навыкі арганізацыйна-масавай работы многія будучыя прафесіянальныя рэвалюцыянеры — Мікалай Бурсевіч, Якуб Міско і рэвалюцыйныя паэты — Валянцін Таўлай, Янка Чабар, Максім Танк, Ніна Тарас і др. Алеся Салагуба звязвала не толькі сваяцтва з Валодзем Шчасным, ён быў таксама камсамольцам, братам па пераконаннях. Дружыў, відаць, Салагуб і з Язэпам Урбановічам, які імпававаў многім школьным таварышам сваім бойкім і шырокім характарам. Урбановіч разам са Шчасным наведвалі Салагуба ў турме.

Не толькі з самымі актыўнымі камсамольцамі дружыў Салагуб. Дарыў ён даверам і дружбай таксама іншых аднакашнікаў, као тыя належалі да катэгорыі людзей асабіста сумленных і думаючых. Бо Салагуб шукаў сэнсу жыцця і меў патрэбу паразважаць, падыскутаваць аб вечных праблемах: аб шчасці, праўдзе, богу, сусвеце і шукаў сабе апанентаў, а не толькі слухачоў. Часта находзіла жаданне падзяліцца думкамі аб паэзіі, і, калі ў такія моманты не трапляўся пад руку хто-небудзь з паэтаў-навучэнцаў, Салагуб ішоў у рэдакцыю грамадаўскіх газет на Віленскую, 12. Там яго сустракалі як старога знаёмага, слухалі, раілі, дапамагалі. Заглядаў ён і ў Галоўную ўправу Таварыства беларускай школы, у бібліятэцы якой было

¹⁴⁹ Бурсевіч М. Уступваючы ў жыццё...—У кн.: У суровыя гады падполля. Мн., 1958, с. 137.

некалькі дзесяткаў беларускіх кніжак, выдадзеных у БССР¹⁵⁰.

Захапленне філасофскімі, грамадскімі і літаратурнымі праблемамі супадала з профілем гуманітарнай гімназіі. Салагуб быў фанатыкам па натуры, таму аднабаковасць яго духоўных інтарэсаў хутка прыняла крайнія формы. Па дакладных навуках хлапец стаў атрымліваць пераэкзаменаўкі на лета і пераходзіў у старэйшы клас з грахам напалам¹⁵¹.

Сярод школьных таварышаў і настаўнікаў Салагуб меў рэпутацыю дзівакаватага, але сур'эзнага вучня. Ён зліўся душою з калектывам гімназіі, з гонарам адчуваў сябе яго членам. Сядзячы ў турме, Салагуб пісаў п'есу «Вяселле» спецыяльна для школьнай сцэны. Клапоцаліся аб рэпертуары для чытальнікаў і хору, пераклаў Міцкевічаву «Оду да маладосці» і складаў «Гімн гімназіста», пісаў сатырычны верш «Беларускім настаўнікам-адшчапенцам» і іншыя рэчы.

У гімназіі Салагуб набыў даволі ведаў, каб, самастойна чытаючы навуковую літаратуру, выпрацаваць навуковы светапогляд. Але адначасна ён вынес і багата забабонаў, якія ўскладнялі яго духоўны рост, абвастрылі адносіны з людзьмі. Самай характэрнай для яго была ідэалізацыя вучобы, настаўнікаў, а ў іх асобе інтэлігенцыі ўвогуле і ў прыватнасці самога сябе.

Турма

У Вільню, як адвеку, сумным шпурам ішлі, сцякаліся паломнікі. Ды не ўсе заставаліся кленчыць і біць зямныя паклоны ў Вострай Бrame перад цудатворным абразом Багародзіцы. Многія ішлі далей да брамы віленскай турмы, якая насіла імя святога евангеліста Лукаша і ў народзе

¹⁵⁰ ЦДА ЛітССР, ф. 31, воп. 209, спр. 591, арк. 9.

¹⁵¹ Ведамасць ацэнак за 1925/26 г. ЦДА ЛітССР, ф. 905, воп. 1, адзінка зах. 7

атрымала іранічна-пяшчотную назву Лукішкі.

Лукішкі — святыня бязбожніцтва, школа рэвалюцыі, кузня характару лепшых сыноў народа — набыла ў нацыянальным жыцці Заходняй Беларусі 20-х гадоў ролю сімвала, які прамаўляў голасам грамадскага сумлення да старога і малага. Сюды з-за свету валакліся бацькі, браты, сёстры з падаянкамі і цёплым словам прывету для асуджаных. Пад браму Лукішак прыходзілі віленскія піянеры, патрабуючы вярнуць ім бацькоў і братоў. І гэты балючы дзіцячы крык падхоплівалі ўсе, «у каго голас сумлення не згас». Здаралася, ён паднімаў мёртвых. Нават засцяпковы вершаплёт Улад Ініцкі (Паўлюкоўскі) у 1926 годзе набраўся духу сказаць:

«Нам зямлі» — сяляне просяць
(У паноў яе дык лішкі).

«Жыць няма на чым» — галосіць.

Што ж далі? — Лукішкі.

Пра Лукішкі пісалі ў той ці іншай форме амаль усе заходнебеларускія пісьменнікі. Але часцей за іншых — рэвалюцыйныя паэты, чыя муза не раз пакутавала ў лукішскіх казематах. Вершы Валянціна Таўлая, Максіма Танка, Піліпа Пестрака, прысвечаныя гэтай тэме, сталі класічнымі ўзорамі беларускай турэмнай лірыкі. Яны знаёмы кожнаму культурнаму чалавеку ў Беларусі, іх знаюць і за межамі рэспублікі.

Ёсць, аднак, пісьменнік, які паставіў рэкорд у лукішскай тэме, а творы яго мала вядомы нашым чытачам. Праўда, гэта быў рэкорд колькасці... Аднак не ўсё, напісанае ім, заслугоўвае забыцця. Вось хоць бы такія радкі:

Трах-тах!

Трах-тах!

Па плітах крочыць

Са стрэльбай вартаўнік стары.

Як здань магіл,

Як ястраб ночы,
Вартуе «могільнік жывых».
Я ж чую мерны тон кляпанья
Касы і вольнай працы рытм.
О вёска, вёска!
З заміраннем
Люблю цябе ў святле зары.
О вёска родная,
Ты любя
Вачам за ціш, за шыр палёў,
Але ў цішы твая загуба,—
Канец парываў, светлых сноў.
Твая пакора плодзіць мукі,
Твой плач адвечны, плач стары
Скаваў размах,
Працоўных рукі.
Я не складу за слёзы гімн.
Люблю цябе, калі ты ў гневе
Замест сярпоў — мячы куеш.
Замест калоссі жаць на ніве,—
Начамі будзіш Белавеж.
Мне надакучыў стогн распачы,
Твая пакорлівасць, спакой.
Мне што з таго, што горка плачаш?
Ці ж мушу плакаць я з табой?

Я хацеў прывесці толькі першую страфу, а міжвольна перапісаўся ўвесь верш «Начныя думы» са зборніка «Лукішкі». І думаю, што гэтую слабасць даруе чытач. Верш і зборнік належаць герою гэтага нарыса Алесю Салагубу. Кніжка выйшла ў 1929 годзе ў Мінску на 126 старонках невялікага фармату. Салагуб прысвяціў свой першы і адзіны зборнік старэйшаму таварышу па віленскім камуністычным падполлі Арсеню Канчэўскаму.

Адносіны паміж гэтымі людзьмі былі псіхалагічна складаныя, але тыповыя для ўмоў падполля. Імя Канчэўскага напамінала Салагубу аб велічы героя і слабасці чалавека.

Героем у гэтай драме быў Арсень, чалавекам — Алесь. Арсень не збіўся на допыце, не прагаварыўся ў судзе, не абмяк у турме. Ён быў з той пароды людзей, якія жывуць для вялікіх спраў, бо чалавечыя слабасці не маюць над імі ўлады. Нават хворы на сухоты ён удзельнічаў у турэмных галадоўках, усе пасылкі здаваў у камуну і як стараста гэтай камуны першы прымаў удары, адным словам — з узнятаю галавой ішоў насустрач смерці і, здавалася, клапаціўся толькі аб тым, каб памерці прыгожа.

Вобраз Арсеня захапляў, трывожыў і дакараў Салагуба. Але па логіцы вінаватага ён адказваў дакорам на дакор: «Чаму ты ўсклаў на мяне, жаўтадзюбага, заданне, якое пераўзыходзіла мае сілы?» Дакор тут быў формай самаапраўдання. У душы Салагубу хацелася адкруціць назад кінастужку падзей, карцела, відаць, сёе-тое паправіць у сваіх выказваннях на следстве і ў судзе. Але ведаючы, што мінулага не вернеш, ён жахаўся каяцца перад Арсенем. Нават сабе не хацеў прызнацца ў памылках. Думаў аб гэтым і глушыў думку ўнутры... Вось што запісаў ён у дзённік 20 жніўня 1927 года: «...Аднаго не магу забыць, гэта хвароба Арсеня Канч-га, які сядзіць у Вронках. О, які я буду няшчасны, калі ён памрэ ў турме! Мы адседжваем па адной справе... Якая памылка. З яго боку... О, лепш маўчаць... Я быў дзіця... Ці можна было ўскладаць на мяне непасільныя задачы?»

Усе сілы духу ён кінуў на самаапраўданне. І розум падказваў аргументы: пакутуем мы, брат Арсень, разам, ты ў Вронках, я на Лукішках, у гэтых пакутах ты памнажаеш славу змагара, я — славу паэта. Мы абодва атрымалі ўрок жыцця, будзем разумнейшымі наперад. І ўвогуле, навошта вярэдзіць старое? Давай лепш клапаціцца, каб не было сорамна за сённяшні і заўтрашні дзень. Унутраны спакой прыйдзе ў змаганні.

Паэт і ў турме не бывае зусім раззброены, ён і тут можа змагацца словам, яго зброя — пяро. Салагуб да самазабыцця аддаўся творчай працы. Дар паэта быў у даным выпадку колам ратунку, якое велікадушна кінула яму

рука лёсу. Моцна ўхапіўшыся за гэты круг, паэт стараўся складаць вершы-гімны, вершы-заклікі. вершы-прамовы. Безыдэйных рэчаў у яго не магло быць. Гэтым ён ганарыўся і супакойваў унутраную драму.

Паказальна, што нават у пісьмах да Арсеня ён ні словам не абмовіўся, што чуе нейкую віну перад ім і шкадуе аб сваіх промахах ці памылках. Паэт слаў творчыя справаздачи і дзяліўся планами на будучае. Кожнае такое пісьмо гаварыла: ты герой, я чалавек, але я паэт! Глядзі, ёсць жа ўчастак, дзе я стаю на вышыні. На такія пісьмы цяжка адказваць... Алеся непакоіла і прыкра задзявала маўчанне сябра.

Наступалі перыяды, калі Салагуб забываўся пра Арсеня і пра сваю цяжкую патрэбу апраўдацца перад ім. Праходзілі дні, тыдні, і раптам назолістае пачуццё нечакана вырывалася з падсвядомасці, нібы тое чарцянё з падпечка...

У турме Салагуб сядзеў двойчы, і абодва разы па адной і той жа справе. Першы раз летам 1924 года, другі раз — ад лета да зімы 1927 года. Ён вёў дзённік, пісаў пісьмы, вершы і іншыя мастацкія творы. Дык вось ва ўсіх тых матэрыялах, што адносяцца да першага зняволення, не ўпамінаецца імя Канчэўскага, няма і пачуцця вінаватасці.

Можа, тады ён скрываў гэта пачуццё? Не можа быць, бо знаходзіўся ён тады ў стане такога псіхічнага патрасення, калі звычайна людзі гавораць усё дазвання. Дык вось Алесь Салагуб, як відаць з дзённіка і вершаў 1924 года, ганарыўся сабою і выкрываў зло ў іншых людзях, у жыцці ўвогуле. Часта дакарае ён сялян за пасіўнасць, а палітычна актыўных людзей — за няшчырасць, ненадзейнасць, крывадушнасць:

Скажаш слова спагады да брата...
Узаемнасць? — Той немы, як пень.
І ў вачах паўстае вастрог, краты
Ды пануры вастряшікаў цень¹⁵².

¹⁵² ВБФ, 559, арк. 2.

Ёсць толькі адно месца ў дзённіку 1924 года, дзе юны астрожнік выказвае незадаволенасць сабою: «У мяне вельмі шмат заганаў, а менавіта: эгаізм, не штучны, але прыродны. Наогул астрог дэмаралізуе мае духоўныя сілы, і трэба страшэннага супраціўлення, каб не загінуць у гэтай барацьбе.

...Досіць, досіць перад катамі ўніжацца, быццэ прадметам смеху... Больш цярпець не магу»¹⁵³.

Як бачна, юнак тут абураецца на ворагаў і скардзіцца на самога сябе. Яму цяжка ўніжацца перад турэмшчыкамі, быццэ аб'ектам насмешак. Уніжэнне ў турме непазбежная рэч, бо турма і прыдуманая для ўніжэння чалавека. Вось наконт насмешак, дык яны не абавязковы нават у следчай турме. Над вопытным рэвалюцыянерам следчыя не стануць насміхацца. Над навічком яны, відаць, насміхаліся, іграючы на пачуццях непаўнацэннасці, даводзілі да белай гарачкі і вырывалі патрэбныя звесткі.

Але сам зняволены гэтага яшчэ не разумеў. Ён піша даволі абстрактныя і аптымістычныя вершы пра здрадніка, які раскаяўся, пра селяніна, які ўсё ж прагнуўся, пра скептыка, як паверыў у рэвалюцыю. Чытаючы іх, хочацца толькі ўсміхнуцца: «О, святая наіўнасць!»

Пры ўсёй гвалтоўнасці перажыванняў і абсалютнай шчырасці юнака перад самім сабою мы яшчэ не знаходзім ні ў пісьмах, ні ў дзённіку, ні ў вершах 1924 года нават следу пачуцця вінаватасці перад таварышам. Сэнс пушкінскай радкоў: «И с отвращением читая жизнь мою, я трепещу и проклиная...» — не знаёмы Салагубу. Яму тады лёгка было супакоіцца. Дастаткова, каб прыйшла маці на адведкі і сардэчна, пяшчотна пагаварыла. «Быў на сустрэчы з маткай. Якаясь радасць, бадзёры настрой, я пасля гэтага ажываю»¹⁵⁴. Які ён яшчэ маленькі ў свае 17 гадоў! Малы, збянтэжаны, наіўны. О ўтульная матчына спадніца! Ты можаш рабіць

¹⁵³ ВБФ, 561, арк. 83

¹⁵⁴ Тамсама, арк. 115.

цуды.

Пачуццё вінаватасці вырасла пазней — у 1927 годзе. На Лукішкі вярнуўся іншы чалавек. Вярнуўся «дасядзец» тэрмін па старой справе. Салагуб пачаў параўноўваць свой лёс з лёсам сяброў па змаганню. Ён сам, прасядзеўшы да канца следства, быў адпушчаны на парукі бацькоў, затым суд першай інстанцыі зусім апраўдаў яго. Арсеню ж і другім далі па чатыры гады. Справа пайшла на апеляцыю, і там завочна Салагуб атрымаў год турмы. Касацыйны суд зацвердзіў гэту кару. Пакуль ішла судовая цяганіна, падсудны вучыўся ў гімназіі і амаль забыў аб старых рахунках з уладаю. Аставалася толькі здаць выпускныя экзамены і атрымаць атэстат сталасці, як паліцыя раптам паклікала яго дасядзец свой «год». А сябры па справе ўсё гібелі ў турме ад дня першага арышту. Зараз яшчэ ім сядзец столькі, што і яму. Да слыху Алеся дайшлі чуткі, што Арсень Канчэўскі цяжка хворы на сухоты.

Вось тут і пачынаецца завязка ўнутранай драмы Салагуба. Яму б хацелася зраўняцца біяграфіяй калі не з Паўлам Уласавым альбо Хігінсам, дык хоць бы з Арсенем Канчэўскім. Відавочна матывы драмы Салагуба, у якой адну ролю выконваў сам аўтар, а другую яго сябра Арсень былі суб'ектыўна абвостраныя і з'яўляліся ў значнай меры плодам маральнага росту паэта-рэвалюцыянера. Лапідарна кажучы, Салагуб у дваццацігадовым узросце зразумеў, што ён мог бы зараз лепш трымацца на допытах, судзе і ўвогуле апраўдаць давер'е Арсеня, чым гэта ён зрабіў тры гады назад.

Так, яму напэўна хацелася, каб паўтарыўся судовы працэс. Цяпер бы ён прынамсі сказаў маці, каб не выступала. Было няёмка ўспамінаць, як яна, жадаючы любою цаною вырваць яго з астрога, наляцела на бацьку Арсеня Канчэўскага. Той быў віленскім служачым, і маці панесла ў тым духу, што вось, маўляў, вы, адукаваныя і заможныя людзі, няведама якой трасцы хочаце, уцягваеце вясковых прастачкоў у палітыку ды даводзіце да турмы. Усю гэту бязглуздзіцу можна выбачыць цёмнай кабеце, але ж яна была яго маці, і ён маральна адказваў за яе ўчынкі. Алесь

меў уплыў на маці і думаў, што за гэтыя гады яна стала больш падобна на Нілаўну, а сам ён на Паўла Уласава. Паўтарыся суд цяпер — яны былі б большн прэзентабельныя...

Калі думаеш пра ўдзел Алеся Салагуба ў радах камуністычнага падполля Заходняй Беларусі, дык успамінаецца першая нататка Герадота пра старажытнае славянскае войска, пры якім асобныя воіны былі ўзброены толькі гуслямі. Падобным гусляром пры арміі рэвалюцыйна-вызваленчага руху быў Салагуб. Спачатку Алеся выкарыстоўвалі як звычайнага салдата, а справе і салдату было ад гэтага адно гора. Цераз непаразумеўні і памылкі ішоў Салагуб да славы паэта-астрожніка, летапісца віленскіх турмаў і школ, песняра рэвалюцыйнай моладзі.

Салагуб пабываў у абедзвюх віленскіх турмах: у 1924 годзе ён сядзеў у следчай турме на Стэфанаўскай вуліцы, затым перайшоў на Лукішкі, у 1927 годзе правёў ноч у гарадскім арышце і паўгода — зноў на Лукішках.

У польскіх турмах тады дзейнічаў яшчэ адносна лагодны рэжым. Палітвязні мелі сваю бібліятэку, якую папаўняла арганізацыя Польскага Чырвонага Крыжа на чале са Стэфаніяй Семпалоўскай. У большасці турмаў палітвязні ўтварылі свае арганізацыі, так званыя камуны, якія размяркоўвалі на ўвесь калектыў прадукты і грошы, што атрымліваў кожны з дому, турэмныя камітэты вялі перагаворы з адміністрацыяй, арганізавалі палітвучобу. Гэтыя, па словах Салагуба, «прывілеі» былі заваяваны шляхам галадовак і дэманстрацый.

Так, многія заходнебеларускія пісьменнікі пісалі пра Лукішкі. Але характэрная рэч: ні адзін з іх не апісаў знадворнага выгляду гэтай па-свойму гістарычнай будыніны. Назіранні і апісанні звычайна пачынаюцца ад скрыпу турэмнай брамы. Мабыць, такая ўжо чалавечая натура: калі думка занята сутнасцю — набок знешнасць!

Знадворку Лукішкі не нагадвалі турмы. Выгляд «могільніку жывых» не меў нічога злавеснага. Калі падыходзіш з поўначы, апынаешся перад высачэннай

сцяною, за мураванай сцяною, за брамай — збудаванні: фабрыка не фабрыка, завод не завод, хутчэй за ўсё бальніца альбо музей, размешчаны ў былым сярэдневяковым замку, ад якога добра захаваліся абаронныя сцены.

Дык вось Лукішкі былі прыкладам адной з многіх віленскіх супярэчнасцей. Але заходнебеларуская літаратура той пары не любіла блытаніны, яна шукала ва ўсім яснасці, прастаты. Мажліва, таму знешні выгляд Лукішак не абуджаў перажыванняў. Толькі адзін раз у 1927 годзе Салагуб паспрабаваў схапіць турму ў клешчы метафары, але гэтая метафара не стала вершам. Аб ёй нічога не скажаш, акрамя таго што яна створана па ўзору маладнякоўскага самавітага асацыятыўнага вобраза.

Мурамі астрог аблажыўся,
Як тортам абжорысты пан.
На плечы яму узваліўся
Касцёла залочаны збан¹⁵⁵.

Творчасць

Салагуб пачаў лічыць свой паэтычны стаж з 1924 года. У гэтым годзе ў турме ён напісаў цыкл вершаў, ад якіх сам хацеў весці свой творчы шлях. Магчыма, ударам, ад якога ачнулася душа, быў арышт і драма турэмнага зняволення, але зерне таленту Салагуба набрыняла дагэтуль у спецыфічным клімаце гімназіі, дзе ўсе прабавалі пісаць вершы. Як тут не паспытаеш сваіх сіл! Як не папрабуеш тварыць, калі паэзію ўсе кругом лічаць чарадзейскаю сілай, якая адна здольна згуртаваць народ і натхніць на бітву за волю!

Салагуб не належаў да тых легкадумцаў, якія прабуюць сёння рыфмаваць, заўтра — маляваць, а паслязаўтра шукаюць поспеху на сцэне ці арэне. За любую дзельную справу сялянскі сын бярэцца сур'ёзна. У Салагуба

¹⁵⁵ ВБФ, 559.

гэта сур'ёзнасць дзіўным чынам спалучалася са здольнасцю заводзіцца і даходзіць да крайнасці. З 1924 года ён узяўся за паэзію... Адначасна Салагуб навучыўся добра рысаваць і, займаючыся спортам, стаў першым сілачом у гімназіі. Але гэта былі разрыўкі. Паэзія, мастацкае слова — вось куды ішоў увесь духоўны запал.

Вышэй мы гаварылі пра культ настаўнікаў. Зараз дарэчы заўважыць, што гэта быў толькі адгалосак сапраўднага культу духоўнай дзейнасці, таленту, навукі, культу інтэлігенцыі ўвогуле. Фетышызацыя ўзнікла пад уплывам масавага імкнення да асветы і культуры, абуджанага нацыянальна-вызваленчым рухам. Малапісьменныя масы сялянства верылі, што тады яны стануць народам і даб'юцца свабоды, калі стануць культурнымі і арганізаванымі. На глебе такога пераканання і развіліся «пабожныя» адносіны да інтэлігенцыі, тым больш што вучоба для беднага была тады маладаступнай. А ўсё недасягальнае набывае ў вачах чалавека арэол святасці. Словы дарэвалюцыйнага Купалавага верша, звернутыя да школьніка — сялянскага сына, захоўвалі ў Заходняй Беларусі сваю сілу, іх насілі ў сэрцах і паўтаралі, як малітву, тыя сыны працоўнай вёскі, якім удалося трапіць у гімназію:

Вучыся, нябожа, вучэнне паможа
Змагацца з нядоляй, з няволяй...

Інтэлігент лічыўся адзіным творцам культуры народа, прарокам, які пашырае ў масах рэлігію вызвалення. Каб не быць галаслоўнымі, спашлёмся на вучнёўскі артыкул «Беларуская інтэлігенцыя ў творах т. Гушчы і задачы сучаснай інтэлігенцыі». Увязваючы праблематыку палескіх аповесцей Якуба Коласа з сучаснасцю, аўтар сцвярджаў: «...інтэлігенцыя... павінна стварыць беларускую культуру, якая б раўнялася з культурай іншых народаў, бо толькі той народ мае права на самастойнае жыццё, які створыць сваю самабытную культуру... Гэта задачы беларускай інтэлігенцыі, свядомай нацыянальна. Але ж гэтага мала. Яна мусіць быць

свядомай і сацыяльна. Інтэлігенцыя без сацыяльнай свядомасці беларускаму народу не патрэбна»¹⁵⁶.

Адным словам, вызваленчыя парыванні прымалі ў галовах гімназістаў ружовую ідэалістычную афарбоўку. Маладым паэтам-камсамольцам давалося ўступаць у бой супраць традыцыі. Часта гэту барацьбу яны вялі з блізкімі сябрамі і з самімі сабою. Усё гэта пралівае святло на драматычную напружанасць духоўнага жыцця паэтычнага маладняку 20-х гадоў і тлумачыць тыя дзівосныя зігзагі ў творчых шляхах, у якіх пры ўсім жаданні разабрацца нялёгка.

Прыкладам — той жа Алесь Салагуб. Сялянскі сын, выхаваны ў атмасферы практыцызму, адбіваўся ад клерыкальна-містычнай паэзіі, ад нацыяналістычнай міфатворчасці, але гэта давалася яму не так проста. Хаця Салагуб «самадумам» прыйшоў да бязбожніцтва і ненавідзеў аблудных папоў, ён вельмі чула любіў радзіму. І клерыкалы рады былі паіграць на яго патрыятычных струнах. Яшчэ ў 1924 годзе яны рэгулярна прысылалі ў турму на імя Салагуба свае газеты, клапаціліся, каб той меў мажлівасць пісаць. Але гэтым усё роўна нельга было яго падкупіць.

Антыклерыкалізм і атэізм складалі вельмі актыўную рысу свядомасці Салагуба. Яна праяўлялася ў адкрытай нянавісці да ўсёй клерыкальнай прэсы і літаратуры і знаходзіла апору ў настройх радыкальнай часткі гімназістаў. У Віленскай гімназіі часта праводзіліся літаратурныя дыспуты, якія ў асобных выпадках ператвараліся ў своеасаблівыя суды чэсці. Ацэнкі выносіліся ў форме пастаноў. Вось прыклад такой пастановы па творы ідэолага клерыкальнага антыкамунізму Ст. Грынкевіча: «Беларускі працоўны народ можа вызваліцца не шляхам рэлігійнага змагання і не шляхам шавіністычна-нацыянальнага, а шляхам супольнай барацьбы працоўных. Дзеся гэтага прызнаём, што твор Грынкевіча «Царква, помста, вязніца»

¹⁵⁶ Золак, 1928, № 2, с. 38

ёсць творах шкодным для працоўных мас»¹⁵⁷.

Такія дыспуты праветрывалі галовы, вучылі выкрываць ідэйных праціўнікаў.

На шляху да самаўсведамлення паэта-гімназіста стаяла мноства цяжкіх. Творчая моладзь знаходзілася пад апекай настаўнікаў, якія вучылі, што паэты прызваны ствараць нешта вечнае, незямное. Нават вершы масавых дэмакратычных паэтаў той пары стракаюць абстрактнымі заклікамі да добра, праўды, справядлівасці, згоды. Ёсць такія заклікі і ў пачынаючых аўтараў, сустракаюцца яны і ў Салагуба:

Дзе той край, што пакінулі мукі?
А дзе ж людзі ў згодзе жывуць?

Паступова, аднак, у меру самаадукацыі, галава, забітая супярэчлівымі думкамі і прынцыпамі, прасвятляецца, дамінантаю становіцца ідэя агульначалавечага брацтва талстоўскага тыпу. Ужо седзячы ў турме, у ліпені 1924 года ён піша п'есу «Касулі ў цемры»¹⁵⁸, у якой цэнтральны герой гімназіст Захарка Сілановіч натхняецца вучэннем Талстога, агаворваючыся толькі, што не прымае ідэі непраціўленства. Захарка, які, дарэчы, мае шмат біяграфічных рыс самога аўтара, марыць аб тым, каб прыдумаць такую... «аксіёму», якая «навучыла б людзей усіх без розніцы любіць». І ўдакладняе: «Так гэта, асобная, любоў, якая стала светачам у маім жыцці. Любіць забіты, цёмны наш народ. А хто сапраўды ўмее любіць сваіх, таму няцяжка палюбіць усіх людзей»¹⁵⁹.

Каментарый Захаркі Сілановіча да вучэння Талстога можа паказацца недарэчнасцю. Але ў канкрэтных умовах і кантэксце ён мае пэўны сэнс. Талстоўская ідэя агульначалавечага брацтва супрацьпастаўлена тут

¹⁵⁷ Золак, 1928, № 2, с. 56.

¹⁵⁸ Касулі — праменні (дыялектызм).

¹⁵⁹ ВБФ, 561, арк, 12

нацыяналістычнай выключнасці. Любі свой народ, каб палюбіць усё чалавецтва. Сапраўды дзіўныя шляхі чалавечай свядомасці. Але наш паэт ідзе сваім шляхам да ідэі пралетарскага інтэрнацыяналізму.

Паслухаем верш «Баравы шум» і пастараемся ўлавіць сэнс спрадвечна паэтычнай алегорыі на тэму народ, гісторыя і паэт.

Зашумеў, загуў цёмны бор стары,
Затрашчалі сукі, надламаныя,
Над грамадай дрэў жартаваў з гары...
Хтось лісты віхрыў пазрываныя.
Увайшоў у душу гэты стогн і шум,
Разбудзіў мяне, і прапаў мой сон.
І цярплю цяпер ад наплыву дум
І чакаю я новых цёплых дзён¹⁶⁰.

Як бачна, праблема атрымлівае традыцыйную трактоўку: гісторыяй трасе «Хтось» (мабыць, рэвалюцыйная бура), і стогны людскія вярэдзяць душу паэта. Як на вучня пятага класа гімназіі — пахвальна сама спроба ўявіць сябе часцінкай народа, якая прабудзілася і адчула сваё існаванне ад крыкаў і стогнаў у часе бітвы прыгнечаных з уладай. Але гэта абуджэнне паэта было абуджэннем у сне.

Немач цьмянай любові да ўсіх людзей не адпускала Салагуба аж да 1926 года, а потым прайшла, як змора. У 1926 годзе наступае пералом і круты паварот у поглядах. На свеце няма месца для ідылій, агульначалавечае царства любові не наклічаш магічнымі заклінаннямі, сацыяльныя супярэчнасці непрымірымы, іх вырашае барацьба. Дык няхай жыве барацьба і ўсё новае, тое, што заўжды перамагае! Паэт знаходзіцца ў такім узросце, якому ўласціва браць сур'ёзныя рэчы яшчэ павярхоўна, а вырашаць вельмі катэгарычна. У вершы «Маладым» (студзень 1926 года) Алесь Салагуб з ярасцю чалавека, які раптам знайшоў новую веру,

¹⁶⁰ Тамсама, 559, арк. 1. Верш датаваны 6 жніўня 1925 г

кідае заклікі і прадказанні, годныя свайго ўзросту:

Усё палай, трашчы старое,
Усё аджыўшае, гылое.
Трэсь, бразь —
Далоў у гразь!¹⁶¹

Такія метамарфозы, свядомасці здараюцца часта з падлеткамі. Вучэнне Льва Талстога было папулярна ў Заходняй Беларусі, бо многія прынцыпы гэтага вучэння пасавалі да патрыярхальнага сялянскага ўкладу і сялянскай псіхікі. І многім вясковым інтэлігентам даводзілася прайсці праз талстоўскую святыню агульначалавечага брацтва, ідучы да самаўсведамлення.

Няслушна было б уяўляць, што працэс ідэйнага пералому адбываўся самачынна ў глыбіні свядомасці юнака. Гэты працэс супадаў з працэсам палітычнага ўсведамлення тагачаснай грамадскасці і абумоўліваўся апошнім. У пачатку 1926 года ўтвараецца Грамада. 7 снежня выходзіць першы нумар грамадаўскай газеты «Народны звон», якая ў адозве да чытача піша: «Дык няхай жа «Народны звон» шырока разлягаецца па вёсках, гарадах і мястэчках, будзіць і кліча народ: сялян, рабочых, працоўную інтэлігенцыю ў сялянска-рабочую грамаду змагацца не плачам і нараканнем, не просьбаю і малітвамі, а арганізаванай грамадою».

Але чым жа была новая вера Салагуба, што выклікала ў ім такую хвалю энтузіязму? Гэта быў, калі можна так сказаць, камсамольскі матэрыялізм. Ізноў жа даволі тыповы для таго часу парадокс: самае цвярозае, абгрунтаванае вучэнне марксізма юнак прыняў сэрцам, на веру. З гарна гэтай веры пасыпаліся анархічныя іскры ў вершы і паляцеў нагар недарэчнага стасавання марксізма да бытавых з'яў — у дзённік.

Хацеў бы я бачыць сусветны віхор,

¹⁶¹ Беларуская ніва, 1926, № 12, 13 лют.

Што дыбам паставіць бязмежны прастор...
Кананне буржуяў, пачуць іх выццё
І новае бачыць хацеў бы жыццё¹⁶².

Пачынаючы з 1926 года Алесь Салагуб шукае класавых ацэнак рэчаіснасці ў гушчары тагачаснай грамадска-палітычнай фразеалогіі. Ён ішоў па слядах агітацыйнай камуністычнай паэзіі з падпольных газет, якая ўвяла ў заходнебеларускую літаратуру вобраз камуніста-падпольшчыка, вобраз чырвонага партызана. Яшчэ больш багатаю школай творчасці, відавочна, была для яго паэзія Савецкай Беларусі, якая пранікала ў Вільню даволі рэгулярна. Літаратурная секцыя Віленскай гімназіі праводзіла публічныя чытанні такіх твораў, як «Босыя на вогнішчы»¹⁶³, а газеты Грамады часта перадрукоўвалі вершы Купалы, Коласа, Гурло, сатыру Крапівы і іншыя рэчы. Усё гэта чыталася Салагубам і спрыяла яго ўмацаванню на новых ідэйных і эстэтычных пазіцыях. У канцы 1927 года ён сфармуляваў сваё паэтычнае крэда наступнымі радкамі:

Мае вершы — то гімны надзеі,
Маладняцкага сэрца агонь.
Гэта — песні віхур, шугавеі
Каля чорных астрожных акон¹⁶⁴

Праграма, як бачна, рэвалюцыйна-рамантычная. Але паэзія Салагуба рабілася цвярозай, яснай, рэалістычнай, астаючыся пафаснай. Перш за ўсё паэт спрабаваў змяніць расстаноўку акцэнтаў у тым бясконцым вызваленчым гімне які складаў асноўную тэму тагачаснай паэзіі. У клерыкальных рамантыкаў акцэнты стаялі на вобразах рамантызаваанай мінуўшчыны і стылізаваанай пад жабрачку вёскі, а ён загаварыў аб рэвалюцыйнай вёсцы (успомнім

¹⁶² ВБФ, 560, арк. 44.

¹⁶³ Золак, 1928, № 2, с. 61.

¹⁶⁴ Салагуб А. Мае всршы.— У кн.: Лукішкі. Мн., 1929, с. 14.

«Начныя думы»), аб пралетарскім горадзе і сацыялістычнай будучыні. Быццам гледзячы ў чарадзейскае люстра, паэт натхнёна запеў:

Дзірваноў неаранья гоні
Будзе трактар жалезны лупіць,
Аўтабусамі змяняцца коні,
У раскошных жытах край патоне,—
Дык ці ж варта журыцца і ныць?
На падвалінах моцных з граніту
Стане новага ладу харом.
Будзе поўна прастору-блакіту
Пралетарскім тварцам-дударом¹⁶⁵.

Гісторыя перастае страшыць яго сваім нязведаным хаосам, яе драматызм набывае ў святле новага вучэння адзнакі логікі і заканамернасці Тварэц гісторыі — народ, які дзейнічае на аснове агульных законаў грамадскага развіцця. А паэт — сын народа, таму ён таксама тварэц гісторыі.

Мы смутку, слёз, жальбы не знаем
На Новы год.
Нам радасць, радасць, што змяняем
Гісторыі ход¹⁶⁶.

Лірычны герой-астрожнік знаходзіць душэўную раўнавагу і бадзёрасць у цвярозым поглядзе на жыццё:

Перасыпаю дні, як на таку зярно,
Душою я і моцны і цвярозы,
Мне аднастайнасці не страх жыцця,
Я — пралетар, я новых дзён дзіця...¹⁶⁷

¹⁶⁵ ВБФ, 560, арк. 41

¹⁶⁶ Тамсама.

¹⁶⁷ ВБФ, 564, арк. 55.

Цяпер па-новаму, гістарычна канкрэтней разумею ён той ідэал агульначалавечага брацтва, пра які сніў раней залатыя сны. Зараз гэта ідэал бяскласавага камуністычнага грамадства, ідэал, да якога працоўныя масы ідуць пад віхрам рэвалюцыі і прыйдуць. У вершы-водкліку на арышты актыву Грамады — «Змагаром Беларусі» — Салагуб піша ў лютым 1927 года:

Жыцця бушуючае мора
Са дна іх выплюхне на вал.
І запануе на прасторы
Агульналюдскі ідэал.

Сучаснікам нельга было не заўважаць, што ідэйная праграма грамадзянскай лірыкі Салагуба 1926—1927 гадах супала з праграмай левага крыла нацыянальна-вызваленчага руху. Зусім натуральна, што рэдакцыі радыкальных газет шырока адкрылі дзверы для твораў маладога аўтара. Пад псеўданімам Лявон Чачотка ён друкуецца ў «Народнай справе», «Голасе працы», «Нашай волі» і ў сатырычным часопісе «Маланка», выступае на літаратурных вечарах — убіраецца ў сілу, уваходзіць у моду, становіцца адным з папулярных песняроў моладзі.

Яго творчасць пачынае калоць вочы некаторым маладым паэтам. Асабліва рэжа слых камсамольскі пафас і пралетарскія матывы. І вось паэт-старшакласнік Хведар Ільяшэвіч кідае камяк патрыярхальна-сялянскай тугі ў агарод пралетарскіх паэтаў:

Ах, пакіньце вашы песні!
Глянёце, нейкі чарадзеі
Цягне лапай вёску к гораду...
Згіне нават салавей.

Ізноў «чарадзеі»! Тут гісторыя астанецца ўсё яшчэ зачараваным царствам хаосу. Зрэшты, гэта паэтычная перастрэлка не азначае яшчэ вайны з падзелам на франты.

Праціўнікі не даспелі яшчэ да ідэйнага разрыву.

У перыяд уздыму рэвалюцыйнага руху нават нікчэмныя баязліўцы, мяккацельныя лібералы, раздвоенныя інтэлігенцікі могуць захмялець ад рэвалюцыйных настрояў мас і кідаць баявыя поклічы. Некаторыя з іх нават друкуюць у дэмакратычных газетах «маладзёжна-пралетарскія» вершы-дэкларацыі. Там можна прачытаць шмат бадзёрых слоў:

Мы маладыя, Мы ўдалыя —
Мы брацця працы, волі, дня¹⁶⁸.

Што датычыць вершаў Ф. Грышкевіча той пары, дык па ідэйнасці іх нельга адрозніць ад твораў Салагуба:

Калі з душы б'юць вольныя акорды,
А ў руках чырвоны ймкне штандар...
Гэта не раб.
Гэта народ-уладар.

І тут узнікае законнае пытанне. Чые гэта творы? Аўтарскія ці масавыя? У біяграфіях такіх аўтараў, як Ільяшэвіч і Грышкевіч, рэвалюцыйныя перажыванні — толькі эпізод, часовая «слабасць» і адхіленне ад нормы. У біяграфіі працоўнай масы — гэта заканамерны раздзел. Працоўная маса з'яўляецца ў даным выпадку фактычным аўтарам. Аблічча выпадковых аўтараў праявіцца аkurat у адыходзе ад народнай рэвалюцыі, ад яе магутных страстей і велічных ідэалаў.

Размежаванне адбудзецца ў 30-я гады, у перыяд разгулу рэакцыі і паліцэйскага тэрору. Дзіўная рэч: праціўнікі будуць даспяваць да поўнага размежавання ў той жа «цяпліцы» — у Лукішскай турме. Адбітак гэтага працэсу можна прасачыць у дзённіку Салагуба. З турмы Алесь Салагуб выйдзе яшчэ больш загартаваным ідэйна паэтам-рэвалюцыянерам, а Ільяшэвіч — расчараваным у рэвалюцыі

¹⁶⁸ Жыццё беларуса, 1925, № 13, 21 кастр.

«шчырым культурнікам». Зрэшты, тады праб'е новы час: ідэйнае размежаванне ахопіць увесь вызваленчы рух. Гэта будзе самы цяжкі і крытычны час выпрабаванняў, якіх не вытрымаюць некаторыя маладыя паэты, ды не толькі паэты, ды не толькі маладыя...

Алесь Салагуб, апынуўшыся ў гэты час у Мінску, будзе весці выкрывальную дзейнасць, накіраваную супраць заходнебеларускай нацыяналістычнай рэакцыі і рэнегатаў. У шэрагу артыкулаў, надрукаваных ў «Звяздзе», «Літаратуры і мастацтве», «Польмі рэвалюцыі» за 1931—1932 гады¹⁶⁹, ён разам з Валянцінам Таўлаем правядзе агляд ідэйных здабыткаў паэзіі перыяду Грамады. Гэтыя артыкулы, хаця і не пазбаўленыя промахаў і памылак, адыграюць станоўчую ролю. Шырокая грамадскасць Савецкай Беларусі атрымае ў іх хаця і спрошчаную, але збольшага правільную інфармацыю аб літаратурна-грамадскім жыцці беларускага насельніцтва на акупіраваных польскай буржуазіяй беларускіх землях. Трапляючы падпольнымі шляхамі ў Заходнюю Беларусь, гэтыя артыкулы мабілізуюча ўздзейнічалі аўтарытэтам бальшавіцкага друку на пісьменнікаў, што апынуліся ва ўмовах крызісу дэмакратычнага руху, які супаў з агульным эканамічным крызісам капіталістычнага свету.

Талент

Вызваліца ад міфалагізацыі грамадскага жыцця, як мы бачылі, Салагуб змог так жа. раптоўна, як здаровыя людзі абуджаюцца ад сну. Толькі міф пра паэта не хацеў развейвацца. Гэта былі самыя дарагія сэрцу ўяўленні. Не памагала штудзіраванне «Капітала» К. Маркса, канспектаванне кніг прапагандыстаў марксізма — Поля

¹⁶⁹ Паэзія рэвалюцыйнага падполля Заходняй Беларусі.— Звязда, 1931, 7 ліп.; Літаратурны фронт Заходняй Беларусі.— Літаратура і мастацтва, 1932, 26 лют.; Мастацкая літаратура Грамады.— Цольмія рэвалюцыі, 1933, № 1.

Лафарга, Розы Люксембург, Луначарскага па пытаннях гістарычнага матэрыялізму і матэрыялістычнай эстэтыкі. Грамада і рэвалюцыйнае падполле патрабавалі сваіх песняроў. У атмасферы павышанага попыту прызнанне паэтычнага дару наступала раней, чым паэт паспяваў належна зарэкамендаваць сябе творамі Спецыфічныя ўмовы, пры якіх паэзія расце пад апекай «вялікай палітыкі», накладалі сваю пячаць на творчае аблічча пісьменніка і яго лёс. Карыснае ў цэлым, уздзеянне прагрэсіўнай палітыкі на паэзію мела ў тых умовах свае плюсы і мінусы.

Звычайна маладыя паэтычныя галасы прабуджаюцца ад першага кахання, у Заходняй Беларусі той пары яны прабуджаліся ад любові да радзімы. Так было з Міхасём Васільком, Міхасём Машарам, Піліпам Пестраком, Валянцінам Таўлаем, Міколам Засімам і дзесяткамі, сотнямі масавых паэтаў, не адзін з якіх, можа, усяго і пакінуў гэты першы і апошні верш — крык душы, усхваляванай і акрыленай усенародным парывам да свабоды і справядлівасці.

У такой сітуацыі трэба было чакаць наплыву грамадзянскай рыторыкі. І яна, як паводка заліла прагрэсіўныя газеты. Гэта было б яшчэ паўбяды, калі б літаратурная крытыка магла зрабіць кваліфікавання ацэнкі масавай паэтычнай прадукцыі, але крытыка, можна сказаць, адсутнічала, і сам факт змяшчэння верша ў газеце быў адначасна і фактам прызнання яго каштоўнасці. Палітычныя газеты ўвогуле схільны амнісціраваць грамадзянскую рыторыку, а ва ўмовах жорсткіх законаў аб друку вымушаны культываваць яе.

Варта прыглядзецца да прыведзеных вышэй урыўкаў з вершаў Салагуба 1926-1927 гадоў, каб убачыць, што тыя з іх, якія друкаваліся ў газетах, больш рытарычныя і дэкларацыйныя за тыя, што ўзяты намі з рукапісаў. Апошнія і не маглі трапіць на старонкі легальных газет з прычыны сваёй рэвалюцыйнай палымьянасці і камуністычнага духу. Такія творы пранікалі хіба толькі ў падпольны друк ці вусны абыход. І яны траплялі, ствараючы

таямнічы німб вакол таленту аўтара.

Які ж быў на самой справе талент Алеся Салагуба? Сёння можна сказаць — не першай велічыні і не абавязкова паэтычны. Бясспрэчна, ён меў дар мастака, меў таксама ўнутраную патрэбу самавыяўлення ў слове, але не выбраў яшчэ свайго жанру, не выпрацаваў свайго стылю.

Салагуб пісаў вершы, аповяданні, п'есы, нават распачаў аповесць, але, на нашу думку, самым удалым яго творам аказаўся той, якога ён зусім не прымаў на рахунак пісьменніка, — дзённік. Чытаючы дзённік, можна бадай што беспамылкова сказаць, што Салагуб меў талент бытапісальніка, якому рэвалюцыя і маладосць даручылі стаць паэтам. І ён так шчыра спраўляўся з гэтым даручэннем, што палічыў паэзію выключным сваім прызначэннем. Гэта акалічнасць ускладніла развіццё яго творчай індывідуальнасці. Чаго варта хаця б такая дэталі: у адным з турэмных сшыткаў старанна перапісана нізка дэкларацыйных вершаў, а на апошняй старонцы малюнка камеры-адзіночкі № 83 з прыпіскай: «Шырыня — 9 пядзей, даўжыня — 22 пядзі, вышыня — 14,5 пядзі».

Уважлівы чытач, знаёмячыся з тэкстам дзённіка Салагуба, атрымае рэдкую мажлівасць параўнаць, як апісаны адны і тыя ж здарэнні вершамі і прозай. Розніца — крыклівая! У першым выпадку шмат умоўнасцей, літаратуршчыны, рыторыкі, у другім — натуральнасць, непасрэднасць, яснасць, праўдзівасць, самавіта аздобленая дзівакаватасцю натуры аўтара. Чытаючы: дзённік, мы знаходзімся як бы сам-насам з Алесем Салагубам, а чытаючы вершы — пераважна на людзях. Можна, найбольш паказальны прыклад з Арсеном Канчэўскім. У дзённіку Салагуб па-чалавечы адкрываў драму сваіх перажыванняў, спрабаваў ацаніць істоту ўзаемаадносін, а ў вершы «Мы арлы» далей банальнай дэкларацыі і плоскага суцяшэння не пайшоў:

Браце любы, Арсень, мой таварыш,
Не журыся ў скляпеннях сырых.

Нашы мукі не згінучь надарма,
Мы ўпляцём іх у косы зары.

Нейкія цьмяныя акуляры надзявае Салагуб, калі выказваецца вершам. Ён як бы лічыць, што фразістасць і ўмоўнасць надаюць большую паэтычнасць яго творам. А на самой справе яны спараджалі слабасці. Салагуб, як сын сваёй эпохі, лічыць паэтычнымі з'явы ўзнёслыя і пяшчотныя. Чаму ўзнёслыя? Таму што вызваленчы рух абвяшчаў героіку эстэтычным ідэалам эпохі. Свабода стала эквівалентам красы, а гераічнае — самай пашыранаю праявай узнёслага. Чаму ж пяшчотныя? Таму што Алесь Салагуб вырас на народнай паэзіі, а там прыгожае праяўляецца некалькі карцінна і сентыментальна. Дамінанта названых дзвюх эстэтычных якасцей не пагражала нічым страшным, акрамя звужэння: эстэтычнага дыяпазону ды аднастайнасці тэматыкі і эмацыянальнага каларыту. Горш было тое, што часта паэтызаваліся не з'явы і людзі, а паняцці («воля», «дабро», «праўда»). А гэтэ. ўсё роўна, што шукаць смаку ў дыстыляванай вадзе.

Узнёслае пераплялося з рытарычным у грамадзянскай тэме («Да мужыка», «Гімн гімназіста», «О дні вясны маёй зялёнай!»). У сацыяльна-бытавой, інтымнай і пейзажнай тэмах вобразы стылізаваліся ў аспекце чулівасці («Матылёк», «Астры-нявольніцы», «Пчолка-нявольніца», «Ка мне верабі прылятаюць»).

Так, тут недахоп эстэтычнай культуры. Недахоп гэты асабліва кідаецца ў вочы ў вершах першага турэмнага цыкла, дзе пераважаюць рытарычныя заклікі і найўна-сентыментальныя апісанні. Тэма вёска — турма не перарасла ў тэму вёска — рэвалюцыя.

Салагуб, аднак, сур'ёзна адносіўся да творчасці, шмат чытаў, думаў і паступова авалодваў прынцыпамі майстэрства. Спачатку яго патронам быў Янка Купала, затым ён перахварэў Ясеніным і прышоў да маладнякоўска-авангардысцкай паэзіі. К чэсці Салагуба адзначым, што ён не прыняў яе нігілістычных адносін да

класікі і не раздзяляў яе антыэстэтызму. Салагуб не бравіраваў шурпатасцямі і агрэхамі ў сваіх вершах, толькі апраўдваўся перад сабою і чытачом, спасылаючыся на аб'ектыўныя абставіны. Мядзведжую паслугу аказалі яму ў гэтай справе вульгарныя сацыёлагі. «Ды ці можа быць бліскучая форма там, дзе крывавае жыццё? Калі крывавае жыццё паэт уклаў у пластычныя... формы, то мы бы казалі, што вершы нікуды не прыдатны». Так пісаў Л. Бэндэ ў прадмове да зборніка «Лукішкі». Нягледзячы на розныя перашкоды, паэтычная культура Алеся Салагуба расла. Яго настаўнікам у апошнія гады стаў Маякоўскі. Паглыбленне метаду, узбагачэнне фактуры верша, тэхнічная вывучка ствараюць уражанне значнасці паэтычнага дару, так што пачынаеш сумнявацца, ці сапраўды будучае амплау Салагуба пе лірыка, а супрацьлеглы жанр.

Асабліва ўдаюцца аўтару афарыстычныя выразы, якія складаюць «соль» публіцыстычных вершаў. У гэтым жанры яны больш на месцы, чым пластычныя метафары.

Наўчылі ў турмах галадоўкі
Цаніць культуры панскай смак¹⁷⁰.

Нашто і краты ля акон,
Калі ўвесь край сядзіць за кратай¹⁷¹.

Чуеце, «жэбры» ламаюць!
Костак разносіцца хрусць.
Душаць, каб мы не спазналі
Вольнай сваю Беларусь¹⁷².

З народам хацеў бы памерці ў баю,
За волю агульную — волю сваю,
За шчасце сялян-пралетараў¹⁷³.

¹⁷⁰ Салагуб А. Да крыўдзіцеляў.— ВБФ, 560, арк. 42.

¹⁷¹ Салагуб А. Як пашчы каменнай цясніна.— У кн.: Лукішкі, с. 26.

¹⁷² Салагуб А. У дэфензіве.— Тамсама, с. 70.

Як жа вызначыць агульны кірунак творчага росту Алеся Салагуба? У галіне ідэйнай гэта імкненне да пазнання жыцця з пазіцый матэрыялістычнай філасофіі, авалодванне прынцыпам камуністычнай партыйнасці і тымі рысамі метаду сацыялістычнага рэалізму, якія праяўляліся ў савецкай і польскай пралетарскай паэзіі 20-х гадоў.

Аднак на шляху да творчага ўзбагачэння лірыкі стаяла шмат перашкод як суб'ектыўнага, так і аб'ектыўнага характару. Мы ўжо разглядалі адну з іх у раздзеле «Турма». Патрэба самаапраўдання механічна пераніцоўвалася ў свядомасці паэта і штурхала яго на пісанне дэкларацыйных вершаў. Да аб'ектыўных прычын трэба залічыць недастатковую распрацаванасць метаду сацыялістычнага рэалізму ў савецкім літаратуразнаўстве, якое было занята ў канцы 20-х гадоў спрэчкамі вакол вульгарна-сацыялагічнага падзелу пісьменнікаў на сялянскіх і пралетарскіх. «Нельга быць адначасна ідэолагам пралетарыяту і сялянства ды абараняць адначасна інтарэсы дзвюх розных грамадзянскіх сіл» — вось тыповае «разважанне», выпісанае намі са старонак папулярнейшага часопіса «Красная новь» (№ 3 за 1929 г., стар. 201).

Аднак наша ўяўленне аб перашкодах на шляху раскрыцця таленту і творчай індывідуальнасці Салагуба было б няпоўным, калі б мы не ўлічылі асаблівасці ягонай манеры бачыць і абагульняць жыццё.

Ёсць два спосабы мастацкага абагульнення жыцця, якія характарызуюць творчую індывідуальнасць. Першы — гэта адбор тыповых рыс і дэталей у самім жыцці і кампанаванне мастацкіх твораў з элементаў самога жыцця. Такі спосаб з'яўляецца дамінуючым у мастацкай фатаграфіі, у пейзажным жывапісе, у дакументальных творах літаратуры і г. д. Затое ў музыцы і лірычнай паэзіі гэты прыём абагульнення мала надаецца. Не багата музыкі ў

¹⁷³ Салагуб А. Парваць, здрузгатаць на кавалкі ланцуг.— ВБФ, 560, арк. 44.

кампазітара, які толькі запісвае гукі самога жыцця ды з іх кампануе творы. Прадметам адлюстравання ў музычных творах з'яўляюцца не столькі гукавыя з'явы сапраўднасці, колькі пачуцці і настроі чалавека. Таму нават такія творы, як «Палёт чмяля» Рымскага-Корсакава ці «Салавей» Аляб'ева, не з'яўляюцца простымі замалёўкамі з натуры, а выяўленнем пэўных настройў самога кампазітара. Падобная рэч назіраецца і ў лірычнай паэзіі. Паэт-лірык, як шаўкапрад, цягне залатую нітку паэзіі з самога сябе, са сваёй душы і сэрца.

Індывідуальнасці Алеся Салагуба ўласцівы быў першы спосаб абагульнення. Яго ўзрушалі факты, з'явы. З кампанентаў жыцця ён мог складаць тыповую карціну. Але ў 20-я гады прафіліруючым жанрам у яго была лірычная паэзія. Адсюль узнікала пэўная супярэчнасць паміж талентам і формай творчасці. Склад таленту пачаў браць верх над закапамернасцямі жанру, і Салагуб усё часцей звяртаецца да эпічна-апісальных рэчаў.

Назіранні над людзьмі на Лукішках — у гэтым зборышчы нязвычайных біяграфій, характараў, дзівосных бытавых сцэн — спрыяюць развіццю аналітычнага спосабу выяўлення жыцця, які звычайна пераважае ў дакументальных творах і ўвогуле ў прозе. Салагуб распрацоўвае замыслы эпічных твораў — аповесцей, раманаў, прататыпамі якіх мелі быць яго сябры па барацьбе, што былі сябрамі па няшчасцю. Праўда, амаль усе гэтыя задумы асталіся ў стадыі нататак на старонках дзённіка, затое сам дзённік неспадзявана стаў іменна першым эпічным творам Салагуба — мастацкаю хронікай турэмнага жыцця, мастацкім дакументам цэлага пакалення заходнебеларускай моладзі 20-х гадоў. Адначасна ў вершах другога лукішкага цыкла ўзніклі рысы эпічнасці, фабульнасці. У аснову верша часта кладзецца канкрэтнае здарэнне альбо назіранне: «Прабачэнне», «Пісьмо да брата», «Фрагменты», «Малацьба», «Плыты». Слабым момантам вершаў гэтага тыпу з'яўляецца апісальнасць. Аднак лепшыя з іх пачыналі асвяжаць праграмныя тэмы заходнебеларускай

рэвалюцыйнай паэзіі, такія як: рэвалюцыя і радзіма, свабода і краса, альбо пашырылі самыя папулярныя, скразныя — вязень і бацькі, вёска і турма. Для прыкладу прывядзём тэкст верша «Малацьба», які сведчыць аб паэтычным умельстве і мастацкай закончанасці.

Чмякаюць цапы па такавішчы,
Вохкаюць, цярэбяцца снапы,
Салома крохкая барсаецца і свішча
Ля крокваў і цяжарнае тарпы.
Трасецца ток, і стогне падмуроўка,
Цапочуць там і вохкаюць цапы,
Жарыста пеніцца дубовая бічоўка,
Аж пырскаюць зярновыя слупы.
Малацьбіты здароўем палыхаюць
І кволы дух з саломы выбіваюць¹⁷⁴.

Як бачна, тут паэт умее выказаць свае назіранні, карыстаючыся стылем маладнякоўска-авангардысцкай паэзіі з яе эксперыментальнага фактурай — паэзіі, якая ў 30-я гады ўздываецца да ролі эстэтычнай нормы. Пачынаеш думаць, што Салагубу не хапала толькі ўдачы. Аднак...

Звяртаючыся да паэтыкі і паэзіі маладнякоўцаў, Салагуб фактычна стараўся запазычыць асацыятыўную вобразнасць, каб згладзіць аднабаковасць свайго даравання, недахоп фантазіі. А творчасць — не рамяство. Пазычаныя альбо сканструяваныя па аналогіі вобразы часта выпіралі з вершаў крыклівай безгустоўнасцю:

Распрануў рабіну вецер каля плоту
І дзяўбець пажоўклы дзюркаваты ліст¹⁷⁵.

Лірычны элемент у вершах Салагуба стаў больш напышлівым, астаючыся такім жа праставатым, нават

¹⁷⁴ ВБФ, 560, арк. 40.

¹⁷⁵ Салагуб А. Вясковая восень.— У кн.: Лукішкі, с. 96.

банальным. Мастацтва шаўкапрада было не яго мастацтва.

Характэрна, што нават сваю асобу, сваю біяграфію ён не можа ператварыць у яркі вобраз лірычнага героя. Чалавек, ад імя якога выступае Салагуб у вершах,— гэта рупар ідэй рэвалюцыйнага падполля, а не жывы чалавек. Яго намеры маглі абцінацца знаёмым нам комплексам самаапраўдання. «Які ты герой, падумаць, атрымаў год турмы,— мог гаварыць унутраны голас паэта.— Пішы ад імя такіх, як Арсень Канчэўскі!»

Праўда, перанясенне з'яў жыцця ў творы крыху выветрыла з іх саладжавую карцінасць, сантыментальнасць, якая так псавала вершы першага турэмнага цыкла.

Пасыплю крошак на аконца,
Мо салавей іх паклюе...—

пісаў Салагуб у часе першага зняволення. І гэты недарэчны лубачны салавей адляцеў назаўсёды з другога турэмнага цыкла. Паэзія стала суровай і жыццёвай. Але, параўноўваючы вершы, якія мы даволі падрабязна разгледзелі, з дзённікам, чытач пераканаецца, што толькі невялікая часцінка таго, што асабіста перажыў аўтар, перайшла ў вершы. Большасць здарэнняў не змагла высекчы іскры паэзіі альбо так расплылася ў рыфмах, што на падставе вершаванага тэксту амаль немажліва распазнаць жыццёвы матэрыял. За рамкамі паэзіі астаўся багаты змест жыцця аўтара, у тым ліку і яго першае каханне, яго шматлікія сяброўствы, знаёмствы, спрэчкі з людзьмі і сабою.

Як можна меркаваць па апошнім друкаваным у заходнебеларускай прэсе вершы Салагуба, у 30-я гады паэт перажыў новы творчы паварот ад эксперыментальнай матафары маладнякоўскага тыпу да яснай вобразнасці народнай паэзіі, якую ён шчыра любіў і дасканала ведаў. Што суліў гэты паварот, цяжка гадаць. Бясспрэчна толькі тое, што верш «А хто ў полі?», змешчаны ў альманаху «Літаратурная старонка»,— самы паэтычны верш Алеся

Салагуба. Тэма вёска — турма — рэвалюцыя раскрыта тут праз героіка-драматычны падтэкст. Фальклор выкарыстан як сродак выяўлення гераічнага. Ідучы да роднай і блізкай фальклорнай стыхіі, Салагуб напаткаў удачу — змястоўныя вобразы, падобна як раней знаходзіў трапныя афарыстычныя выразы. Вось прыклад з названага верша:

Не бадыль сухі долу хіліцца —
Аб асфальт-сцяну б'е патыліцай,
Бы падрэзаны ды касой чарот,
Смагне там ратай малады з сухот...

Рызыкаўна выступаць у ролі гадальніка. Супярэчлівыя факты — супярэчлівыя думкі. А ўеё ж трэба ў заключэнне сказаць, што вершы Салагуба не маглі б дацягнуць да рангу вялікай паэзіі. Справа ў тым, што вялікі паэт-лірык умее не толькі фіксаваць свае перажыванні, але ўмее, як гаварыў Бальзак, у думках множыць перажыванні. Вось гэтай здольнасці ў Салагуба было малавата, таму лірычны элемент у яго вершах носіць у шэрагу выпадкаў прасцецкі альбо літаратурна-кніжны характар. Затое Салагуб умеў памнажаць значэнне фактаў, дэталей, таму мы і лічым, што ён па прыродзе сваёй быў дакументалістам.

Фактам, які найбольш гіпербалізаваў Салагуб, была творчасць як такая. З візантыйскім фанатызмам змагаецца ён у турме на Лукішках за права на творчасць, пераступаючы цераз законныя, але зямныя патрабаванні таварыскай чуласці. Сціплы, вясковы хлопец, ён дазваляе сабе зверху глядзець на радавых удзельнікаў вызваленчага руху, канфліктуе з чужымі і сваімі, трапляе ў смешныя сітуацыі, заслугоўвае ад таварышаў клічкі эгаіста, распаўнеўшага інтэлігента, пакутуе, але цвёрда стаіць на сваім і застаецца тым, кім быў на самай справе,— эксцэнтрычным чалавекам-фанатыкам. Характару ў Салагуба было больш чым патрэбна. Ён прымяняў гэты характар, не суразмяраючыся з абставінамі, і становіўся смешным. Дзівакаватасцю здавалася яго паэтычнае

місіянерства, але гэта адно з тых дзівацтваў, што ўпрыгожваюць свет. З ім бывала цяжка жыць, цяжка было і яму.

І, можа, найцяжэй было яму ад усведамлення ўласнага бяссілля. Прырода адарыла яго буйной і бурнай эмацыянальнасцю, патрэбнай мастаку, але не дадала такой жа яркай фантазіі. Таму ён быў здольны ствараць мастацкія дакументы, а не легенды аб тайніках душы рэвалюцыянера і ў той жа час не быў здольны зразумець ні свайго прызначэння, ні эстэтычнай каштоўнасці такога роду твораў.

Дзённік

Рыхтуючы да друку дзённік Алеся Салагуба, які ён вёў летам 1927 года ў віленскай турме на Лукішках¹⁷⁶, я хацеў не толькі аддаць доўг памяці незаслужана забытага заходнебеларускага паэта-камсамольца, але і даць новы погляд для роздумаў аб лёсе і шляхах мастацкага творчасці ва ўмовах нацыянальна-вызваленчага руху. Сёння, калі ўвага свету прыкававаа да нацыянальна-вызваленчай барацьбы народаў Афрыкі, Паўднёвай Амерыкі, Азіі, дзе яшчэ нямала песняроў свабоды пакутуе за кратамі, літаратура былой Заходняй Беларусі мае двойную цікавасць для беларускага чытача. Знаёмячыся з творчасцю рэвалюцыйных паэтаў Міхася Васілька, Піліпа Пестрака, Алеся Салагуба, Валянціна Таўлая, Максіма Танка, Міколы Засіма і др., можна глыбей зразумець і адчуць тыя пакуты і радасці, якімі напоўнены творы прагрэсіўных пісьменнікаў далёкіх каланіяльных краін, краін, што сталі сёння блізкімі сэрцу савецкіх людзей.

У гэтым грамадская актуальнасць гістарычнага матэрыялу.

Але ён мае яшчэ і актуальнасць літаратуразнаўчую. На мой погляд, яна заключаецца ў тым, што матэрыял гэты дае мажлівасць глянуць на творчасць маладога паэта з пазіцый яго асабістага жыцця.

Кожны пісьменнік даходзіць да глыбокага разумення

¹⁷⁶ Салагуб А. Лукішскі дзённік.— Польша, 1961, № 4.

жыцця сваім шляхам, бо не толькі светапогляд, але жыццёвы вопыт, талент і характар вызначаюць кірунак творчых пошукаў і глыбіню адкрыццяў. Ігнараванне індыўідуальнасці пісьменніка ў свой час прывяло да таго, што біяграфіі многіх аўтараў, больш нават, чым іх творы, ператвараліся крытыкай у схемы, чытач бачыў не жывых людзей, а застыўшыя ў аднолькавых позах бетонныя статуі. Сёння чытач стаў больш патрабавальным, задаволіць яго прагу эстэтычных перажыванняў літаратурная крытыка зможа перш за ўсё шляхам суаднясення зместу вобразаў і твораў з абставінамі жыцця і рысамі характару творцы, бо кожны ведае, што толькі думкі, пачуцці сапраўднага жывога чалавека з'яўляюцца і цікавымі, і павучальнымі для людзей. Пісьменнік і яго лірычны герой — гэта адзін і той жа чалавек нават тады, калі паэт не ўмее, не хоча ці не можа раскрыць сваёй душы, нават тады, калі ён «наступае на горла ўласнай песні». Гледзячы ў імя чаго ён гэта робіць, перад намі можа паўстаць альбо велічны ў сваім драматызме вобраз Грамадзяніна, альбо нікчэмны ў сваёй сумятлівасці вобраз кан'юктуршчыка.

Дзённік Алеся Салагуба дае мажлівасць глянуць «знутры» не толькі на творчасць паэта, але і на ўсю заходнебеларускую паэзію 20-х гадоў, а ў нейкай меры нават на ўвесь нацыянальна-вызваленчы рух перыяду Грамады як на крыніцу грамадзянскай паэзіі.

Салагуб паказаў у сваім дзённіку Лукішскую турму ў разрэзе, да некаторай ступені гэта разрэз усяго нацыянальна-вызваленчага руху ў Заходняй Беларусі 20-х гадоў. Аўтар падзяляе ўсіх зняволеных на некалькі груп, і кожная група атрымлівае ў яго сваю ацэнку.

Салагуб захапляецца свядомымі рэвалюцыянерамі-камуністамі, якія ахвяроўвалі жыццём для ідэі. Акрамя Арсеня Канчэўскага, да гэтай катэгорыі людзей ён адносіць яшчэ некалькі не так вядомых, але таксама каларытных фігур. «Рак апавядаў,— піша ў адным месцы дзённіка Салагуб,— аб здарэннях на паграніччы, а Ламейка — аб сваіх прыгодах у Чырвонай Арміі... страшэнна цікавая

гісторыя, вартая апісання»¹⁷⁷. У іншым месцы ён расказвае пра знаёмства з чалавекам, які меў найбольш каштоўныя з пункту гледжання Салагуба рысы рэвалюцыянера: «На ранішняй прагулцы гутарыў з добрым «малым» К-люком. Хлопец досыць начытаны, ды прытым кончыў агіткурсы ў БССР. Пачуццё ўласнай годнасці — навідавоку, што мне ў ім дужа падабаецца»¹⁷⁸.

Захоплена апісвае Салагуб эпізоды з Жыцця таварыша па камеры Івана Карповіча. «Іван Карповіч дакончыў расказ аб сваім рамане з Клаўдзіяй. Цікавы тып дзяўчыны-рэвалюцыянеркі, годны пралетарскай аповесці»¹⁷⁹. Самому Карповічу Салагуб дае найвышэйшую ацэнку: «Сапраўды ён можа замяніць маладога Джыма Хігінса»¹⁸⁰.

Да другой групы палітвязняў Салагуб адносіць інтэлігентаў, настаўнікаў Беларускай гімназіі, студэнтаў, вучняў. Крытэрыем ацэнкі гэтых людзей ён лічыць узровень іх духоўнай культуры, шырыню інтэлекту, якая праяўляецца ў свядомай адданасці справе вызвалення народа, а таксама ў прыгажосці паводзін, у таварыскай культуры, у чуласці як паказчыках разумных сувязей паміж людзьмі. Адносіны Салагуба да палітзняволеных інтэлігентаў можна ахарактарызаваць адным словам — пашана.

«На прагулцы,— чытаем запіс за 22 жніўня,— бачыў твар Шаб-скай (настаўніцы-беларускі), якая, нягледзячы на пагрозы вартавога, ківала мне галавой і міла ўсміхалася. Бедная, як яна змянілася за гэтыя 8 месяцаў турмы. Толькі вочы гараць невымоўным агнём. Неяк лёгка робіцца на сэрцы ад яе жыццярадаснага позірку... Якое абурэнне ахапіла мяне, калі вартавы з вежы крыкнуў на яе: «Ja ci pokażę, schowaj głowę»¹⁸¹. Няшчасная жывёліна здзекуецца над інтэлігентнай работніцай пралетарыату. Я не ведаю,

¹⁷⁷ 1 ВБФ, 562, арк. 122.

¹⁷⁸ Тамсама, арк. 69.

¹⁷⁹ Рукапісны фонд б-кі АН ЛітССР, ВБФ, 562, арк. 70.

¹⁸⁰ Тамсама, арк. 71.

¹⁸¹ «Я табе пакажу, схавай галаву» (польск.).

чаму я так хвалюся, бачачы несправядлівасць і здзек над чалавекам»¹⁸².

Асноўную масу палітзняволеных складалі не вопытныя рэвалюцыянеры, а радавыя ўдзельнікі вызваленчага руху — сяляне, рамеснікі, рабочыя. Салагуб адносіцца да гэтых людзей з чуласцю і спагадай, хоць і не сентыментальнічае, адзначаючы іх слабасці і недахопы. Станоўчаю рысай гэтага асяроддзя ён лічыць шчырасць і стыхійную цягу да справядлівасці, жаданне авалодаць навукай рэвалюцыі. У дзень, калі Салагубу выпала чарга разносіць ежу па камерах, у дзённіку зроблены наступны запіс: «Але важна, што я хоць наглядзеўся на палітычных. Бедныя вяскоўцы-грамадаўцы! Усе тры паверхі апанаваны беларускімі лапатнікамі-сялянамі. Такія наіўныя, даверлівыя твары высоўваліся праз ваўчкі, што міжвольна думалася: «Бедныя людзі, што яны маглі зрабіць *antyraństwowe*?»¹⁸³ Як весела яны смяяліся, калі я гучна гаманіў не «*kolacja*», як гавораць кожны дзень, а «вячэра, таварышы!» — «Даеш!» — адказвалі ўсе...»¹⁸⁴

Не дарыў сімпатыяй Салагуб абмежаваных дагматыкаў і сектантаў. Іх было не шмат у турме, але пісьменнік адвёў гэтай катэгорыі людзей даволі шмат месца, нібыта прадчуваючы, што ў хуткім часе іх дзейнасць перарасце ў небяспеку для рэвалюцыйнага руху. Ён трапна прыкмеціў карэнні гэтай з'явы: дагматызм і сектанцтва вырастаюць з невуцтва і самаўлюблёнасці. Падаём тыповы абразок, апісаны ў дзённіку: «Нехта Р. (вузкалобы) хацеў бліснуць замежнымі слоўцамі, сэнс якіх не разумее. Вось раптам ён убачыў мае разбітыя акуляры і ўжыў у гутарцы слова «аналіз». Я прыкінуўся, што не разумею значэння слова. Той гавора: «Ну, ды гэта ж звычайная рэч — аналіз крыві, аналіз мачы — робяць дактары ў аптэках».

— Таак, а ці можна зрабіць аналіз мазгоў, калі яны

¹⁸² ВБФ, 562, арк. 59.

¹⁸³ Антыдзяржаўнае (польск.)

¹⁸⁴ ВБФ, 562, арк 53

не ў парадку?

Тут падышоў Сцёпа і... ён паўтарыў мае пытанні Р., які (зноў) сеў у калошу.

Цікавы тып: ніколі не скажа «не ведаю», калі не разумее сэнсу справы, але заўжды, як упорысты казёл, настоіць на сваім, хоць абсурд відавочны! Дрэжны знак, калі ў чалавека такая фанатычная ўпэўненасць у неамыльнасці сваіх разважанняў.

Сцёпка нарэшце пасмяяўся»...¹⁸⁵

Антыпатыя Салагуба да людзей такога гатунку была прынцыповай і абгрунтавапай. Ён шмат працаваў над сабою і набываў светапогляд матэрыяліста ў гутарках і таварыскіх дыскусіях. «Дзень прайшоў непрыкметна ў гутарцы з таварышамі,— піша ён 31 ліпеня.— Гутарылі аб гістарычным матэрыялізме... Закончылі гаворку пра камуністаў-утапістаў — Фур'е, Сен-Сімона, Роберта Оуэна. Разглядалі навуковы сацыялізм Маркса і Энгельса»¹⁸⁶. Удумліва вывучаючы творы класікаў і прапагандыстаў марксізма, пераасэнсоўваючы выказванні ідэолагаў анархізму і дробнабуржуазных публіцыстаў, Салагуб шукае адказу на розныя праблемы жыцця, пачынаючы ад агульных заканамернасцей грамадскага прагрэсу і канчаючы побытам і псіхалогіяй асобнага чалавека. «Прачытаў «Два міра» Лібкнехта. Вось дзе камуністычнае, праўдзівае высвятленне сутнасці такіх з'яў, як прастытуцыя — вынік капіталістычнага панавання»¹⁸⁷.

Салагуб шмат думае і сумленна рыхтуе сябе да грамадскай дзейнасці, выпрацоўваючы тыя рысы характару, якія патрэбны для вядзення работы ў масах. «У апошнія часы пад уплывам твораў Луначарскага, Шахава і др. стараюся пазбавіцца ад індывідуалізму як такога. Не таму, што я вычытаў у кнігах, што калектывізм — вышэйшая ступень інтэлектуальнасці чалавека, а таму, што на Усходзе

¹⁸⁵ ВБФ, 562, арк. 50.

¹⁸⁶ Тамсама, арк. 123.

¹⁸⁷ Тамсама, арк. 116.

за гэта пралівалі кроў. Ды наогул я хацеў бы стаць новым чалавекам. Але як ён павінен выглядаць, гэты мой «новы тып» — пралетар? Невядома самому. Адно адчуваю, што ён будзе вышэйшы і інтэлігентнейшы, чым цяперашні»¹⁸⁸.

Як і належыць маладому чалавеку, Салагуб востра адчувае этычны і гуманістычны аспект барацьбы за сацыялізм. У гэтай барацьбе ён хоча стаць маральна дасканалым чалавекам, каб мець права патрабаваць камуністычных паводзін ад іншых. Напружаная работа над самаўдасканаленнем прыносіла яму вялікую асалоду: «Я не ведаю, калі б я быў шчаслівейшы: ці тады, калі б меў золата, ці цяпер, калі ўсведамляю сябе членам адзінай вялікай людское сям'і? Апошняе гаворыць само за сябе»¹⁸⁹.

У імкненні Салагуба да камуністычнага ідэалу лёгка прыкмеціць, калі можна так сказаць, маральна-эстэтычныя стымулы. Камунізм уяўляецца яму як увасабленне маральнай чысціні, чалавечнасці і хараства. «Чаму ж так баяцца камунізма, калі гэта такая прыгожая, светазарная ідэя, якую хочучь здзейсніць самыя лепшыя людзі? А таму, што свет брудны, не дарос успрымаць такое хараство. На свеце многа зла, з якім не хочучь расставіцца па сіле інерцыі і традыцый. Таму трэба ахвяр, крыві, пакутнікаў за гэту ідэю»¹⁹⁰.

Успаміны ўдзельнікаў рэвалюцыйна-вызваленчага руху ў былой Заходняй Беларусі пісаліся (як правіла) праз дваццаць — сорок гадоў нася таго, як адшумелі падзеі, аб якіх ішла гаворка. Факты выступаюць там прасеянымі на сітах часу і жыццёвага вопыту аўтараў. А кожны адбор фактаў ёсць ужо і ацэнка. Такія ўспаміны на адлегласць маюць сваю рацыю і сэнс існавання: яны вучаць моладзь не толькі засвойваць факты, але і разумна, як належыць дарослым, ацэньваць іх з пазіцыяй сучаснасці. Праўда, слабым момантам успамінаў з адлегласці з'яўляецца тое, што

¹⁸⁸ ВБФ, 562, арк. 57.

¹⁸⁹ Тамсама.

¹⁹⁰ Тамсама, арк. 137.

ацэначныя разважанні прытупляюць там вастрывію назіранняў, а контуры падзей расплываюцца ў перспектыве часу. А між іншым дэталі, драбніца надае мемуарам непаўторны каларыт і самавітую павабнасць. Такім багаццем дэталаў хутчэй можа сыпануць чалавек, які піша мемуары пад гарачую руку. Праўда, не кожная з'ява, не кожная дэталі заключае ў сабе істотную рысу жыцця. Ёсць з'явы тыповыя і выпадковыя. У мемуары, пісаных гарачаю рукой, напэўна трапіць многа выпадковага, неістотнага, суб'ектыўнага, а значыць, непраўдзівага, калі браць слова «праўда» ў значэнні абсалютнай ісціны. Затым не ўсё ў такіх творах будзе зразумела нам, сучаснікам. Кожны літаратурны твор мае свой падтэкст, а мемуарныя жанры нярэдка заключаюць цэлыя лабірынты схаванага між радкоў сэнсу. Пішучы гэтыя нататкі, аўтар між іншым спадзяваўся, што яны ў нейкай меры споўняць ролю ўводзін да зместу дзённіка. Аднак яны не прэтэндуюць на грунтоўнасць. Каб скласці навуковы каментарый да дзённіка Салагуба, патрэбна правесці яшчэ вялікую працу.

Думаецца ўсё ж, што чытач правільна зразумее змест гэтага твора, калі будзе гіамятаць пра асаблівасці сацыяльнага асяроддзя, у якім рос і жыў Салагуб, а таксама мець на ўвазе яго індывідуальнасць. У дзённіку ёсць многа супярэчнасцей. Гэта не павінна нікога дзівіць. Дзённік напісаны рукою юнака, які знаходзіцца ў стане духоўнага даспявання і сам прабіваецца праз гушчар супярэчнасцей. Вось адзін характэрны прыклад разыходжання слова і справы. Раздумоўваючы над падзеямі перыяду рэакцыі, Салагуб пісаў: «Лепшыя сыны краю за кратамі. Усе ўцякаюць за межы, абы не бачыць здзекаў і турмы. Ці ж усім уцякаць і аддаваць на паняверку безабаронны народ? Жаль, што я не кіраўнік. Нікога б не пусціў туды, хіба каму пагражала пятля ці шматгадовая катарга»¹⁹¹. Словы гэтыя напісаны нядоўга да таго, як Салагуб сам падаўся ў БССР.

Салагуб — натура каларытная ў сваёй

¹⁹¹ ВБФ, 562, арк. 80.

эксцэнтрычнасці. У яго турэмным дзённіку знойдуцца ўчынкі і думкі, якія патрабуюць крытычных адносін, але я не намераны займацца тут падрабязным разборам чалавечых слабасцей аўтара, бо яны ў асноўным ясныя. Думаецца, чытач, знаёмячыся з тэкстам дзённіка, сам будзе велікадушным суддзёй, які, акрамя ўсяго, аддасць належнае цвёрдай волі і падкупліваючай шчырасці гэтага хлапчука з асанкай філосафа, самаўпэўненасцю місіянера і сэрцам дзіцяці. А дзеці ўсіх узростаў бываюць і бясконца пяшчотнымі і бясконца жорсткімі, але заўжды шчырымі ў сваіх пачуццях.

Праўда, у адным месцы дзённіка Салагуб дакарае сябе за тое, што піша дзённік як бы для шырокага чытача і многае выходзіць з-пад пяра апрацаваным, няшчырым. Гэта «няшчырасць», даверліва раскрытая аўтарам, ёсць наіўная непасрэднасць, г. зн. вяршыня шчырасці, на якую мог падняцца ўдзельнік вызваленчага руху ў Заходняй Беларусі 20-х гадоў. Там першы лепшы юнак, чытаючы ўслых дзядзькам беларускую газету на вячорках, уяўляў сябе не чытальнікам, а па меншай меры палітычным дзеячам, які бурыць панскі лад. Так і Салагуб, пішучы вершы, уяўляў, што фарміруе ідэалогію працоўных Заходняй Беларусі па законах гістарычнага матэрыялізму, а пішучы дзённік, уяўляў, што складае дакумент эпохі. У нейкай меры тут ён меў рацыю.

Іменна шчырасць у адносінах да людзей і да сябе, шчырасць нават са шкодай для сябе, шчырасць насуперак усім умоўнасцям, комплексам, міфам, забабонам — адкрыла Салагубу шлях да самакантролю і самавыхавання. Гісторыя станаўлення асобы рэвалюцыйнага паэта ва ўмовах Заходняй Беларусі 20-х гадоў складае асноўную тэматычную лінію дзённіка. Гэтая лінія разгортваецца выключна драматычна, напружана. Змест і вынік духоўнага росту паказаны яскрава. Мы з хваляваннем сочым, як вера паэта-камсамольца ў марксізм-ленінізм перарастае ў светапогляд. Так раслі і мужнелі лепшыя прадстаўнікі заходнебеларускай моладзі 20-х гадоў.

Мінск

Алесь Салагуб трапіў у Мінск у тую пару, калі на літаратурнай ніве паявіліся ўжо сімптомы рапаўшчыны, г. зн. калі буйнейшая літаратурная арганізацыя РАПП пачынала ператварацца «ў сродак культывавання гурткавой замкнёнасці, адрыву ад палітычных задач сучаснасці і ад значных груп пісьменнікаў, якія спачувалі сацыялістычнаму будаўніцтву»¹⁹²,

Шпаркія тэмпы культурнай рэвалюцыі ў СССР спарадзілі і свае накладныя выдаткі: у рады творчай інтэлігенцыі ўліліся поруч з даравітымі, маральна чыстымі людзьмі, сапраўднымі сынамі рабочых і сялян, асобныя прайдошлівыя элементы. Не дакучаючы сабе цяжкасцю вучыцца, сур'ёзна працаваць, павышаць культуру, гэтыя людзі любілі жыць напаказ, шукалі лёгкай славы. РАПП, якая прэтэндавала на выключнае месца ў літаратурным жыцці ды стала метадамі каманды, пакрыквання, сектанцкіх інтрыг і грызні навязваць усім і кожнаму свае вульгарна-сацыялагічныя догмы,— вабіла к сабе роз-ых гарлахватаў. Там яны часта рабілі пагоду, маскіруючы духоўную беднасць гучнымі лозунгамі і дэкларацыямі, публічнымі прысягамі на вернасць рэвалюцыі.

Невуцтва, грубасць, маральная нячуласць у любой сферы жыцця недапушчальны, а ў літаратурна-творчым жыцці гэтыя загань раўназначны са злачыннасцю. Праўда, такая злачыннасць не караецца законам, але гора таму творчаму асяроддзю, якое не выкарыстае свайго права на ачышчэнне ад падобных элементаў шляхам таварыскага байкоту.

Буржуазныя ўплывы на інтэлігенцыю перыяду нэпа, вострая класавая барацьба, прошукі імперыялістычных разведак у пагранічнай Беларусі, першыя сімптомы

¹⁹² Аб перабудове літаратурна-мастацкіх арганізацый: Пастанова ЦК ВКП (б) ад 23 красавіка 1932 г.— О литературе. М., 1960, с. 140.

парушэння дэмакратыі і законнасці ў краіне, распыленасць літаратурных арганізацый — усё гэта перашкаджала разіццю здаровых таварыскіх адносін у пісьменніцкім асяроддзі канца 20 — пачатку 30-х гадоў і не дазваляла прымяніць святое права таварыскага байкоту нікчэмнасці.

Алесь Салагуб балюча перажываў праявы нізкай таварыскай культуры сярод пісьменнікаў, хваравіта пераносіў усякія праявы бястактнасці і грубасці, асабліва калі яны ішлі ад сяброў. Станіслаў Шушкевіч расказваў мне, як аднойчы ў кампаніі нехта з літаратараў «пажартаваў» над Салагубам, груба дапякаючы: «Алесь, які ты там у чорта рэвалюцыянер. Можа, у Пілсудскага каня ўкраў, дык пасадзілі палякі, а цяпер гаворыш — рэвалюцыянер!» Салагуб так цяжка абразіўся, што ўсёй кампаніяй не маглі суняць яго крыўды і прымірыць з бястактным жартаўніком. Яшчэ ў Лукішскай турме ён пачаў улоўліваць сувязь, якая існавала паміж грубасцю, нячуласцю, саманадзейнасцю і сектанцтвам. У «Лукішскім дзённіку» ён называў дагматыкаў і сектантаў не інакш, як «вузкалобымі» і «цвердалобымі», у яго вачах яны — горкія плады невуцтва, духоўнай ляноты і маральнай тупасці.

Асабістае жыццё Салагуба складвалася паспяхова. У пісьмах да родзічаў ён датуль угаворваў Марысю Дудко, покуль тая не перайшла дзесьці ў 1929 годзе нелегальна граніцы і не дабралася да Мінска. Яны пажаніліся. Неўзабаве прыйшоў на свет сыноч. Маладая пара была шчаслівай. З фотаздымкаў, якія Алесь прысылаў з Савецкай Беларусі родзічам, упэўнена паглядаў удумлівы, задаволены жыццём сярэдніх год чалавек (акуляры і высокія зальсіны прыдавалі яму нейкую не па гадах саліднасць), а побач зусім маладзенькая, прыгожая, з вялікімі даверлівымі вачыма і пяшчотнай усмешкай мадонны — Марыся.

Яшчэ да сустрэчы ў Мінску з Марысяй Дудко прыйшла развязка той духоўнай драмы, што мучыла Алесья ў часе апошняга турэмнага зняволення. Арсень Канчэўскі выйшаў з турмы і з дазволу партыі прыехаў у СССР.

Цяпер, відаць, толькі даведаўся Салагуб, што гэты

ўсяго на пару гадоў старэйшы за яго чалавек з 1924 года быў членам ЦК КПЗБ і кіраваў работай партыі на вёсцы. Пасля пераезду ў Савецкі Саюз А. Канчэўскі пачаў працаваць у Камінтэрне. Салагуб мог радавацца за таварыша па барацьбе. Праўда, нядоўга. Жалобную вестку перадалі мінскія газеты: «31 жніўня 1931 года трагічна загінуў у часе лячэння... член ЦК КПЗБ тав. Арсень Канчэўскі (Владэк Камінскі)»¹⁹³

У сталіцы Савецкай Беларусі 8 верасня адбылося ўрачыстае пахаванне. «У ганаровай варце,— пісала газета «Звязда»,— каля труны нязломнага рэвалюцыянера і таварыша стаяць прадстаўнікі брацкіх кампартый, стаяць правадыры стотысячнай «Грамады» — тт. Мятла, Рак-Міхайлоўскі, Бурсевіч, стаяць прадстаўнікі рэвалюцыйнай моладзі Заходняй Беларусі, былыя вучні віленскай Беларускай гімназіі — усе яны прыйшлі аддаць апошнюю пашану рэвалюцыянеру «Владэку»¹⁹⁴. Сваю прамову на жалобным мітынгу Рак-Міхайлоўскі закончыў заяваю аб уступленні ў рады Камуністычнай партыі.

Савецкая рэчаіснасць хвалявала, і захапляла, і непакоіла Салагуба. Ён бачыў у жыцці Савецкай Беларусі ўвасабленне тых ідэалаў, за якія змагаліся працоўныя Заходняй Беларусі і за якія змагаўся словам і справай ён сам. Савецкая ўлада адкрыла беларускай моладзі доступ да навукі і культуры. Пазнаўшы цану ведаў у буржуазнай Польшчы, ён прагна накінуўся на вучобу, скончыў Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, паступіў у аспірантуру пры Акадэміі навук БССР. Адначасна Салагуб актыўна ўдзельнічаў у грамадскім жыцці: часта выступаў з дакладамі і лекцыямі, у якіх расказваў рабочым і калгаснікам аб нацыянальна-вызваленчай барацьбе працоўных Заходняй Беларусі, пісаў артыкулы пра заходнебеларускую літаратуру. І да чэсці яго трэба сказаць, што, наколькі мог, стараўся ўнікаць неабгрунтаваных, вульгарных ацэнак, ведаючы з вопыту

¹⁹³ Памяці А. В. Канчэўскага: Некралог.—Звязда, 1931, 4 верас.

¹⁹⁴ Пахаванне А. В. Канчэўскага.—Звязда, 1931, 8 верас.

рэвалюцыянера, што яны будуць выкарыстаны ворагамі. У артыкуле «Літаратурны фронт Заходняй Беларусі» ён не назваў творчасць Міхася Васілька шкоднай, варожай, як тады было заведзена, а пісаў, што «Міхась Васілёк — выдатны паэт нацыянальна-вызваленчага руху Заходняй Беларусі, але ў яго творчасці шмат адмоўных бакоў»¹⁹⁵.

Калі ўлічыць дух часу ды і тую акалічнасць, што крытык не ведаў вершаў Васілька, якія пашыраліся вусна ў падполлі 30-х гадоў, дык стане ясна, што ён сур'ёзна ставіўся да ідэйных ацэнак творчасці. Захоўваючы нават пэўную самастойнасць думкі, Салагуб не патураў модзе прышпільвання палітычных ярлыкоў. Ёсць падставы думаць, што рапаўскія артадоксы рабілі Салагубу скідку на дзівацтва і наіўнасць. А наіўнасцю там пачыналі ўжо называць звычайную сумленнасць і шчырасць, даверлівасць да жыцця. Сапраўды, Салагуб верыў у справядлівасць Савецкай улады, давяраў усім яе прадстаўнікам і нават думкі не дапускаў, што нехта можа дазволіць сабе злоўжываць уладаю і парушаць сацыялістычную законнасць.

Рыхтуючы сябе да навуковай і літаратурнай работы, Алесь Салагуб марыў бачыць побач з сабою сяброў па віленскай гімназіі Валодзю і Веру Шчасных, якім не было доступу ў вышэйшыя навучальныя ўстановы, а таксама сястру Олю, якая не змагла закончыць нават сярэдняй школы. Пасля прыходу Марысі ён пастаянна намякаў у пісьмах, каб сястра зрабіла тое ж самае.

Дзесьці ўлетку 1934 года сястра наважылася, як тады гаварылі, ісці ў Саветы. Калі яна перайшла граніцу і дабралася да Мінска, Алесь ужо быў арыштаваны. У кватэры застала спалоханую і разгубленую Марысю. Толькі сыночгарэза, нічога не разумеючы ў справах дарослых, маршыраваў па пакоі і весела распяваў папулярную тады песеньку:

Не ў пору, станоўча не ў пору прыйшла Вольга Феафілаўна да брата. Яна і сама адчула, што прыход гэты

¹⁹⁵ Літаратура і мастацтва, 1932, 26 лют

мог толькі зашкодзіць яму. Таму не заходзіла больш на кватэру да Марысі, не дабівалася і сустрэчы з Алесем.

Творчы шлях Салагуба закончыўся недарэчна — трагічна, так як канчаліся ў той крытычны час шляхі шэрагу іншых відных партыйных дзеячаў і работнікаў культуры. Трагедыя непаразумення паміж надзеленымі выключнай уладай установамі і жывымі людзьмі, узнікшая ў тую пару, перакрэсліла шырокія планы аднаго з энтузіястаў беларускай літаратуры, маладога паэта і літаратуразнаўцы. За нейкіх пяць гадоў жыцця ў Мінску Салагуб многае паспеў зрабіць.

Винтовочка, бей,
Винтовочка, бей,
Красная винтовочка,
Буржуев не жалеи!

Яго зборнік вершаў «Лукішкі» даваў мажлівасць савецкаму чытачу ўявіць, якімі высокімі ідэямі жыве заходнебеларуская моладзь і як гучыць прагрэсіўная паэзія за рыжскай мяжой. Салагуб-літаратуразнаўца расказваў пра ўмовы, у якіх развівалася мастацкая літаратура, ідэйна звязаная з нацыянальна-вызваленчым рухам, прадказваў шляхі яе росту і ацэньваў яе здабыткі, прапагандаваў яе чытачам Савецкай Беларусі. Расказваюць, што Салагуб лічыўся ў Мінску знаўцам жыцця буржуазнай Польшчы і заходнебеларускага нацыянальна-вызваленчага руху. На I з'ездзе пісьменнікаў Беларусі нават стаяў садаклад Салагуба пра заходнебеларускую літаратуру. Сёння, калі апублікаваны яго «Лукішскі дзённік», да ўсяго сказанага можна дадаць, што Салагуб з'яўляецца сумленным, шчырым і даравітым летапісцам рэвалюцыйнага падполля ў Заходняй Беларусі канца 20-х гадоў.

МІКОЛА ЗАСІМ

Дзівацтва паэта і клопаты дзівака

Бывае, прыедзе селянін дажываць век у горад да сына ці дачкі. Запытайцеся ў такога дзядзькі, як яму вядзецца, і ён адкажа: «Добра, усяго хапае, толькі неяк маркотна тут, як у лесе... Людзей процьма, а нікагутка не ведаеш...» Часам і не вынесе хлебароб разлукі з зямлёю: пажыве-пажыве ды вернецца назад у зялёны рай маладосці — з «чалавечага лесу» ў сапраўдны лес.

Людзям, якія пасля вайны бачылі Міколу Засіма ў Брэсце, нават і ў галаву не магло прыйсці, што яго цягне на вёску. Ідучы з ім па вуліцы, бывала, дзівішся ды зайздросціш: на кожным кроку ў чалавека знаёмья, толькі паспявай вітацца. «Гэты прыжыўся!»—падумаў бы кожны, гледзячы на зухавата заломлены капялюш, на добрае паліто, што надавалі самаўпэўненасць яго мажной постаці асілка. Праўда, франціўся Засім у самыя ўрачыстыя дні чырвонага календара і пад літаратурныя даты, калі трэба было выступаць публічна. Звычайна хадзіў у рабочай вопратцы, заношанай, як кажучь, да тла. А гальштук-ветэран увогуле не ведаў абновы. У будні і ў святы аддана нёс ён вахту, быццам не верачы, што «новенькі» выстаіць пад востраю таркаю барады. Зрэшты, агрэхі ў гардэробе не бянтэжылі паэта. З усімі знаёмымі ён першы здароўкаўся за руку і мусіў перакінуцца бойкім словам. Калі вам даводзілася разам ісці на працу, можна было загадзя ведаць — спозніцеся. Сам Мікола на працу не спяшаўся, спакойна карыстаючыся правам на паэтычную бесклапотнасць.

Засім любіў пагаварыць аб рэвалюцыйным мінулым, аб сялянскім жыцці, аб літаратуры. Але перш трэба было заваяваць яго прыхільнасць, выказаўшы веданне справы. Новаму знаёмаму ён мог наладзіць цэлы экзамен, чытаў на памяць вершы і найпрост пытаўся, хто аўтар. У яго рэпертуары была заповітная нізка «заходнебеларускіх» вершаў і песень; для таго, хто давядзе, што знае гэтыя

творы, распахнецца душа паэта.

Прыязнасцю дарыў Мікола Засім не скоро, бесцырымонна дзелячы людзей на тых, што пішуць, і астатніх, якія хацелі б, ды не могуць. Затое, аднойчы ўвайшоўшы ў давер, можна было не клапаціцца аб пацверджанні правоў на прыязнасць. Цяпер паэт назаўсёды зробіць вас слухачом і цаніцелем яго вершаў і не пакрыўдзіцца за крытыку. Пры кожнай новай сустрэчы не абміне, а насунецца, як тая хмара з цёплым летнім дажджом, і на прывітанне скажа: «Учора за вечар зрабіў, брат, добрага верша!» Ён хваліцца без хітрыкаў, шырока і дзёрзка, як Васька Буслаеў. Уся яго грубаватая непасрэднасць быццам заклікала жыць прасцей, без цырымоній. У вачах іскрыцца дзіцячая надзея, што на гэты раз верш сапраўды моцны.

Вочы Міколы Засіма прыцягвалі ўвагу. На цагляным фоне зрэдку паклёванага воспай загару (працуючы ў горадзе, ён заўсёды ўхітраўся недзе абсівераць) шэра-блакітныя вочы свяціліся нейкім зеленаватым водбліскам. Чаго б гэта? Няўжо такі бадзёры, дзівакаваты здаравяка тузаецца з самім сабою, пакутуе ад бяссонніцы? Цяжка было ў гэта верыць. Прырода быццам перадала яму мужчынскіх рыс: рост і плечы сілача, твар і рука селяніна — усё гэта маскіравала душэўны неспакой, не хіліла людзей чула ўнікаць у яго справы.

У вершах Засіма пасляваеннага часу можна было ўлавіць толькі ноткі ігры — няясную прыкмету неспакою. Узяць для прыкладу «Родную зямліцу»:

Мая Пружанская зямліца!
Твае палі і сінь нябёс
Мне будуць бачыцца і сніцца,
Куды б мяне ні кінуў лёс.
І хоць мне добра жыць у Брэсце,—
Ад працы й тут я не ўбаку,—
Ды дум маіх мне не адвесці —
Яны у «Ленінскім шляху»...

Павер мне, мой бацькоўскі краю,
Як песні пра цябе пяю,
Здаецца мне — я засяваю
Насеўкам родную зямлю.

У якой меры шчырая і слушная гэта дэкларацыя паэта? Штосьці напамінае яна коласаўскі «Голас зямлі». Праўда, у архіве паэта акрамя верша ёсць заява, якую ў 1957 годзе напісаў Засім у літфонд з просьбаю выдзеліць сродкі на будову дома ў вёсцы. Але тут не канчаюцца нашы пытанні. Якая сіла цягнула паэта ў вёску? Відаць, матывы вяртання былі больш глыбокія, чым у старога селяніна, які безнадзейна зросся з зямлёй. Пасля вайны Міколу Засіма даволі часта падсцерагалі творчыя няўдачы і канфлікты на працы. У маладыя гады няўдач было, можа, і не менш, але тыя забыліся. Застаўся толькі светлы ўспамін, што кудысьці ў родную глухамань муза прынесла імя паэта. Магчыма, дзівак спадзяваўся, што варта яму вярнуцца назад у вёску, і да яго вернецца ранейшы поспех. Так думае рыбак і паляўнічы, мо соты раз вяртаючыся на тое месца, дзе аднойчы яго напаткала ўдача. Але дарэмна. Нехта скажа — паляўнічае шчасце капрызнае, як выпадковасць, а творчы поспех больш сталы: ён з'ява заканамерная, дзіця таленту і працы. Гэта так. Пра гэта трэба помніць, жадаючы высветліць, чаго шукаў Засім на знаёмых з маленства сцежках, на якія паэтычныя знаходкі спадзяваўся і дзе на самой справе быў паратунак ад творчых няўдач.

Ражон у мурашніку

Былі ў Заходняй Беларусі 20-х гадоў вёскі, якія ўзвышаліся над гарадамі. Слава пра іх разыходзілася па ўсёй краіне, іх назвы паўтаралі газеты. Амаль кожны раён меў сваю «сталіцу»-самадзейку: Асташын і Заполле на Навагрудчыне, Чамяры і Кракотку на Слонімшчыне, Агароднікі і Верамеевічы на Косаўшчыне, Бандары на Гродзеншчыне. У Пружанскім павеце на такое месца пачала

выходзіць вёска Шэні. Вярнуўшыся ў 1919—1920 гадах з бежанства, шэнеўцы прывезлі з Савецкай Расіі ваяўнічы, непакорны дух. Не прайшло і года пасля ўтварэння Камуністычнай партыі Заходняй Беларусі, прызначанай узначаліць рэвалюцыйны рух на гэтых землях, як у Шэнях закіпела падпольная работа. Газета «Сялянская праўда» пісала 12 снежня 1924 года, што 10 лістапада ў Шэнях былі раскіданы камуністычныя лістоўкі. Цяжка было Шэням стаць вогнішчам вызваленчага руху на Пружаншчыне: у вёсцы размясціўся адзін з 16 гарнізонаў пружанскай паліцыі. Пайшлі арышты. У 1925 годзе было арыштавана 5 чалавек за вывешванне транспаранта і 20 «за тое толькі, што збіралі дэкларацыі на беларускую школу» (газ. «Наша справа» за 7 верасня 1927 года).

У кіпцюры паліцыі трапіў і камсамолец-падпольшчык Мікалай Арцёмавіч Засім. Відаць, дорага каштавала семнаццацігадоваму хлопцу першае знаёмства з дэфензівай, бо ўсё жыццё ў колінай аўтабіяграфічнай даведцы ён падкрэсліваў, што не заламаўся на допыце. У такіх жудасных пераплётах чалавек натужвае ўсе сілы душы і, калі вытрымае, набіраецца павагі да сябе. Паліцэйскі здзек прабудзіў у вясковага юнака класавую гордасць, Мікола Засім адчуў сябе чалавекам, лёс якога злучыўся з лёсам народа, а перажыванні — з перажываннямі эпохі.

Усвядоміўшы грамадскую важнасць сваіх пачуццяў і думак, палітвязень узяўся за пяро.

Першы верш Засіма (1925 г.) пачынаў турэмнае пісьмо да бацькоў. Так дэбютавалі многія паэты ў былой Заходняй Беларусі. Ідэя верша «Нас не зломіць турма!» таксама напамінала дзесяткі турэмных песень, якія спявала падполле. Канчалася пісьмо прыземістай прозай: Мікола прасіў бацьку апісаць «біяграфію» нядаўна купленай кабылы... Патрэбна ж здарыцца такому выпадку, каб у першай спробе пяра выявіліся адначасна паэтычныя задаткі і фатальны недахоп густу — звычайная слабасць мастакоў-самавукаў, ад якой Мікола Засім не вызваліўся ніколі.

Адседзеўшы ў турме тры месяцы, Засім вярнуўся

дамоў. За гэты кароткі час адбыліся важныя перамены на вёсцы. КПЗБ цясней звязалася з масамі праз легальныя арганізацыі працоўных — Беларускаю сялянска-рабочую грамаду і Таварыства беларускай школы, якія за 1926 год адкрылі тысячы гурткоў і ўцягнулі ў грамадскае жыццё дзесяткі тысяч сялян. З Вільні ішлі на Пружаншчыну бунтарныя грамадаўскія газеты «Наша справа», «Наш голас», «Наша воля», сеючы вызваленчыя ідэі.

У Пружанскім павеце ўзнікла больш 200 гурткоў Грамады. Па вёсках праходзілі сходы, гучалі палкія прамовы, прымаліся пастановы: «Уся зямля сялянам без выкупу!», «Школы — на роднай мове!» Пружанскі староста ў справаздачы за студзень 1927 года пісаў, што ў павеце адбылося 58 нелегальных сходаў. На адным з іх сакратар Рэпіцкага гуртка Галавейка Мікалай гаварыў падрыўную прамову наступнага зместу: «Адабраць зямлю ў абшарнікаў, бо гэта беларуская зямля. Выгнаць з Беларусі ўсіх чыноўнікаў і чорную паліцыю...— Затым кінуў заклік: — Прэч з панамі-буржуямі, прэч чорных, хай ідуць за Буг — там іх радзіма, даволі пілі нашай крыві. Няхай жыве Беларусь!»¹⁹⁶

Вёска Шэні, хоць і знаходзілася пад бокам у паліцыі, абганяла іншыя вёскі павета. У верасні 1926 года тут узнікае гурток Грамады, а ў 1928 годзе гурток ТБШ. Засім уваходзіў у абодва. Паліцыя чамусьці перабольшвала яго ролю ў гэтых арганізацыях. У рапарце шэнеўскага каменданта паліцыі Засім фігуруе як ініцыятар і старшыня гуртка Грамады, хаця на самой справе ініцыятарам быў Кастусь Ляўковіч, а старшынёй цёзка, аднафамілец і аднагодак Засіма — Мікалай Калінікавіч. Відаць, на паліцыю рабілі ўражанне літаратурныя вопыты Міколы.

Падтрыманы камуністамі, грамадаўскі рух разросся за 1926 год да маштабаў дзяржаўнай небяспекі. Урад рашыў «скампраметаваць» Грамаду і аб'явіць яе па-за законам.

¹⁹⁶ Дзяржархіў Брэсцкай вобл., ф. 17, с/р-94, воп. 1, зв. 12, спр. 192, арк. 94.

Ноччу 15 студзеня 1927 года пiлсудчыкі правялі вобыскі ва ўсiх актывістаў Грамады. У Пружанскiм павеце праведзена 187 вобыскаў і арыштавана 49 асоб¹⁹⁷. У лiку арыштаваных iзноў Засiм Мiкалай Арцёмавіч. Пры вобыску ў яго знайшлі 4 лiсты з Вiльнi, некалькі грамадаўскiх газет і сшытак з нататкамі. На пытаннi следчага аб мэтах арганiзацыi арыштаваны заявіў: «Мэты і задачы БСРГ, на маю думку,— асвета і раздача зямлi без выкупу беззямельным і малазямельным сялянам»¹⁹⁸.

На праследаваннi Грамада адказала масавай дэманстрацыяй пратэсту. У Косаве 3 лютага палiцыя сустрэла дэманстрантаў агнём. Па ўсiм ваяводстве пушчаны конныя палiцэйскiя раз'езды з кулямётамі. Але хваляваннi прадаўжалiся, а гурткі Грамады дзейнiчалi. Тады, як сказана ў справаздачы каменданта пружанскай палiцыi, «21 сакавіка а 6-й гадзiне адначасова па тэрыторыi ўсяго павета праведзена лiквідацыя... БСРГ. Злiквідавана агулам 102 гурткі і 2 гмiнныя камiтэты з агульнай колькасцю 3503 члены»¹⁹⁹ і зноў Засiм прайшоў вобыск і допыт.

І ўсё ж тэрарыстычныя меры, як ражон у мурашнiку, абуралi і гуртавалi масы. У вёсках накоплiваўся вопыт змагання, носьбiтам якога быў рэвалюцыйны актыў. Гэтыя людзi не баялiся палiцыi і турмаў, яны навек палюбiлi свабоду і дамагалiся сваiх правоў. У сеймавых выбарах 1928 года камунiстычны спіс (№ 19) атрымаў на Пружаншчыне больш 10 тысяч галасоў²⁰⁰. Пасля лiквідацыi Грамады вызваленчыя сiлы Заходняй Беларусi пералiваюцца ў гурткі ТБШ. Кожны гурток меў секцыю друку і крытыкі, якая збiрала мясцовы матэрыял для газет. Падняўшы супрацоўнiцтва ў друку ў ранг абавязку, дэмакратычныя арганiзацыi дапамаглi ўтварэнню масава-самадзейнай

¹⁹⁷ Тамсама.

¹⁹⁸ Тамсама, спр. 188, арк. 46.

¹⁹⁹ Дзяржархіў Брэсцкай вобл., зв. 11, снр. 234, арк. 287, 288.

²⁰⁰ Тамсама, ф. 28, с/р-1, воп. 9, зв. 28, снр. 761, арк. 3. Выпiска з ваяводскага рэферата аб беларускiм руху на Палессi.

літаратуры былой Заходняй Беларусі.

У безлічы аўтараў, што, як мурашкі, неслі поўныя неспакою творы на гару масавай паэзіі 20-х гадоў, часта сустракаецца імя Міколы Засіма. Ён падпісваецца псеўданімамі Міз, Агонь, Асот, Хлопец, Крывіцкі і др.²⁰¹. Праўда, змена прозвішчаў не ўратавала яго ад паліцэйскіх рэпрэсій. Камендант пружанскай паліцыі дае загад «пачаць тайную слежку, аб выніках якой дакладваць кожныя два месяцы»²⁰². Здзек нараджае ўпартасць, у сэрцы накіпае нянавісць, і рука піша ўсё больш зацята і гнеўна.

Тэмы для твораў Мікола Засім бярэ ў роднай вёсцы і ваколцы. Яго фантазію абураюць нялюдскія і недарэчныя з'явы. У допісе «Наш поп» Засім-Агонь распякае божых служак: «Каб сяляне Засімавіцкае парафіі ішлі па слядах свайго духоўнага айца Язэпа Марціновіча ды дзяка Лабэкі, дык не хапіла бы ў Польшчы гарэлкі... За раз гэтыя пастары выпіваюць 5 бутэлек, як гэта было на вяселлі ў Янкі Воласа, куды няпрошаныя госці ўварваліся сілаю» («Наша справа» за 15 чэрвеня 1927 года). Далей апісваецца цынічны торг папа з жаніхом за вячанне.

Вершаваныя творы Засіма 20-х гадоў вельмі падобны на допісы: у іх аснове звычайна ляжыць здарэнне, рэальны факт. Паэт не хоча большага — толькі б апісаць з'яву. Два такія вершы-допісы надрукаваў сатырычны часопіс «Маланка» ў 1928 годзе: «Ні каровак, ні мандату» і «Газанулі». У першым высмейваецца сквапнасць на пасольскае крэсла нейкага пана Быхаўца з Перадзельска, другі бічуе п'янства і бескультур'е, стаўшае сацыяльнаю з'явай на вёсцы, пасля таго як гурткі забароненай Грамады спынілі культурна-масаваю работу.

Нават іранічны верш «Хваліць пан сваю культуру» аснованы не на роздуме, а на праявах і ўражаннях.

²⁰¹ Пералічаныя псеўданімы нам раскрыў сам М. Засім у гутарцы 21. IV 1952 г.

²⁰² Загад павятовага каменданта 17. XI 1928 г. Дзяржархіў Брэсцкай вобл., ф. 17, с/р-94, воп. 1, зв. 19, спр. 158. арк. 181.

Пружанскі павятовы сеймік у 1927 годзе з бюджэту ў сто тысяч «аднагалосна асігнаваў на культуру 100 злотых»²⁰³. Гэтай лічбы дастаткова, каб зразумець, якімі канкрэтнымі былі словы паэта, што «панская» культура больш цынiчная, чымсьці царская:

Пра культуру той не баяў,
Значыць, крыўды не было.
Проста біў і проста лаяў,
Покуль рукі адняло.

Стыль допісаў ва ўсёй паўнаце, з усімі плюсамі і мінусамі, праявіўся ў вершы «Секвестратар» (1928 г.). Дасціпна і жыва, як у народных анекдотах, перадае паэт размову селяніна Якуба з падатковым чыноўнікам. Яму ўдалася пародыя на макаранiчны жаргон, якім звычайна размаўлялі службовыя асобы з беларускім насельнiцтвам.

За паньствова, сёймікову
Ты пажэгнаш дзісяй крову,
За пазычку у Стэфчыка
Не выстарчы ці коніка...

Але і перажыванні бедака, якога прыйшлі абіраць панскія крукі, пададзены чамусьці ў камі-трагічным плане. Сварка Якуба з жонкай мае гратэскавы характар. Гэта аслабляе сілу сатырычнага ўдару. Паэт не даносіць сур'ёзнасці канфлікту паміж селянінам і секвестратарам. А дакументы сведчаць, што часта справа даходзіла да калоў і зброі, прытым жанчыны ігралі не пасіўную ролю. Напрыклад, у данясенні каменданта пружанскай паліцыі за люты 1927 г. гаворыцца, што ў вёсцы Скорцы Рудніцкай гміны ў часе секвестрацыі «насельнiцтва ўчыніла зборышча і пачало выкрыкваць антыдзяржаўныя лозунгі, прытым

²⁰³ Пратакол пасяджэння сейміка. Дзяржархіў Брэсцкай вобл., ф. Р-37, воп. 1, спр. 14.

жыхаркі той жа вёскі Марыя Радкевіч і Ганна Радкевіч актыўна супраціўляліся. Марыя кіем з жалезным наканечнікам ударыла па галаве паліцыянта Ліса Юльяна»²⁰⁴.

У святле гэтых фактаў становіцца ясным, што праблема ідэйна-эстэтычнай ацэнкі ў творах Засіма 20-х гадоў была слабым месцам. Хаця сам паэт і ўдзельнічаў у камуністычным руху, але ў вершах не вытрымліваў яшчэ прынцыпаў камуністычнай партыйнасці. Ён ішоў у агульнадэмакратычным рэчышчы заходнебеларускай літаратуры, таму даволі прыблізна ацэньваў з'явы, а яго творчае аблічча яшчэ не акрэслілася. Часопісы ў тую пару не маглі стаць добраю школай ідэйнага выхавання маладняку. Яны вярталі рукапісы найбольш вострых твораў, спасылаючыся на незалежныя ад рэдакцыі прычыны...

Левай, левай, левай!..

У 30-я гады вызваленчы рух былой Заходняй Беларусі ўступіў у сваю новую фазу. КПЗБ спакваля расшырала сувязі паміж лагерам нацыянальнага вызвалення і польскім пралетарыятам. Ва ўмовах крызісу і беспрацоўя абвастрылася класавая барацьба, паглыбілася размежаванне ў вызваленчым лагеры. Страх пагнаў спадарожнікаў управа — у абдымкі «санацыі». Палітычна хісткія групы беларускай інтэлігенцыі разгублена апускалі рукі. Але адначасова стойкія элементы дэмакратыі павярнулі ўлева, бліжэй сышліся з камуністамі. Партыі ўдалося ўмацаваць мясцовыя органы ТБШ сваімі людзьмі. Гэта арганізацыя не магла замяніць Грамаду ў ролі пасрэдніка паміж падполлем і масамі, яна была меншай па колькасці і вузейшай па праграме, але адыграла станоўчую ролю.

У справаздачы пружанскай паліцыі за красавік 1932 года адзначаецца: «Сучаснан сітуацыя на вёсцы такая, што ўсякае дзеянне, накіраванае супраць урада, успрымаецца з

²⁰⁴ Дзяржархіў Брэсцкай вобл., ф. 17, с/р-94, в.п. 7, спр. 234, арк. 140.

задавальніеннем»²⁰⁵.

Шэнеўскі гурток ТБШ трымаецца левай арыентацыі і працуе актыўна, за два гады (1930—1932) ім праведзена 10 спектакляў у Шэнях і Пружанах, куплена бібліятэка з 240 кніг. Спектаклі карысталіся поспехам. Так, у справаздачы павятовых улад за 1930 год упамінаецца, што даход са спектакля «Сурдут і сярмяга» склаў 206 злотых²⁰⁶. На вечарынах вялася таксама палітычная работа.

Павятовы камендант пружанскай паліцыі ў данясенні на імя старосты пісаў 19 красавіка 1930 года: «Мікалай Засім, сын Арцёма, выступіўшы пасля спектакля ў клубе ТБШ у Шэнях, гаварыў прысутным, што ім не патрэбны польскія школы, не патрэбна хрышчэнне дзяцей, і заклікаў да стварэння сваіх школ. Яго рэзалюцыя была адобрана прысутнымі»²⁰⁷.

Устрывожаны новым ажыўленнем нацыянальна-вызваленчага руху, урад рыхтаваўся да рэваншу, насаджаючы ў нізавых установах шавіністычныя элементы. Войтам Пружанскай гміны быў праведзены ў 1932 г. пілсудчык Антон Сурвіла, які прайшоў школу барацьбы супраць камунізма ў легіёнах, затым у следчых органах дэфензівы і саюзе асаднікаў. Родам ён быў з-пад Барысава, ведаў рускую і беларускую мовы, што мела істотнае значэнне, бо, як сведчыць афіцыйная статыстыка, з 14 тысяч насельніцтва гміны палякі складалі толькі 2181 чал., беларусы 3273, а 8324 чал. называліся «тутэйшымі»²⁰⁸. Гэта быў палітычна няспелы элемент, цаліна, за якую вялася барацьба паміж урадам і беларускімі арганізацыямі рэвалюцыйна-вызваленчага руху.

Сіла была на старане ўрада, праўда — на старане

²⁰⁵ Дзяржархіў Брэсцкай вобл., ф. 28, с/р-1, воп. 9, зв. 28, спр. 761, арк. 140.

²⁰⁶ Дзяржархіў Брэсцкай вобл., ф. 17, с/р-94, воп. 1, зв. 21, спр. 352, арк. 308.

²⁰⁷ Тамсама, зв. 10, спр. 158, арк. 295.

²⁰⁸ Тамсама, ф. Р-37, воп. 1, зв. 3 спр. 43

рэвалюцыі.

Абвінаваціўшы арганізацыі ТБШ у «адхіленні ад статута», якое быццам заключалася ў нелегальным зборы сродкаў на МОПР і дапамозе баставаўшым рабочым, косаўскі і пружанскі старосты 9 мая 1933 года ліквідавалі нізавыя гурткі ТБШ у сваіх паветах. Адначасна быў выдадзен загад, які забараняў праводзіць нават сямейныя і таварыскія сходкі без дазволу паліцыі²⁰⁹. Поруч з тым, прымяняючы тактыку лісінага хваста, улады самі сталі арганізоўваць камітэты дапамогі беспрацоўным і беднаце, а беларускую моладзь зазываць у лаяльныя арганізацыі.

У складанай палітычнай сітуацыі пачатку 30-х гадоў Засім дапусціў пэўную неразборлівасць, надрукаваўшы адзін-два вершы ў рэакцыйным друку. Аднак у цэлым ён ішоў у нагу з рэвалюцыяй, а яго біяграфія станоўча выяўляла гісторыю рэвалюцыйнага руху.

Цікавы матэрыял для біяграфіі Засіма пачатку 30-х гадоў даюць пісьмы паэта да земляка і друга Уладзіміра Рыгоравіча Петруковіча, які ў часе разгрому Грамады ўцёк ад паліцэйскага праследавання ў СССР і вучыўся ў Маскве на інжынера. З пісьма за 27 снежня 1932 года мы даведваемся, што вёска балюча пакутуе ад эканамічнага крызісу. Крызісны спад Засім называе «запускамі» і растлумачвае: «Ты не ўяўляеш, дружа, якою галечаю зрабілася заходнебеларускае сялянства... У цябе калісь заробленых грошай хапала і на гармонік, а цяпер, браток, за «бычком», калі курыш, абегаў бы ад Бейлінай рэзідэнцыі (карчмы.— У. К.) да самюткага крыжа... Запалка, здаецца, марная рэч, а і яна не ў адной шэнеўскай хаце колецца на дзве-тры часткі. Дапатопная лучына і без солі бульба — гэта натуральныя з'явы... Што ж тады ў другіх сёлах Пружаншчыны? Шэні ж маюць найлепшую зямлю і

²⁰⁹ Дзяржархіў Брэсцкай вобл., ф. Р-38, воп. 1, зв. 6, спр. 115, арк. 55

«прыгарадны народ» лічацца»²¹⁰. З бодем і саркастычным смехам апісвае Засім падзенне нораваў у заціснутай крызісам перанаселенай вёсцы, дзе пагоду пачалі рабіць дэкласіраваныя элементы, скрытыя беспрацоўныя. Паэт паказвае прыкрыя з'явы цераз назіранні кемлівай шынкаркі Бейлі, якая, параўноўваючы тых хлопцаў, што вымушаны былі, як Петруковіч, уцякаць у Расію, з цяперашнімі, гаварыла: «...пастаў, бывала, цукру мяшок на возе — ніхто пальца не макне, а тут шмаравідла, як бы масла, раскрадаюць».

Расказвае Мікола Засім другу пра свае спробы змагацца словам супраць дэмаралізацыі моладзі: «Я вельмі знаходлівы ў словах, ды ў дадатак у смешных... Творчасць мая такжа смешная, падобная да Крапівы... Заходжу ў гэтую «высшую сферу» (карцёжнікаў.— У. К.) і сыплю свае частушкі градам. Знаходжу, братка, часткова ў гэтым задавальненне, бо ж тыпы мае пераважна — гэта тыя, каму чытаю».

Паэт спадзяецца выхаду зборніка: «У гэтым годзе, мабыць, адаб'ецца мой зборнічак «Палын». Ды не вельмі ён мяне цешыць, бо большасць маіх вершаў у яго не ўвойдзе па цэнзурных меркаваннях... Хацелася б бачыць сваю працу без скарачэнняў, а сучасная заходнебеларуская літаратура апынулася ў руках «сильных мира сего», і, пішучы да друку, мүсіш сябе келзаць».

Каб вырвацца з безграшоўя, М. Засім вымушаны хадзіць на падзённую працу ў пружанскі тартак. Зарабляў мала як чорнарабочы, але эканоміў («Гарэлкі,—пісаў Петруковічу,—не п'ю цалкам ужо 7 год»), сабраў пакрысе нават на касцюм, а галоўнае, мог сабе дазволіць купіць паштовую марку, каб паслаць вершы і допісы ў Вільню. З радасцю паведамляе другу ў пісьме ад 25 лютага 1934 года, што «ў Вільні ў чэрвені месяцы 1933 года пачала выходзіць адпавядаючая вымогам заходнебеларускіх працоўных

²¹⁰ Тэксты пісьмаў У. Петруковіча захоўваюцца ў аўтара гэтых радкоў.

гушчаў «Беларуская газета» і пры ёй «Літаратурная старонка», супрацоўнічаць з якою запісаўся і я. Так што цяпер я буду мець магчымасць пазнаёміцца шырэй з замежнай літаратурай, а галоўнае, свае творы пусціць у свет. Я вельмі гэтым задаволены, бо, мабыць, як на могілках, жылося гэтых некалькі год па разгроме Грамады». Іронія лёсу ў тым, што ў той час, калі Засім пісаў гэтыя словы надзеі, санацыйны ўрад забарапіў выданне «Беларускай газеты» і «Літаратурнай старонкі», а рэдакцыйны актыў — Валянціна Таўлая, Піліпа Пестрака, Алесья Рэдзьку, Янку Чабора — аддаў пад суд. Самога Засіма паліцыя зняла з цягніка і не дазволіла ехаць на з'езд заходнебеларускіх сялянска-рабочых пісьменнікаў, скліканы па ініцыятыве рэдакцыі «Беларускай газеты». Але паэт, відаць, так быў прывык да паліцэйскай самаволі, што не прыдаў гэтаму факту належнага значэння. Ён паслаў у «Літаратурную старонку» пісьмо, дзе запэўніў у салідарнасці з яе праграмай, а з'езд прывітаў вершам. Усё гэта было апублікавана ў першым і адзіным нумары «Літаратурнай старонкі» ўжо пасля арышту рэдактара-выдаўца Янкі Патаповіча.

З глухой правінцыі паэт вітае ідэю ўтварэння Літаратурнага фронту. Звяртае на сябе ўвагу незвычайная ў паэта-сатырыка цеплыня звароту. Засім адчувае сябе не проста прыхільнікам пэўнай арганізацыі, а і членам сябрыны, калектыву адзінадумцаў, звязаных высокай ідэяй змагання за права на творчасць як на грамадзянскую свабоду, чалавечую годнасць, жыццё.

Гэй, паэты вёскі й поля,
Я ваш сябра — Засім Коля
З-пад Пружанаў, з вёскі Шэні,
І ў мяне, браты, ў кішэні
Часта грошай брак на марку,
Рэдка ў страве бачу скварку...
Ды не падаю на дусе:
Для працоўных Беларусі
Цераблю я шлях дзярновы,

Ў верш ўплятаю сталі словы
І аб радасці змагання
Пяць буду да сканання!

Гэты паэтычны дакумент азнаменаваў выхад летапісца Пружаншчыны на шырокую ніву заходнебеларускай літаратуры. Творы Засіма мы бачым на старонках органаў Літаратурнага фронту і асабліва ў сатырычнай «Асве», якая выдавалася ў Вільні ў сакавіку — жніўні 1934 года.

У 5 нумары газеты Засім-Асот выкрывае антынародную сутнасць беларускай буржуазна-нацыяналістычнай прэсы:

«Беларуская крыніца»
Й санацыйны «Родны край» —
Гэта панскія званіцы,
Люд працоўны, — памятай!
Не пускай на паўпарога
У хату гэтай смердзюхі:
Аб'яцаюць яны многа,
Выціскаючы духі.

Пасля арышту арганізатараў легальнага камуністычнага друку ў Вільні літаратурны рух не спыніўся. На змену Літаратурнаму фронту прыйшоў Народны фронт, які паставіў сваёю мэтай аб'яднаць не толькі прагрэсіўных паэтаў, а ўсе дэмакратычныя сілы Заходняй Беларусі вакол антыфашысцкіх лозунгаў.

У Вільні і Львове пад антыфашысцкімі сцягамі гуртуюцца польскія, беларускія і ўкраінскія пісьменнікі. Органы Народнага фронту «Poprostu», «Karta», «Sygnały», «Наша воля», «Беларускі летапіс» і «Вікна» становяцца школамі палітычнага выхавання мас. КПЗБ даручае пісьменнікам-камуністам супрацоўнічаць зараз і ў буржуазнай прэсе, каб высветліць супярэчнасці паміж радыкаламі і кансерватыўнымі элементамі ўнутры яе. Вершы Міколы

Засіма ў другой палове 30-х гадоў друкуюцца на старонках «Шляху моладзі». Сваім зместам гэтыя рэчы адыходзяць далёка ўлева ад палітычнай лініі гэтага фактычна клерыкальнага часопіса. Яркім пацверджаннем сказанага можа служыць верш «Аднаго сына маці мела», надрукаваны ў 6 нумары за 1938 год. Герой верша — селянін і палітык, тыповы дзеяч рэвалюцыйнага руху, увасабляе велічную трагедыю змагання:

І рос, як ягада, хлапчына,
Расце ратай, казалі маць,
Як печ, з шырокімі плячыма,
З вачамі, быццам мора гладзь.
Не поле роднае аручы,
Памёр матулін сокал-сын,
А лёс цяжкі яго замучыў.
Пакінуў матцы жаль адзін.

Засім ганарыўся прыналежнасцю да Народнага фронту, ён скрозь падкрэсліваў свае кантакты з радыкальнымі польскімі і ўкраінскімі пісьменнікамі. Народны фронт вывеў яго творчасць за рамкі рэгіянальнай абмежаванасці, зрабіў песняром усёй Заходняй Беларусі. У ідэйным плане творчасць Засіма ачышчаецца ад маралізацыі і абстрактнай імглістасці — становіцца партыйнай. Ад апісання з'яў паэт пераходзіць да асэнсавання грамадскіх адносін, яму адкрываюцца дасюль нябачаныя сувязі і грані жыцця. У вершах Засіма адлюстраваліся важныя моманты заходнебеларускай рэчаіснасці: крызіс, тэрор, беспрацоўе, хутарызацыя, эміграцыя, культурнае захірэненне... Усе гэтыя падзеі рэзалі па сэрцы вёскі і асабліва таго актыву, да якога належаў сам паэт. Магчыма, таму ў яго ўспрыняцці аграрная і нацыянальная палітыка панскага ўрада прымае канкрэтнае сатырычнае ўвасабленне. У простым бытавым малюнку паэт перадае класавую сутнасць хутарызацыі:

Каб не хутар, пераноскі,
Дык стаяла б хата ў Зоські
Дваццаць год і, можа, з гакам,
А цяпер вось будзе смаку:
Дай падвалкі, бэлькі, столь —
Грошай жа няма на соль²¹¹.

У перыяд Народнага фронту вырасла арыгінальнасць паэзіі Засіма. Яму спадабалася хадзіць па тым стыку, дзе канчаецца вялікае і пачынаецца смешнае. Свой жыццёвы ідэал паэт выкладае ў вобразах-гіпербалах, надаючы ім то гераічны, то гратэскавы выраз. Засім быццам мерае моц слова на сваю мядзведжую сілу. Смелы і востры на язык селянін — герой яго твораў — умее рэзаць панам праўду ў вочы. У вершы «Парагвай» ён словам, як дубцом, тне вербаўшчыка-аблуду, які намаўляў беднату ехаць па шчасце ў Амерыку:

Забірай ты лепш брухатых,
Ачышчай ад злыдняў край,
Мы ў сябе без вас патрапім
Зрабіць лепшы Парагвай.

Знайшоўшы свайго героя, дасціпнага селяніна-палітыка, Засім надаў адзнаку самабытнасці сваім творам. Калі ў вершах Васілька і Машары 20-х гадоў станоўчым героем быў дэмакрат-энтузіяст вызваленчага руху, а ў вершах Салагуба, Пестрака і Таўлая — камуніст, дык герой паэзіі Засіма стаіць дзесьці паміж імі. Гэта радавы чалавек, які цягнецца да камунізма, мужык-самародак і арыгінал, надзелены вострым розумам і класавай інтуіцыяй. Прайшоўшы жорсткую школу вызваленчай барацьбы, ён пазнаў цану жыцця, думаў над рознымі абліччамі шчасця. Перажытае дае яму права судзіць аб жыцці катэгарычна, рэзка, бесцырымонна. Яго выказванні ў рашучыя моманты

²¹¹ Шлях моладзі, 1938, № 17.

набываюць цвёрдасць і бляск афарызмаў.

Наша школа — мур за кратай,
Наш тэатр — то секвестратар,
Кіно наша — у шынку,
Воля наша — на шнурку.

Адзін з пазнейшых турэмных твораў данёс нам адметныя рысы асобы паэта і яго дару: уменне бачыць праўду часу ў вострых сатырычных сітуацыях, у парадаксальных недарэчнасцях, да якіх санацыйны рэжым часта даводзіў чалавечыя ўзаемаадносіны ў заходнебеларускай вёсцы. Юнак-палітвязень гратэскава абмаляваў свой турэмны дзень:

Маю я пакой асобны,
Гардэробу шмат:
Нары, столічак свабодны —
Проста як магнат!
Спаць паложаць,
Збудзяць рана,
Есці паднясуць
І на шпацыр пад ахранай,
Як туза, вядуць.

Увесь грамадскі лад буржуазнай Польшчы паўставаў у насмешлівай фантазіі заняволенага паэта як гістарычны фарс, поўны дэмагогіі і парадаксальнай прэтэнцыёзнасці, духоўнай галечы і пахвальбы:

Хваліць пан сваю культуру
І ў сняданне і ў абед.
А у хлопца трашчыць скура,—
Бо трымае працай свет.
Паляшук я, невук просты,
На мой розум, здэцца, так:
Лепш дзяручая кароста,

Чым «культуры» гэткай знак.

Канкрэтнасць мышлення, рэчыўнасць гіпербалізаваных вобразаў, афарыстычнасць і гумар — вось асноўныя рысы паэзіі Засіма. У меру таго як расла індывідуальнасць аўтара, усё часцей сустракаюцца ў яго выказванні аб мастацтве. Сялянскія паэты звычайна ўвасабляюць сваю творчасць у вобразе сахі, дудкі і касы, падкрэсліваючы, што красу складаюць тры рэчы: праца, праўда і змаганне. Засім параўнаў сваю паэзію з пастронкам, якім цягнуць плуг, але можна зацягнуць і пятлю на сытым карку; з доўбняй, якая павінна «глушыць трыбухатых». Яго профіль — сатыра ў самых рэзкіх формах пераўвельчэння, даходзячага да парадокса. Рух фантазіі паэта гіганцкі з пераскокамі ад гратэска да рамантыкі. Бадай ні ў кога не сустрэнеш такой дзівоснай мешаніны неба і зямлі. Часамі здаецца, быццам свет ва ўяўленні паэта вярнуўся ў стан першапачатковага хаосу. Але ў гэтым хаосе і палярызацыі пачуццяў ёсць свая логіка, яна выражае дзве натуральныя патрэбы чалавека — патрэбу ў ідэале і чорным хлебе.

Агітсалдат Савецкай Брэстчыны

Верасень 1939 года прынёс канец пакутам працоўных былой Заходняй Беларусі. Сэрцы людзей, змучаных няволяй, адгукаліся радасна на голас сацыялістычнай праўды і роўнасці. Сялян даводзілі да ўмілення ўзаемаадносін паміж савецкімі кіраўнікамі і масамі — чалавечыя, клапатлівыя, прыязныя. Праслаўленне чалавечнасці савецкага ладу стала галоўнай тэмай для заходнебеларускіх пісьменнікаў. Мікола Засім выказваў сябе ў гэты незабыўны час не так пяром, як справай. У атрадзе рабочай гвардыі ён змагаецца з антысавецкімі бандамі, дапамагае Чырвонай Арміі вызваляць край. Засім быў з тымі актывістамі, якія выносілі хлеб-соль вызваліцелям, будавалі трыумфальныя аркі ў канцы вёсак, працавалі ў сялянскіх

камітэтах. Як аўтарытэтны і паважаны чалавек у ваколіцы, ён абіраецца старшынёю Шэнеўскага сельсавета, дзеліць абшарніцкую і асадніцкую зямлю, адкрывае беларускія школы і клубы. Здзяйсняе надзеі энтузіястаў Грамады!

Разрачунак з мінулым — адзіная тэма тых нямногіх вершаў, якія напісаў Засім на вызваленай зямлі. У мастацкіх адносінах гэтыя творы маюць большае значэнне для яго асабіста, чым для беларускай літаратуры. На іх ляжыць след творчай вучобы, яны больш гладкія за папярэднія і здаюцца менш арыгінальнымі. У даны момант упершыню ўзнікла тая карэнная супярэчлівасць творчага росту, якая трывожыла Засіма да апошніх дзён і засталася нявырашанай. Жыццё ў савецкіх умовах набыло новы змест і сэнс. Каб раскрыць яго, патрэбны былі веды і веды. Шлях у вялікую літаратуру вёў праз засваенне творчага вопыту савецкага мастацтва. Паэт-самавук, як і належала чакаць, пачаў засвойваць перш-наперш форму паэтычнай культуры, тэхніку верша. У яго яўна выступілі купалаўскія і коласаўскія матывы, тропы, рытмы.

Вайна і акупацыя часова знялі гэту супярэчлівасць творчага росту. Адрэзаны ад літаратурнага жыцця, Мікола Засім прадаўжае пісаць так, як умее, застаецца сабою — паэтам-арыгіналам. Ён піша аб усім па парадку як сведка і суддзя вялікіх і страшных падзей.

Засім перажыў вайну на акупіравай Пружаншчыне. І, бадай, у ніводнага беларускага пісьменніка мы не сустрэнем такога поўнага і да жаху дакладнага паэтычнага дзённіка акупацыі і антыфашысцкага руху ў заходніх абласцях рэспублікі, як у яго.

Выключны трагізм гэтай барацьбы перадае Засім у вершы «Пад ворагам»:

Тут гібне люд асеннім лістам.
Ноч перажыў — і гэтым рад:
Падкажа шпiк, што камунiсты,—

Вазьмуць — не вернешся назад²¹².

Жахлівая карціна масавага знішчэння людзей паўстае ў вершы «1941 год»:

Распухла зямліца
Ад людскіх магіл,
Сонцу дзівіцца
Праз дым няма сіл...

Але не гнецца перад катамі народ. Расце яго гаеў і рашучасць. У глыбокім падполлі сабіраюць сілы народныя мсціўцы:

Ой, ў тым шумным лесе, дзе бруіць крыніца,
Людзі сваім горам сышлісь падзяліцца.
Сышлісь падзяліцца ды памеркавацца,
Як за сваю волю з ворагам змагацца.

Сярод гэтых людзей — савецкіх патрыётаў — і сам паэт. З сакавіка 1942 года Засім пераходзіць з падполля ў адзін з першых партызанскіх атрадаў на Пружаншчыне. У яго паходным сшытку, заведзеным у першыя дні акупацыі і хаваным у шпакоўні на бацькавай бярозе, з'явіўся новы праграмны верш «Паэту»:

Пісаць пра волю — гэта мала,
Без справы слова — гэта грош.
Трэ, каб адна рука трымала
Пяро, другая — востры нож.

Пад партызанскімі вершамі Засіма стаяць даты і старанна памечаныя месцы напісання: Дахлаўскі лес, Старасельскі лес пад Брэстам, Шчэбрынскі лес, Ружанская пушча... Гэтыя назвы пункцірам адзначаюць баявы шлях

²¹² Тут і далей тэксты вершаў па зб.: Засім М. Выбранае. Мн., 1960

паэта-партызана. Шырокія знаёмствы Засіма і папулярнасць сярод насельніцтва вылучылі яго на месца аднаго з арганізатараў партызанскага руху і выдатнага агітатара. З 10 снежня 1943 года Мікола Засім быў назначаны інструктарам Антыфашысцкага камітэта Брэсцкай вобласці і выконваў палітычныя даручэнні штаба Брэсцкага злучэння партызан. Многія яго вершы гэтай пары з'яўляюцца па сутнасці палітычнымі лістоўкамі, якія натхнялі людзей на барацьбу з азвярэлым ворагам. У адных ён едка, памужчынску груба лаецца з фашысцкім маньякам-фюрэрам:

Нам належаць Рэвель, Рыга,
Букавіна, Коўна,—
Табе, Гітлер, ў храпы хвіга
Тон дзесятак роўна.

У іншых па-чалавечы проста і шчыра апелюе да патрыятычных пачуццяў беларускай моладзі:

Тады назавеш мяне сваёю,
Як знак Айчыннае вайны
Табе навесяць, як герою...
А ён не там, дзе саганы.

Шчыра і пранікнёна гучыць у ваенных вершах Засіма тэма беларускай прыроды. Народны мсціўца сэрцам звязан з роднымі барамі і далінамі, суровая місія парадніла яго з цёмнаю ноччу, з ручаямі і рэкамі, марозам, ветрам і дажджом. Як старажытны язычнік, ён братаецца са стыхіямі, і гэта кроўная сувязь становіцца крыніцай глыбокай паэтычнасці, суровага і чулага лірызму.

Нацягніце, хмаркі, месяцу на вока,
Нацягніце, любкі, шэрае бяльмо.
Можа, я адскочу ўбок на сотню крокаў
І жыццё ад кулі уратую мо?

Вобразная сімволіка збліжае партызанскія вершы Засіма з казацкімі і ваяцкімі песнямі беларускага фальклору. Паэт шырока выкарыстоўвае традыцыйныя сімвалы гераізму і жалю: вольны сокал, чорны воран, зялёная дуброва.

Не скідай, дуброва,
Ты лісцё з галля:
Цёплай будзь аховай
Тым, што без жылля.
Скінеш ты, дуброва,
Лісцечка тады,
Як мы з боем новым
Возьмем гарады.

У перыяд вайны паэзія Засіма стала больш асабістай, але гэта не вынік якойсьці гіпертрафіі аўтарскага «я». Гэта паказчык таго, што лёс паэта яшчэ паўней зліўся з лёсам народа. Засіму давялося перажыць асабістую трагедыю. Фашысцкія бандыты забілі бацькоў паэта. Іх светлай памяццю пакляўся сын-партызан быць бязлітасным у помсце ворагам.

Не застрашыце нас, каты,
Ні расстрэлам, ні пятлёю.
За кроў маткі, за кроў таты
Сваю помсту я утрою.
А калі загіну ў бойцы,
Дык такі я не адзін,
Будзе помсціць вам, забойцы.
Друг мой — іншай маткі сын.

Пачуццё баявой партызанскай дружбы, выраслай на глебе высокіх гуманістычных ідэалаў антыфашысцкага руху, змацаванай крывёю і небяспекай, фізічнымі і духоўнымі пакутамі,— азарае паэзію Засіма высакародным бляскам. У цыкле вершаў-эпітафій, прысвечаных выдатным героям

партызанскага руху на Брэстчыне, сябрам паэта па зброі, ён праславіў дружбу камуністаў, якая нарадзілася яшчэ ў перыяд панскай Польшчы. Дзесяткі гадоў звязаны з рэвалюцыйна-вызваленчым рухам працоўных Брэстчыны, Засім убачыў і адлюстраваў пераемнасць баявых традыцый паміж давераснёўскім камуністычным падполлем і партызанскай барацьбой.

Паэзія Засіма ваеннага часу складае яркую старонку ў беларускай літаратуры.

Упаўнаважаны Саюза пісьменнікаў

Пасля вайны творчая думка Міколы Засіма доўга не магла вырвацца з-пад улады перажытага. І хаця сам ён яшчэ ў лесе быў прызначан намеснікам старшыні Пружанскага райвыканкома ды на прывалах па-сялянску марыў пра сяўбу і жніво, а пасля сустрэчы з часцямі Савецкай Арміі заняўся адбудовай мірнага жыцця ў раёне,— у вершах яго ўсё грымелі баі, славіліся героі-партызаны і камуністы-падпольшчыкі. Выглядала так, што фантазія паэта пайшла па кругу, вяртаючыся да перажыванняў мінулых год. Фактычна гэта было кружэнне па спіралі, бо іменна ў героіка-вызваленчай тэме паэт дасягаў найбольшай вышыні. Яму ўдалося стварыць рад вершаў гераічнага плана, якія падводзілі вынік папярэдняй працы: «Маці», «У Брэсце», «Чырвоны сцяг», «Да гадавіны ўз'яднання», «Узнагарода» і інш.

Затое ў галіне публіцыстыкі, бытавой і любоўнай лірыкі, у тэме мірных дзён — усё больш адхонна клаліся маткі спіралі, нярэдка круг замыкаўся на рытарычных фігурах ці вершаваным прымітыве. Дзе прычына гэтай з'явы?

Як вядома, пасля вайны жыццё народа ўскладнілася ва ўсіх адносінах, знікла тая вайсковая уніфікацыя, калі, пішучы аб адным атрадзе ці адной вёсцы, пісалася аб усім партызанскім руху, аб усёй і ад усёй акупіраванай зямлі. Каб глыбока пранікнуць у складаныя грамадска-псіхалагічныя

працэсы пасляваеннага жыцця, патрэбна была шырокая адукаванасць, веданне традыцый і здабыткаў грамадскай і мастацкай культуры Савецкай краіны. У творчасці паэта-самавука зноў узніклі супярэчлівасці росту, якія да пары да часу сунімала вайна. Зноў Засім пачаў успрымаць знешнія бакі паэтычнай культуры, з'явіліся адзнакі літаратуршчыны. Добра, што хоць за ўзор ён браў пераважна выдатных паэтаў (Купала, Колас, Танк), таму ўнікнуў кан'юнктуры і пошласці. Нават у наследваннях прарываецца самабытнасць таленту Засіма. Пацверджаннем сказанага — «Мінскі зубр», які адзін час быў моцным аб'ектам паэзіі:

Зубр-мінчак прыбыў як госць
К нам аж да граніцы.
Стаў, павер, гара нібы,
Аж прыцемрыў ранак.
Колы тыя, як дубы,
Гнутыя ў баранак.
Аж дзівуе дзед стары,
Стаўшы сярод вёскі: —
Белавежскія зубры
Гэтаму — ў падноскі.

Творчыя цяжкасці не спыняюць росту папулярнасці паэта. У сакавіку 1946 года Засім становіцца членам Саюза пісьменнікаў БССР, у наступным годзе выходзіць яго першы зборнік вершаў «Ад шчырага сэрца», а ў 1954 годзе другі — «Вершы». Закончыўшы двухгадовую Рэспубліканскую партыйную школу, у 1948 годзе Засім паступае на працу ў рэдакцыю брэсцкай абласной газеты «Зара», абіраецца старшынёй абласнога літаратурнага аб'яднання. На самабытнасць яго вершаў звяртае ўвагу Аркадзь Куляшоў. Лепшыя творы Засіма перакладаюцца на рускую мову такімі выдатнымі паэтамі, як Пракоф'еў, Твардоўскі. У 4 нумары «Нового мира» за 1949 год Твардоўскі дае высокую ацэнку таленту Засіма: «У яго свой голас, свая тэма, свая арганічна склаўшаяся манера пісьма... асаблівасцю гэтай манеры

з'яўляецца яе блізкасць да жанру сучаснай, насычанай востра палемічным зместам прытчы, байкі, кароткай гумарэскай, частушкі і песні». Акрылены пахвальнымі водгукамі, Засім думаў, што перамог усе цнжжасці, і ўяўляў сябе на Парнасе запанібрата з багамі.

Сапраўды, у пасляваенныя гады Засім не адыходзіў ад жыцця, смела ўразаўся ў яго гушчу, шукаючы, як прасекі ў лесе, ідэйны арыенцір. Аб гэтых пошуках і знаходках сведчаць скразная тэма «роднай зямліцы», цікавы лірычны цыкл «Табе» і трапныя агітацыйныя вершы-гутаркі на калгасныя і міжнародныя тэмы. Мастацкія здабыткі гэтых твораў паказваюць, што Засім, застаючыся песняром Брэстчыны, гэта значыць паэтам рэгіянальным, быў здольны вынесці жыццё родных мясцін і свайго шчырага сэрца на шырокі форум грамадскай думкі і нацыянальнай літаратуры. Асоба паэта і лірычнага героя з году ў год пакрысе ўзбагачалася новымі рысамі і ўзбагачала вершы такімі матывамі, як дружба і каханне, старасць і маладосць, сям'я і мацярынства.

На літаратурных вечарах мясцовая моладзь апладзіравала яму больш гарача, чым сталічным паэтам. Літаратурны маладняк гарнуўся да яго як да прадстаўніка прафесіянальнай беларускай літаратуры, як да ўпаўнаважанага Саюза пісьменнікаў. Бяскрыўдна дзікаваты і шчыры ў абыходжанні, Засім прыцягваў да сябе пачынаючых аўтараў. Па старой звычцы падпольшчыка ён запамінаў людзей з першага позірку, таму ведаў усіх пачынаючых паэтаў на Брэстчыне, нават тых, што напісалі па адным-два вершы. Яму асабіста падабалася роля дарадчыка і апекуна маладых. Засім, як мог, дзяліўся цяжка здабытымі сакрэтамі паэтычнага рамяства, прабіваў маладым дарогу ў друк, дапамагаў зрабіць першы крок у літаратуру, жадаючы, каб талентам жылося лягчэй, чым яму, вырасламу ў бяздушнай панскай няволі пад уціскам у пагардзе і паніжэнні.

Разам з тым расла папулярнасць Засіма, расла і патрабавальнасць да яго. Часта справа даходзіла да

канфліктаў з рэдакцыямі і крытыкай. Закрануты за жывое, ён абурана пытаўся: «Дзе ж праўда — у сухіх прыдзірках рэдакцый ці ў пахвальных водгуках выдатных паэтаў, апладысmentaх слухачоў на літаратурных сустрэчах?»

А праўда была тут і там, праўда была адноснай. Ды хіба лёгка зразумець дыялектыку праўды, калі яна адносіцца да нас асабіста?

Майстры слова бачылі ў творчасці Засіма цікавыя знаходкі, яны даравальна глядзелі на тое, што вобразныя самацветы часта апраўлены груба і безгустоўна. Яны не падлічвалі, які працэнт складаюць гэтыя знаходкі ад усяго напісанага. Што датычыць мясцовай аўдыторыі, дык яе апладысменты часта адрасаваліся не паэту, а свайму вясковаму хлопцу, які адважыўся стаць паэтам.

Апошнія гады Міколы Засіма былі густым спляценнем поспехаў і няўдач, парываў і расчаравання, спрэчак і непаразуменняў. На глебе гэтых напружаных перажыванняў зарадзілася думка вярнуцца ў родную вёску, бліжэй да простага і дарагога, як успаміны дзяцінства, жыцця. Увогуле гэта было правільнае рашэнне: іменна ў вёсцы яго чакалі свежыя вобразы, новыя знаходкі і адкрыцці. Праўда, каб гэтыя адкрыцці зрабіць і па-новаму выказаць, патрэбна была ўпартая і сістэматычная праца над сабой. Мікола Засім меў жывы, цікаўны розум, любіў чытаць, і яго часта можна было сустрэць у бібліятэцы. Але праца над сабой у яго заўсёды была бессістэмнай. Веды яго былі няроўныя і не сабраныя, бо ў свой час ён не атрымаў таго фундаменту, які дае нармальнае школа. Засім здзіўляў веданнем дэталей, глыбінёй і самабытнасцю выказванняў па адных пытаннях і смяшыў наіўнасцю іншых меркаванняў. Такой жа няроўнай была і яго творчасць.

Апошнія гады жыцця і творчасці Міколы Засіма прыпалі на той перыяд гісторыі нашага мастацтва, калі ламаліся ўсе шаблоны і схемы, якія склаліся пад уплывам культуры асобы Сталіна. Шырокі прастор для ініцыятывы, арыгінальнай думкі, што адкрыўся пасля XX з'езда КПСС, ускладаў на мастакоў павышаную адказнасць. Гэта добра

разумеў Мікола Засім. У пісьме да Аляксандра Твардоўскага паэт пытаўся, ці не паехаць яму на вышэйшыя літаратурныя курсы. Твардоўскі адказаў: «Я б на Вашым месцы не паступаў у вучэбную ўстанову, лічачы, што чалавеку пасля сарака гадоў трэба вучыцца самастойна, калі ён здольны вучыцца, а не пераходзіць у больш ранні ўзрост, не станавіцца шкаляром»²¹³ Супярэчнасці ў развіцці літаратуры абстралялі і ўскладнялі ўнутраныя супярэчнасці росту самога паэта. У часе пераадолення дагматызму і сацыялагітарскай спрошчанасці мыслення шпарка расла эстэтычная культура беларускай паэзіі, крытыкі і шырокіх мас чытачоў. За гэтымі тэмпамі не паспяваў паэт-самавук, чалавек з паўвяковым узростам. Талент яго парадаксальна ўзвышаўся над густам, а ў абставінах, калі тонкі густ пачаў цаніцца нароўні з талентам, недахопы вершаў Засіма выпіралі ўсё мацней і мацней.

Ацэнка творчасці такога паэта, як Мікола Засім, неаддзяліма ад грамадскай дзейнасці: мастацкая праўда здабывалася ім у агніжыцця і барацьбы. Жыццёвы шлях Засіма тысячамі вузлоў звязан з гістарычнымі шляхамі, па якіх ішлі працоўныя былой Заходняй Беларусі да сацыялізма. Вернасць народу Засім лічыў сваёй асноўнай заслугай. У вершы «Узнагарода» ў сувязі з атрыманнем ордэна Чырвонай Зоркі за ўдзел у партызанскім руху ён пісаў:

Я сягоння ўзнагароджаны,
Нібы зноў на свет народжаны,
Не таму, што ганаруся...
Сын лясістай Беларусі,
Паляшук я дый маўмыра,
Адно, праўда, сэрцам шчырым
Быў заўсёды я з народам
І ў прыгодах, і ў нягодах.

²¹³ Тэкст знаходзіцца ў жонкі М. Засіма.

Урокі Засіма

Праходзяць гады. І нават нам, каму даводзілася сустракацца з гэтым мажным, ладна скроеным чалавекам, чуць яго бойкую, з паляшучкім акцэнтам гаворку і бачыць яго ў розных жыццёвых сітуацыях — часта зусім не паэтычных, — нават нам бег часу прасвятляе памяць, вымятае ўсё выпадковае, дробнае і адкрывае з кожным годам ясней і ясней сутнасці. натуры арыгінала, мастака-самародка.

Літаратары Брэстчыны часта адчуваюць нястачу і прысутнасць Міколы Арцёмавіча Засіма. І з гэтага адчування так нечакана і хораша ўсплываюць на літаратурных серадах, на сходах літаб'яднання і проста пры сустрэчах успаміны пра яго. Многія актыўныя зараз паэты Брэстчыны прайшлі праз яго клапатлівыя рукі, шчодрое сэрца і дасціпны здаровы мужыцкі розум, чыталі пісьмы-адказы на першыя спробы п'яра, адказы часта несамавітыя, бо напісаныя вершам. Засім так любіў маладую змену, кволую рунь, якая купінкамі зелянела на здратаванай вайною зямлі Палесся, так па-гаспадарску цешыўся ўсходамі, што з-пад п'яра незнарок выходзілі вершы — на вершы.

Чалавек па-сялянску практычны, Засім, пэўна, хацеў уласным прыкладам паказаць літаратурным пабрацімам, як лёгка паэту выказвацца ў рыфму, і адначасова намякаў, што не кожны рыфмаваны тэкст — верш, не ўсё напісанае ў рыфму павінна друкавацца. А яму рыфмавалася лёгка, хочаш — па-беларуску, хочаш — па-руску ці ўкраінску, а хочаш — і па-польску, а не, дык на ўсіх чатырох мовах зараз. Мікола Засім не толькі мог рыфмаваць на хаду, часта ён экспромтам складаў мастацкія рэчы: для аднаго адрасата ён прыдумляў дасціпнае павучанне, для другога — сяброўскі дакор, а трэцяму слаў і хвалебную оду. Адказы маладым ён пісаў ад душы, таму многае з іх запомнілася. І сёння, калі яго літаратурныя «хроснікі» перадаюць свой вопыт маладзейшым сябрам, то часта гавораць: «Мікола Засім сказаў бы ў гэтым выпадку так:

У нас за стих певцу почет,
К науке всем открыты стежки.
Хочу, чтоб это ты учел
И не рифмачил, дружка, в спешке»²¹⁴.

Ёсць у Засіма і сяброўская парада, і навука тым, хто думае, быццам паэзія — лёгкая справа, якою забаўляюцца ў вольны час. Хай пачатковец не спакушаецца знешняй лёгкасцю рыфмавання. Засім па-народнаму ўшчувае бегуноў за славай, напамінаючы, што ў нас кожны мае доступ да вучобы, таму нікому нельга дараваць верхаглядства. Малады паэт, па ўяўленню Засіма, павінен быць адукаваным чалавекам, інакш у яго не будзе маральнага права паказваць чытачу, як трэба сёння жыць, як і дзе шукаць шчасця ў жыцці. Калі жыццё пашкадавала цябе: не пусціла па універсітэтах пакут, дык дзякуй і канчай нармальныя універсітэты.

Паэтычнага няўдачніка, які ўпарціцца, лічачы сябе майстрам любоўных вершаў ды хоча перакласці віну і, чаго добрага, работу на плечы літаратурных кансультантаў, дапякуць такія радкі:

Ты падтрымку у нас маеш
Не такую мо, як трэба,
Ды дарма, брат, наракаеш:
Каб кахаць — то ж сэрца трэба.

І, слухаючы гэтыя няхітрыя, але і не пустыя парады, усведамляеш, што паэт ведаў, адчуваў, што важна для пачынаючых аўтараў. Як і кожны мастак, ён часта ламаў галаву над сакрэтамі творчасці і нярэдка пісаў пра ўласны вопыт.

Ужо на пачатку сваёй літаратурнай дарогі Засім дайшоў да ісціны, што мастацкі твор складаецца не проста са слоў, ён складаецца з жыццёвага лёсу аўтара і з лёсаў яго

²¹⁴ Тэксты вершаў пра пачаткоўцаў — з архіва паэта.

герояў — чытачоў. Каб узрушыць напісаным, трэба здабыць права на слова, заваяваць гэтае права ў грамадскай барацьбе, якую вядзе народ-чытач. Засім сумленна прытрымліваўся гэтага прынцыпу, таму хоць не шмат напісаў за паўтара дзесятка гадоў да вызвалення Заходняй Беларусі, але напісанае было кроўным, сваім. Гэта быў бадай што галоўны прынцып яго паэтыкі, вуглавы камень яе. Тут ляжаў і галоўны сакрэт поспеху няхітрай, часта каструбаватай, але заўжды жыццёвай яго паэзіі. Сёння мы знаём, што, ідучы за гэтым прынцыпам, паэт прыйшоў у сваё даўгалецце.

Характэрнаю рысай паэтычнай працы і стылю мыслення Міколы Засіма сталі калектыўнасць і адкрытая гутарковасць. Лірычны герой у яго вершах гутарыць з сялянамі-землякамі, як свой чалавек са сваімі людзьмі, ён узбуджаецца і разварушвае пачуцці слухачоў, весяліць іх і вучыць прыкмячаць у смешным сур'ёзнае, а ў напышлівым — смешнае. Паэтычны дыялог у Засіма з вяскоўцамі адлюстроўвае характэрную для палескага сяла атмасферу абшчыннай калектыўнасці духоўнага жыцця, адкрытасці маральных ацэнак, якія рэгулююцца звычаямі і абрадамі. У старой вёсцы духоўнаю працай была занята ўся грамада, і паэт адчуваў сябе толькі запявалам. Яго слухачы выступалі і крытыкамі і памочнікамі. Кожны з іх пачуваў права і абавязак не толькі пахваліць або зганіць яго твор, але і падказаць аўтару, уставіць ямчэйшае слова ці новы факт. І паэт не павінен крыўдаваць на такое ўмешванне ў яго творчую кухню, бо гэта агульная кухня — яго і слухачоў. Наадварот, аўтар удзячны слухачам за падказкі і папраўкі, бо іх зацікаўленасць — адзіны стымул яго творчасці. Да канца дзён захаваў Мікола Засім патрэбу нейкага патрыярхальнага яднання са слухачом. Кажуць, што яго выступленні на калгасных сходах мелі нечуваны поспех. У пісьме да аднаго пачаткоўца ён раіў не расчароўвацца, калі твораў не друкуюць: «Я быў рады сваім вершам, калі пры панскай Польшчы чытаў іх рабочым у тартаку ці на лесасеках, не друкуючы іх. Так і Вы не зачыкайцеся ў

шкарлупу, а дзяліцеся напісанымі з сябрамі-аднавяскоўцамі. Тады лягчэй будзе на сэрцы і вершы атрымаюцца лепшыя».

Арыгінальнасць Засіма як мастака была асаблівай. Яна ў значнай меры грунтавалася на неабгладжанасці і ў той жа час тыповасці яго чалавечай і паэтычнай натуры. Да арыгінальнасці ў яго заўсёды прымешвалася пэўная доза наіўнасці, а часта і проста банальнасці. Ён нярэдка самастойна адкрываў адкрытае і ніколі не быў упэўнены, што яму ў даным творы ўдалося сказаць новае слова. Ён заўжды меў патрэбу ў ацэнках збоку і быў асуджаны на няўпэўненасць, якая знікала толькі пад уплывам актыўных зносін са слухачом ці чытачом.

Маладым даследчыкам, якія зоймуцца архівам М. Засіма, можа здацца, што ён быў нясціплы, адкрыта і груба пішучы пра сваю несмяротнасць. Але, удумаўшыся ў яго становішча, няцяжка заўважыць, што саманадзейнымі словамі паэт прыкрываў трывогу за лёс сваіх твораў і за сваю творчую будучыню. Трывога гэта агортвала яго тады, калі ўся наша літаратура скідала панцыр сацыялагічных догм, каб пайсці ў нетры жыцця, у гушчу народа і шукаць хараство свету ў супярэчнасцях вялікай і малой штодзённасці. Супадзенне творчай трывогі М. Засіма з перабудовай усёй нашай літаратурнай гаспадаркі — не выпадковасць, гэта лішняе пацвярджэнне сувязі яго з жыццём народа. Калі б такой сувязі не было, не было б трывогі, калі б сувязь была знешняй, расслабленай, дык ён бы памкнуўся як мага лягчэй перайсці ад адных кан'юнктурных вехаў на другія. М. Засім востра адчуваў ломку прынятых норм і прынцыпаў, таму шаматаўся ў гарачцы і надбадзёрваў сябе зухаватаю, нават настырною пахвальбой:

... Зраблю тое за часок,
Што век слабцы не зробіць
ўтрох.

Але ўслед за гэтай паказною ўпэўненасцю раптам

вырывалася скарга, амаль найўная дзіцячая жальба:

Не ўсім удасца у бяссмерце
Сабе дарогу пралажыць.

Творчыя поспехі ва ўмовах павышанай патрабавальнасці пачалі прыходзіць да Засіма радзей. Зрэшты, не да яго аднаго. Але ён, адчуваючы сябе самавукам, наймаверна ўстрывожыўся за свой літаратурны лёс. Прывыкшы тварыць у непасрэдным кантакце са слухачом-чытачом, бачыць у слухачы саўдзельніка творчасці, паэт пачынае крыўдаваць на, як яму здавалася, халоднасць новага, прафесійна-літаратурнага асяроддзя, ён важыцца то вяртацца ў сяло, то ехаць вучыцца. «Вам дадуць работу ў раёне — раю ехаць. Працуйце і пішыце» (П. Броўка); «...дарэмна ты думаеш, што ўсе толькі і зацікаўлены, каб цябе ачарніць» (М. Танк); «...пакінь свае здагадкі, а будзь чалавекам сваім, простым хлопцам і не думай, што таварыскія пачуцці вымяраюцца колькасцю напісаных ці ненапісаных пісьмаў» (Я. Брыль); «У канцы снежня прыедзь у Мінск. Я таксама там буду, і ты ўведаеш, друг я табе ці не» (А. Чарнышэвіч); «У нядзелю — 13 снежня — я хачу адсвяткаваць гэтае паўвека і таму прашу, каб ты прыехаў на вячэру. Буду чакаць» (П. Пестрак).

Творчае натхненне да М. Засіма ў гэтыя гады прыходзіла момантамі, калі пачуцці ганарлівасці і трывогі ўзаемна пагашаліся, тады ў душы наставала пагода. І з-пад пяра выходзілі вобразы, узнятыя над раздражнёнасцю. Нават у інтымных вершах усталявалася велікадушная дабрата, дараванне жыццю за яго скупасць у гады маладосці і запозненую шчодрасць на схіле дзён. Вось радкі пра любоў:

Няхай яна ўжо для другіх,
А мы, як большасць ў свеце,
Каго кахалі, ўспомнім тых
І скажам: «Век жывеце!»

Яшчэ больш прасветленасці ў вершах пра родную пружанскую зямліцу. У іх — не толькі размахыстасць аўтара, але і сапраўдны высакародны і ўзнёслы настрой, яны засведчваюць урачысты акт зліцця паэта з пародам у імя росквіту Радзімы, зямлі, свету:

Павер мне, мой бацькоўскі краю,
Як песні пра цябе пяю,
Здаецца мне — я засяваю
Насеўкам родную зямлю.
Мая ты родная зямліца!
Хто палюбіў цябе навек,
Таму ты творчасці крыніца,
І той шчаслівы чалавек²¹⁵.

Менавіта такім узрушана-заклапочаным і ўсхваляваным, шчодрым жыве і сёння паэт, чалавек, змагар Мікола Засім. Жыве не толькі на Пружаншчыне і не толькі на Палессі — жыве ў свеце шырокім нашай беларускай культуры. І не дзіва, што ўсе, хто памятае яго, заўжды бачаць яго жывым. Родная зямліца падарыла яму даўгалецце.

Самы каштоўны ўрок з усіх, якія даваў Мікола Засім літаратурнай моладзі на Брэстчыне,— гэта прыклад. У народнай педагогіцы прыклад выхавацеля — важнейшы і абавязковы прыём выхавання. Мікола Засім увасабляў у вачах юнакоў і дзяўчат прыклад сапраўднага «жывога» паэта, які вырас на той жа зямлі, на якой раслі яны, і данёс яе клопаты і радасці да слыху ўсёй шматнацыянальнай краіны. Засім быў тутэйшым паэтам, якога хваліў не толькі па-зямляцку Піліп Пестрак, але і Максім Танк і Аркадзь Куляшоў, а перакладаў і друкаваў у «Новом мире» Аляксандр Твардоўскі.

²¹⁵ Засім М. Выбранае, с. 152

ЗВЯНО ЛЕГЕНДЫ

Паўтараста дзесятка гадоў польская паэзія стварала вызваленчую легенду для паняволенага народа. Узорам служылі матывы праметэйскага міфа, антычныя сказы пра тытана, які падарыў людзям агонь, а потым пакутаваў за сваю чалавекалюбнасць. Да такога міфа рады былі прыпісацца многія, нават кансерватыўныя арыстакраты, якім акрамя ўласнай дзяржавы і ўлады нічога не бракавала. І вось калі мэта нарэшце была дасягнута, калі ў полімі рускай рэвалюцыі ўзнікла польская дзяржава, песнярам, па логіцы падзей, засталася толькі спець пераможны гімн, урачыста завяршыць вызваленчую легенду і вызваліцца ад абавязку служэння грамадзянскай ідэі, дазволіць сабе служыць адной толькі чыстай красе. Так яно і рабілася. Пасланец лёсу, творца дзяржавы — Юзэф Пілсудскі быў праслаўлены ў слове, фарбах і мармуры, паказаны вярхом на каштанцы і спешаным, з шабляй і без шаблі, грозным і спагадлівым, адным словам — дастойным нашчадкам Праметэя, а маса мастакоў кінулася ў чыстае хараство, даганяючы заходнія школы і моды. Ды неўзабаве выйшла наяў, што дзяржава хоць і вольная, а ўсё ж уласніцкая, буржуазная, для адных яна родная маці, а для другіх — мачыха. І творцы легенды, каранаваныя лаўрамі нацыянальных вешчуноў, задумаліся, адчулі, як лаўры становяцца цернямі і раяць ім скроні. Дакорліва бокам стаў да ўлады Стэфан Жаромскі ў «Прадвесні», гуманістычны дух справядлівасці павёў на шляхі апазіцыі нават тых, хто ў маладыя гады змагаўся пад сцягамі Пілсудскага — выдатнага праяіка і рабочага дзеяча Анджэя Струга, маладога паэта Уладзіслава Бранеўскага. Аказалася, што вызваленчая легенда далёкая да сапраўднага канца, бо не скончыўся ўціск, не патолена смага свабоды. Ловячы штосьці неладнае, авангардныя групоўкі ў паэзіі ўзяліся складаць легенду пра

рэвалюцыю як знішчальную сілу, якою кіруе анархічнае жаданне скрушыць сучаснае і сцерці з памяці мінулае. Прадаўжальнікамі вызваленчай легенды ў жыцці і слове маглі стаць толькі паэты рэвалюцыйныя, глыбока звязаныя з масамі, узброеныя марксізмам. Але шляхі іх былі не простымі. Наяўнасць вольнай дзяржавы і культ яе стваральніка заблытвалі сацыяльны антаганізм, туманілі галовы. Нават пасля таго як Пілсудскі ўчыніў майскі дзяржаўны пераварот, разагнаў сейм, запёр апазіцыйных паслоў у Брэсцкую крэпасць і пачаў уводзіць у краіне дыктатарскія парадкі, называючы новы рэжым «санацыяй», г. зн. аздараўленнем дзяржавы, хворай, па яго разуменню, на дэмакратыю,— у інтэлігенцкіх асяродках захоўваліся адгалосы даўніх міфаў, панавала эстэцкая размагнічанасць. Жыццё ж патрабавала ацверажэння: сусветны эканамічны крызіс, наступ фашызму ў краінах Заходняй Еўропы зганяў з павек залатыя сны. Ролю будзіцеляў грамадскага сумлення і вестуноў гуманістычнай пільнасці ўзялі на сябе паэты, ідэйна звязаныя з пралетарыятам, стваральнікі Народнага фронту. Яны ў новых умовах ажывілі гераічныя вызваленчыя легенды вялікіх рамантыкаў — Адама Міцкевіча, Юльюша Славацкага...

І хоць у сучасных польскіх гісторыкаў культуры і літаратуры заставалася, а можа, застаецца і сёння, адкрытым пытанне аб вядучай ролі Камуністычнай партыі ў культурным жыцці Польшчы даваеннага часу, але ўсё больш фактаў адшукоўваюць даследчыкі і кладуць на вагі аб'ектыўнасці. Сенсацыйна прагучала, напрыклад, прыгаданае Тадэвушам Буйніцкім прызнанне кансерватыўнага крытыка Віктара Завадзінскага, зробленае з выпадку выхаду ў свет зборніка У. Бранеўскага «Турбота і песня» ў 1933 г.: «Пралетарскай паэзіі польская літаратура ўдзячна за адно з найвыдатнейшых тварэнняў...» І затым пра ўздзеянне твораў на чытача: «Яго вершы не то што «рэвалюцыйныя», яны —

сама рэвалюцыя, этап яе перамогі ва ўсеагульнай свядомасці»²¹⁶. Для паэтаў, не звязаных з рабочым рэвалюцыйным рухам і Кампартыяй, падобныя задачы былі неадольнымі, бо звёны вызваленчай легенды паэты ствараюць не адзіным толькі талентам, умельствам, а ўсім сваім лёсам, з'яднанасцю быцця свайго з грамадствам, вызваленчым рухам. Гэтая еднасць адзываецца ў свядомасці паэта трагізмам, гістарычнаю відучасцю, гуманістычнаю чуласцю, робіць яго мастаком эпічным. Між іншым, у польскай міжваеннай паэзіі эпас выразна адставаў, развіваць яго сталі паэты рэвалюцыйныя Бруна Ясенскі, Уладзіслаў Бранеўскі, Люцыян Шэнвальд. Прагрэсіўная польская крытыка звярнула тады ўвагу на тое, што эпічныя жанры паэзіі больш плённа развіваліся ў заходнебеларускай паэзіі, чым у польскай. З добрай зайздрасцю называліся паэмы Максіма Танка, бо яму ўдавалася, хоць і са скарачэннямі, іх друкаваць. Паэмы Аляксандра Гаўрылюка і Валянціна Таўлая былі вядомы толькі вузкаму колу сяброў. Але яны існавалі, праходзілі час вуснага выспявання ў душах аўтараў, у памяці сяброў, у свядомасці перадавых пластоў народа. Слушна гаворыць памянуты вышэй польскі даследчык: «Рэгулятарам эпічных тэндэнцый у пралетарскай паэзіі былі не толькі чыста мастацкія працэсы, але таксама ўплываючыя на іх ідэалагічныя прынцыпы сацыялізма»²¹⁷.

Звычайная справа

Дакументы заходнебеларускага падполля хвалююць, як найцікавейшая кніга. Яны пераносяць нас у свет гераічнай легенды нацыянальна-вызваленчага руху, дзе кіпела змаганне за шчасце людзей і нараджалася новая краса чалавечай душы. Якіх толькі звестак аб чалавеку не сустрэнеш, лістаючы судовыя справы камуністаў! Усё дыхае

²¹⁶ Bujnicki T. O poezji rewolucyjnej. – Wydawnictwo „Śląsk”, 1978, s.56

²¹⁷ Тамсама, с. 62

тут драматызмам: учынкi, думкi, характары. Жыццё быццам рашыла пахвалiцца сваёй шчодрасцю, уцiскаючы ў жорсткiя рубрыкi пратаколаў i анкет дзiвосныя сюжэты пра велiч i нiкчэмнасць чалавечай натуры.

Нам амаль не траплялася звычайных падзей i характараў у судовых справах заходнебеларускiх камунiстаў. Але сустракалiся звычайныя справы. У iх бывала больш палiцэйскай нясклэпiстай маны, чым праўды жыцця. Фантазiя ў ахоўнiкаў рэжыму працавала машынальна i груба: «З тайных крынiц стала вядома, што падсудны належаў да падрыўной арганiзацыi, iмянуемай КПЗБ, якая ставiць сваёй мэтай сiлай адарваць ад Рэчы Паспалiтай паўночна-ўсходнiя ваяводствавы...» — назолiста паўтаралася бяздумная формула ў актах следства, абвiнавачання i суда. Такою ж звычайнай паказалася мне на першы погляд i справа Кобрынскага i Дамачоўскага раённых камiтэтаў КПЗБ, якая захоўваецца ў Дзяржаўным архiве Брэсцкай вобласцi (фонд Р-69, вопiс 2, звязка 3, справа 24).

Спачатку, як заўсёды, размалёўваўся так званы «фон» справы. Злосна распiсаны памятныя падзеi, папярэдзiўшыя Кобрынскае паўстанне: у 1933 годзе Брэсцкi i Кобрынскi паветы наведала многа платных iнструктараў ЦК КПЗБ — псеўданiмы «Жэнька», «Максiм», «Валя», «Маруся», «Федзька» — са спецыяльным заданнем падбухторваць сялян на мецяжы. У палове лiпеня iнструктар ЦК Рэгіна Каплан, псеўданiм «Валя», на канферэнцыi Дамачоўскага РК ля вёскi Забалоцце загадала «ўзброiць членаў партыi i арганiзаваць iх на вайсковы лад» (арк. 7). У раёне Дамачова i Кобрына праведзена некалькi мiтынгаў i сходак, на якiх распрацоўвалiся мяцежныя планы. «Над уплывам камунiстычнай агiтацыi 25 лiпеня ў вёсцы Ляплёўка на тэрыторыi Дамачоўскага РК сяляне аказалi супрацiўленне ўладзе... прытым былі пабiты i выгнаны з вёскi натоўпам разагiтаваных мужыкоў тры палiцыянты i секвестратар» (арк. 7). У часе сутычкi быў забiты селянiн Лявон Баганскi. У парадку рэваншу камунiсты справакавалi напад на палiцэйскi ўчастак у Навасёлках Кобрынскага павета. Далей

пайшлі данясенні, сабраныя тайнымі каналамі або вымушаныя на допытах, якія быццам пацвярджалі гэтую версію і даводзілі віну падсудных.

На самай справе ўсё знешне адбывалася так, па сутнасці ж зусім інакш.

Дамачоўская гміна раскінулася паўз Буг на поўдні Брэсцкага павета. Палеская бядота і палескія кантрасты набывалі ў гэтай мясцовасці нейкі балесна-іранічны выгляд. Раскошныя сасновыя краявіды, задуменныя лясныя азёры з паэтычнымі назвамі Белае, Чорнае, Тайнае, Меднае, маляўнічая даліна Буга — усё гэта вабіла дачнікаў і турыстаў не толькі з Брэста, а нават з Варшавы. Нібы тлустыя карасі, паблісквалі цынкаванаю бляхай багатыя хутарскія сядзібы і леснічоўкі, гатовыя прыняць гарадскіх гасцей. І яны наязджалі. Цэлае лета раскашоўвалася плойма сібарытаў, на вачах у сялян песціла плечы сонцам, жываты ядою. А мясцовая галота панура корпалася ў пясчугу і балоце — сеяла, жала, касіла, валачыла на спінах асаку з багнішчаў, крадком збірала ягады і грыбы ў панскім лесе, лавіла рыбу — дабывала прысмакі на дачныя сталы. Не радзіла збожжа на палескім пяску, не буялі травы на багне, тут рос ураджай бунту.

Даведзеныя да адчаю зацяжным эканамічным крызісам, палескія сяляне масава адмаўляліся плаціць падаткі. У лютым 1933 года ўрад паслаў у Маларыцкі павет карныя атрады. Пачалася ганебнай памяці «пацыфікацыя». Папярэдне былі расклеены плакаты аб увядзенні асаднага становішча і палявых судов, а затым пайшлі пагромы. Брэсцкі акруговы камітэт КПЗБ, хаця і быў аслаблены арыштамі ў папярэднім годзе, усё ж рашыў узначаліць барацьбу з карнікамі. Звяртаючыся да грамадскасці, у лютым 1933 г. у спецыяльнай лістоўцы Брэсцкі акружком камсамола заклікаў: «Становішча абвастраецца з дня на дзень... Яшчэ не астылі сляды пацыфікацыі ў Маларыцкім раёне, дзе карны атрад разбураў дамы і біў людзей у дзесяці з лішнім вёсках, а паліцэйскія атрады ўжо кінуліся на Кобрынскі раён.

...Ноччу з 5 на 6 лютага трасуць вёску Літвінкі, разбіваюць цалкам хату Сямёна Казла, Жука і іншых, вырываюць дзверы, ломяць печы, малых дзяцей кідаюць вобземлю... Зверствы карнікаў пераходзяць усякую меру...

Акруговы камітэт паднімае акцыю пратэсту супраць карных атрадаў і палявых судоў пад лозунгам: «Узброены адпор карным экспедыцыям! Смерць катам! На падмогу ахвярам крывавай акупацыі! Хай жыве ўзброенае паўстанне!»²¹⁸.

У такой вольнай абстаноўцы па вёсках пачалі стыхійна ўзнікаць дружыны самаабароны, камуністы імкнуліся прыдаць арганізаванасць руху сялянскіх мас, даведзеных да адчаю. Стыхійным было і выступленне сялян Ляпнёўкі. Справакавалі выбух старання службоўцы. Гэтага не скрывалі нават афіцыйныя асобы ў сакрэтнай перапісцы. Брэсцкі павятовы камендант паліцыі, а ўслед за ім і староста ў спецыяльных справах на імя міністра унутраных спраў называлі палітычна блізарукай задуму падатковых органаў спаганяць нядоімкі ў самы галодны месяц года — перад жнівом. Яны адказны за ляплёўскую авантуру, якая падарвала прэстыж улады²¹⁹.

Вольна як разгортваліся падзеі. Секвестратар Эдвард Вэксман, па характарыстыцы паліцыі, «чыноўнік гарачы і задзірысты», два дні калаціў ляплёўскіх сялян за падаткі і, нічога не дабіўшыся, трэцяга дня — 25 ліпеня — пабег у Дамачова клікаць паліцыю. Камендант участка Валанговіч выдзеліў трох паліцэйскіх і, выдаючы ім гумаваы палкі, загадаў дзейнічаць рашуча. Захапіўшы ляплёўскага солтыса Несцера Цяцэру, абдзіралы прышлі да селяніна Касцючыка. Дваяка рэагуе чалавек на гвалт: у аднаго крыўда спывае жалем, у другога — адчайным гневам. Касцючык аддаў карову і адмовіўся браць распіску — падавіцесья!.. Селянін

²¹⁸ Дзяржархіў Брэсцкай вобл., ф. 28, с/р-1, воп. 9, спр. 2588, арк. 64.

²¹⁹ Дзяржархіў Брэсцкай вобл., ф. 28, с/р-1, воі.: 9, спр. 2637, арк. 1—8.

Меляшчук, наадварот,— счачапіўся за грудкі. Пасыпаліся ўдары гумавых палак. Білі гаспадара і гаспадыню. Карову ўсё ж вывелі са двара, але на крык высыпала цэлая вёска. Сотні паўтары народу сабралася ў завулку і на суседніх дварах. З натоўпу пачалі крычаць: «Не давай каровы!» Падбездэраная гаспадыня вырвала з рук секвестратара вяроўку і павяла карову ў двор. Паліцэйскія зноў узяліся за дубінкі, але натоўп шчыльна акружыў іх, пайшлі ў работу калы, жанчыны сыпалі ў вочы пяском. Ашаламлены секвестратар стаў страляць у гару. Людзі разбегліся па дварах. Пачало змяркацца. Адправіўшы пустую фурманку і свае веласіпеды з солтысам, паліцэйскія пачалі адыходзіць, сяляне ішлі назіраць за імі. І ўжо калі карнікі выходзілі з вёскі і нічога ім не пагражала, паліцыянт Ярашэўскі выстраліў у людзей. Куля перабіла абедзве нагі Лявону Баганскаму. Раненага падхапілі на рукі і са спевам «Інтэрнацыянала» панеслі ў хату. Чалавек сыходзіў крывёю, а сёмай гадзіне раніцы ён памёр.

У гэты час вёска кішэла ад паліцыі. Грамілі хаты падазронах людзей, арыштоўвалі і гналі на ўчастак у Дамачова дапытваць і катаваць.

Ды ўсё гэта замоўчваў абвінаваўчы акт супроць членаў Дамачоўскага райкома. Падзеі ў Ляплёўцы выступалі там як вынік тэрарыстычнай агітацыі з боку камуністаў. У сапраўднасці агітацыя ў гэтую пару насіла антываенны характар. Акруговы камітэт партыі рыхтаваўся да правядзення дэманстрацый супраць голаду і вайны, а таксама мітынгаў салідарнасці з бастуючымі тэкстыльшчыкамі Беластока і сялянамі Кракаўскага ваяводства.

Але вернемся да судовай справы.

Сакрэт лаканічнай заявы

Лістаючы пажоўклыя аркушы, стараешся адшукаць жывое месца. Вось пад пальцы трапілі чатыры вузенькія палоскі сшыткавай паперы. Вылучаецца падкрэсленае слова

«Podanie», і далей ідзе адзін кароткі сказ, напісаны дробным, але ясным почыркам. Лаканічнае паданне зацікавіла нас: «Гэтым прашу акруговы суд даць мне магчымасць азнаёміцца з актамі маёй справы» (аркушы 101 — 104). Звычайна падобныя дакументы складаліся па ўсіх правілах канцылярскага этыкету. Зрэшты, узоры канцылярскай ветлівасці падшыты побач у той жа справе: «Ветліва прашу Высокі Суд ласкава дазволіць мне азнаёміцца...» і г. д. (арк. 105). Відавочна, чалавек са звычайнай чуйнасцю к слову не ўлоўліваў уніжэння ў такой пакорнай просьбе, а малапісьменнаму канцылярскі стыль мог паказацца нават адзнакай пісьмовай культуры. Цікава, чаму парушан этыкет у першым выпадку? Свядома ці выпадкова?

Устанавім, чыя рука пісала гэтыя заявы. Подпісы: Мікалай Бурсевіч, Адам Сабчук, Сэндар Пахтар... Не — зусім іншыя почыркі. Толькі апошняя падпісана тою ж рукою, што напісала ўсе чатыры,— А. Гаўрылюк. Вярнуўшыся да абвінаваўчага акта, знаходзім анкетныя даныя: «жыхар вёскі Забалоцце, павет Бела Падляска, Аляксандр Гаўрылюк, сын Якіма, 22 гады» (арк. 6). Цяпер усё зразумела: заходнеўкраінскі пісьменнік-камуніст Аляксандр Гаўрылюк, нават складаючы нейкую фармальную паперку, быў пісьменнікам-рэвалюцыянерам. Яго не пакідала пачуццё асабістай годнасці і прафесіянальная чуткасць на слова.

Выпад гэты можа паказацца легкаватым, але ён пацвярджаецца іншым дакументам — таксама заявай, у якой Гаўрылюк просіць выпусціць яго да суда пад залог. Каб зразумець рэальнасць такой просьбы, патрэбна высветліць пэўныя акалічнасці.

Дамачоўскі падпольны райком размяшчаўся на стыку двух ваяводстваў — Палескага і Люблінскага і чатырох павеатаў — Брэсцкага, Кобрынскага, Маларыцкага, Белападляскага. На тэрыторыі апошняга павеата ў вёсках Забалоцце і Яблычная знаходзіўся цэнтр райкома. Паліцыі было нязручна дзейнічаць у густой сетцы адміністрацыйных узмежкаў. Восем ячэек, якія складалі раён, падпадалі ў веданне двух розных паліцэйскіх участкаў — Дамачоўскага

Брэсцкага павета і Коданьскага Белападляскага павета.

Органы бяспекі дзейнічалі тут вобмацкам, бо, як відаць з данясення палескага ваяводы ў міністэрства ўнутраных спраў, у 1933 годзе арганізацыі Кампартыі ў Брэсцкім павеце былі «на 75% апанаваны контрразведкай за выключэннем... паўднёвай часткі Дамачоўскай гміны, куды апошнім часам дасягаюць уплывы КПЗУ»²²⁰. Улады былі ўстрыжаны падзеямі ў Ляплёўцы і заінтрыгаваны прабелам у агентур-звестках, таму правялі арышты дамачоўскага партыйнага актыву заўчасна — у ноч на 1 жніўня, г. зн. за 2 дні да Кобрынскага паўстання. Прайшлі суды над паўстанцамі і Рэгінай Каплан, а дамачоўскія камуністы ўсё яшчэ знаходзіліся пад следствам. Толькі 24 студзеня 1934 года пракурор загадаў спыніць следства. Тэрмін суда ўсё адцягваўся. Арыштаваных акрыялі духам: стала ясна, што следчыя органы не сабралі дастатковых доказаў, можна дабівацца звальнення з турмы на парукі. Матывавалі просьбы хто цяжкім матэрыяльным становішчам сям'і, хто станам здароўя.

«Высокі суд! — звяртаўся ў заяве равеснік і зямляк Гаўрылюка Венядзікт Зінчук.— Маю гонар прасіць ласкавай прыхільнасці... Пакінуў дома старую маці, хворую, без належнай апекі, а таксама гаспадарку... Здароўе маё таксама зламанае: маю захворванне страўніка і блізка стаю да сухотаў» (арк. 185).

Сапраўды, стыль — гэта чалавек. Манера пісаць — гэта манера думаць, манера жыць. Дастаткова прачытаць аналагічную заяву Гаўрылюка, каб зразумець, якімі рознымі людзьмі былі гэтыя равеснікі і чаму (убачым далей) так прыкра скрыжаваліся іх шляхі ў мінуту няўдач.

У заяве, датаванай 2 сакавіка 1934 года, А. Гаўрылюк пісаў: «Прашу акруговы суд адмяніць папярэдняе турэмнае зняволенне і вызваліць мяне пад грашовы залог.

Паручаюцца за мяне ўсёю сваёю маёмасцю:

²²⁰ Дзяржархіў Брэсцкай вобл., ф. 28, с/р-1, воп. 9, спр. 2378, арк. 29.

1) Гаўрылюк Якім — мой бацька, які пражывае ў вёсцы Забалоце Белападляскага павета і мае 100 моргаў уласнай зямлі са спраўнымі гаспадарчымі будынкамі, што можа каштаваць 10 000 злотых.

2) Собаль Сцяпан, які пражывае ў той жа вёсцы і мае 15 моргаў зямлі з гаспадарчай будынінай і цагельняю на мінімальную суму 10 000 злотых.

Не хачу матываваць сваёй просьбы заўсёды рэальнаю, збаналізаванаю скаргай аб маральных і матэрыяльных пакутах сям'і: занадта шаную найглыбейшыя асабістыя перажыванні самых блізкіх мне людзей і свае ўласныя, каб пэцкаць імі ў казённых паперах і афіцыйных адносінах паміж людзьмі: імкненне чалавека вырвацца з турмы не патрэбна матываваць нічым.

Па-дзелавому абгрунтоўваю:

Я трапіў у турму дзякуючы вельмі вялікай стараннасці і вельмі вялікай дурноце маленькіх кар'ерыстаў, якія служаць у маленькіх мястэчках, гэта высветліцца на судзе.

У калізію 97 артыкула польскага крымінальнага кодэкса я не ўвайшоў.

Названыя вышэй парукі выключаюць якуюсьці баязлівасць, што я скрыюся, бо ясна, што я не магу наражаць на страту маёмасці блізкіх мне людзей.

Даю слова з'явіцца на вызаў Суда» (арк. 163).

Не кожны пісьменнік на 22-м годзе жыцця мог напісаць такую заяву. Логіка, культура і псіхалагічная праніклівасць сведчаць аб вялікім жыццёвым вопыце. Гаўрылюк не расчульвае суддзяў, а б'е на самалюбства, на прафесійны гонар. Ён размаўляе, як роўны з роўнымі, не просячы спагады, а патрабуючы павагі да сябе і тых законаў, на варце якіх стаяць суддзі. Але, здаецца, не шмат аказалася гонару ў тытулаваных адрасатаў. Разгледзеўшы заяву 10 сакавіка, суд па прапанове пракурора пастанавіў: «Дзеля баязні, каб не скрыўся ад меры справядлівасці, просьбу А. Гаўрылюка адхіліць» (арк. 164).

Галава нелегальна

Бурныя эпохі вядуць свой асобны падлік часу. Калі чалавек уключаецца ў пераможны марш гісторыі, ён можа апярэдзіць свой узрост. Шпарка сталаеюць у гарне падзей падлеткі, яны растуць так, як героі фантастычных казак.

Гаўрылюк гадаваўся ў сям'і, якой не давялося нудзіцца на абочыне гістарычных дарог. Смерчам першай імперыялістычнай вайны сям'ю адкінула ў глыб Расіі — у бежанства. На вачах у бацькі, салдата рускай арміі, адгрымела рэвалюцыя. Пасля перамогі Кастрычніка разам з тысячамі палескіх сялян Гаўрылюкі вярнуліся ў роднае Забалоцце. Бацька Аляксандра ўзначаліў рэвалюцыйны камітэт у вёсцы, устанаўліваў савецкія парадкі, аж пакуль штыкі акупантаў не аддзялілі Палесся ад Краіны Саветаў.

Польскія ўлады не спускалі вока з былых бежанцаў, якіх у адным толькі Палескім ваяводстве налічвалася 250 тысяч²²¹. Улады бачылі, што гэта быў палітычна развіты, небяспечны элемент. І на самай справе, гэтае асяроддзе дало ў 20-я гады шмат вопытных арганізатараў і актывістаў рэвалюцыйна-вызваленчага руху ў Заходняй Украіне і Заходняй Беларусі. Адным з іх быў Якім Гаўрылюк, удзельнік штурму Зімовага палаца. Па слядах бацькі пайшоў і Аляксандр. Дапытлівы, кемлівы і энергічны, ён рана стаў разбірацца ў пытаннях палітыкі, звярнуў на сябе ўвагу дарослых і быў прыняты, як роўны, у круг актывістаў нацыянальна-вызваленчай арганізацыі ў Забалоцці. У канцы 20-х гадоў імёны бацькі і сына Гаўрылюкоў стаяць побач на старонках справаздач Люблінскага і Палескага ваяводаў аб палітычнай сітуацыі. Гэта быў перыяд найбольшага ўзлёту ў гісторыі рэвалюцыйна-дэмакратычнай арганізацыі Сельроба — Еднасць на Палессі.

З этнічнага боку Палессе ўяўляла пераходную зону ад Украіны да Беларусі. На тэрыторыі Палескага ваяводства,

²²¹ Паводле даклада Палескага ваяводскага ўпраўлення. Дзяржархіў Брэсцкай вобл., ф. 28, с/р-1, воп 9, спр. 45, арк. 19.

паводле даных афіцыйнай статыстыкі на 1921 год, беларусы складалі 43,6 %, а ўкраінцы — 6,6 % насельніцтва²²²

Украінцы густа засялялі Кобрынскі, Драгічынскі і паўднёвую частку Брэсцкага павета У гэтай жа зоне Сельроб — Еднасць кіраваў палітычным жыццём сялянства. Пасля разгрому Беларускай сялянска-рабочай грамады Сельроб стаў самай магутнай рэвалюцыйна-дэмакратычнай партыяй на Палессі. На выбарах у 1927 годзе ён атрымаў у Палескім ваяводстве два пасольскія мандаты, у той час як Беларускі пасольскі клуб «Змаганне» — толькі адзін.

У 1928 годзе Сельроб налічваў па Палессі звыш 2000 членаў, 5 акруговых і 109 вясковых камітэтаў. Устрыожанья поспехам дэмакратычных сіл, органы бяспекі пачалі плясці павуціну правакацый. Дэфензіве ўдалося пасеяць разлад і недавер сярод актыву. Узаемныя абвінавачанні ў здрадзе падарвалі аўтарытэт дзеячаў, некаторыя гурткі самаліквідаваліся. У снежні 1929 года становішча паправілася: арганізаваўся раённы камітэт Сельроба ў Ляплёўцы Брэсцкага павета. Адначасна з Сельробам на Палессі разгортвалі дзейнасць украінскія культурна-асветныя арганізацыі «Просвіта» і «Рідна хата», праграмы якіх у аснове супадалі з ТБШ.

Сельроб хутка ўзяў кіраўніцтва гэтымі арганізацыямі ў свае рукі. Так, на сходзе «Ріднай хаты» Холмшчыны, дзе яна мела каля 130 гурткоў, ужо ў 1927 годзе Сельроб правёў сваіх кандыдатаў на кіруючыя пасады. Гурткамі «Просвіты», якіх на Палессі налічвалася звыш 120, сельробаўцы авалодалі знізу.

Сельроб — Еднасць выступаў у адзіным фронце з Грамадой і Незалежнай сялянскай партыяй, а пасля іх ліквідацыі — з Беларускім сялянска-рабочым пасольскім клубам «Змаганне» і на тэрыторыі Люблінскага ваяводства — з Аб'яднанай сялянскай партыяй «Самапомач», якая

²²² Паводле даклада Палескага ваяводскага ўпраўлення. Дзяржархіў Брэсцкай вобл., ф. 28, с/р-1, воп. 9, спр. 47, арк. 18.

выражала інтарэсы польскага працоўнага сялянства. Важна адзначыць, што паміж гэтымі партыямі не было канкурэнцыі за ўплывы на Палессі. Паводле даных мясцовых улад, рэвалюцыйна-дэмакратычныя партыі падзялілі сектары дзеяння: Сельроб вёў работу ў раёнах, заселеных пераважна ўкраінцамі, а Грамада і «Змаганне» — беларусамі. Гэта ўзгодненасць дзеянняў была вынікам агульнага палітычнага кіраўніцтва рэвалюцыйным рухам у Польшчы, якое ажыццяўляла Камуністычная партыя. Класавае адзінства і салідарнасць рэвалюцыйна-дэмакратычнага лагера прыгожа прагучалі ў часе суда над Грамадою. На судзе выступіў відны ўкраінскі дзеяч, пасол сейма Кірыл Вальніцкі, які заявіў пратэст супраць расправы над вернымі сынамі працоўных Беларусі. Сейм расцаніў гэту прамову як здраду дзяржаве і рашыў выдаць прамоўцу ў рукі паліцыі, пазбавіўшы права пасольскай недатыкальнасці²²³.

Польскі ўрад непакоіла кожная праява інтэрнацыяналізму ў нацыянальна-вызваленчым руху. Ваяводы і старосты фіксавалі нават нязначныя факты. Так, пружанскі староста адзначае як трывожны сімptom «неаднаразовае звяртанне мясцовых бібліятэк «Просвіты» за дазволам на пастаноўку беларускіх п'ес»²²⁴. Люблінскі ваявода інфармуе міністра ўнутраных спраў аб тым, што ў радах сялянскай Самапомачы знаходзіцца «адносна вялікі працэнт украінцаў, а з другога боку, у радах Сельроба сустракаецца (хаця надта нямнога) польскага элемента»²²⁵. На першамайскай дэманстрацыі ў 1929 годзе ў Грубяшове Сельроб удзельнічаў разам з яўрэйскімі прафсаюзамі²²⁶. Беластоцкі ваявода спыняе ўвагу на тым факце, што беларуская кнігарня ў Гродна, якую адкрыў Беларускі

²²³ Лістоўка Сельроба «Прэч з фашысцкім тэрорам!». Львоў, 1930, жн. Дзяржархіў Брэсцкай вобл., ф. 28, с/р-1, воп. 9, спр. 1181, арк. 41.

²²⁴ Тамсама, арк. 21

²²⁵ Дзяржархіў Брэсцкай вобл., ф. 28, с/р-1, воі.: 9, спр. 1168, арк. 64

²²⁶ Тамсама, спр. 661, арк. 64.

пасольскі клуб, распаўсюджвала выданні сялянскага аб'яднання Самапомач, ППС-лявіцы, Сельроба — Еднасць і Дзяржаўнага выдавецтва БССР²²⁷.

Гістарычнае значэнне такіх арганізацый, як Грамада і Сельроб, заключаецца ў тым, што яны сталі школай палітычнага выхавання для працоўнага сялянства Заходняй Беларусі і Украіны. У забалоцкай арганізацыі Сельроба А. Гаўрылюк атрымаў першыя навыкі палітыка-масавай і культурнай работы, прывучыўся аналізаваць грамадскія падзеі і разумець псіхалогію масы, пачаў адкрываць шляхі да сэрца вялікага скептыка, якім быў селянін. Абапіраючыся на сотні такіх энтузіястаў, як Гаўрылюк, Сельроб праводзіў палітычную агітацыю, распаўсюджваў сваю прэсу, пашыраў свае ўплывы на ўсё новыя і новыя вёскі. У Львове выходзілі газеты «Сельроб» і «Сила» і маладзёжная «Сяйво», а таксама часопіс «Вікна», у Холме — газета «Новэ життя». Сельробаўская прэса карысталася выключнай папулярнасцю па ўсім Палессі, яна распаўсюджвалася актывам мясцовых гурткоў і мела масу падпісчыкаў нават на Косаўшчыне і Пружаншчыне. У адной са справаздач косаўскі павятовы староста адзначаў, што ў яго павеце ўкраінскіх арганізацый не было. «Аднак сюды не толькі даходзілі часопісы «Сельроб» і «Сила», і ў іх друкаваліся карэспандэнцыі з гэтага павета, пісанья прыхільнікамі былой Грамады і беларускага клуба «Змаганне», пазбаўленымі беларускага камуністычнага органа друку»²²⁸.

Сельробаўская прэса стала першай літаратурнай школай для Гаўрылюка, падобна таму як грамадаўская прэса ўзрасцiла заходнебеларускіх пісьменнікаў Міхася Васілька, Алеся Салагуба, Піліпа Пестрака, Валянціна Таўлая, Міколу Засіма і іншых. У мяне няма дакладных звестак аб тым, калі пачалося супрацоўніцтва Гаўрылюка з друкаванымі органамі Сельроба, ведаю толькі, што кантакты з прэсай былі адной з

²²⁷ Тамсама, спр. 713, арк. 18.

²²⁸ Дзяржархіў Брэсцкай вобл., ф. 28, с/р-1, воп. 9, спр. 2300, арк. 63.

прычын яго першага арышту 30 красавіка 1929 года. Паліцыя Люблінскага ваяводства праводзіла тады «прафілактычныя» захады, каб не дапусціць першамайскіх выступленняў. Пачаліся масавыя вобьскі на тэрыторыі Бельскага, Янаўскага і Канстанцінаўскага павеатаў. Восем рэвізій праведзена ў вёсцы Забалоце. Люблінскі ваявода паведаміў міністэрству, што «...у доме Якіма і Аляксандра Гаўрылюкоў у саломе знойдзена: 19 экз. «Gromada» № 1 са студзеня 1929 года... па-за домам Гаўрылюкоў — членскія білеты Сельроба, а таксама выданні Сельроба і сялянскай Самапомачы»²²⁹.

Бацьку і сына арыштавалі і пагналі на допыты ў Кодэнь. Там 17-гадовы юнак прайшоў праз рукі нападзіў тупога і заядлага каменданта паліцыі Юзефа Шалухі. Пыткі і допыт пакінулі глыбокі след на ўсё жыццё. Растрывожаная і абураная душа шукае сродкаў расплаты. Так у белападляскай турме, куды перагналі арыштаваных, узнік першы рэвалюцыйны верш Гаўрылюка «Спогады політв'язня». Паэт малюе садысцкія прыёмы катавання палітзняволеных у польскай дэфензіве, іранізуе над нікчэмнымі посуламі катаў. Напісаны ў форме пародыі на вядомую разбойную песню «Голова ж ты моя удалая», верш Гаўрылюка сам стаў папулярнаю песняй рэвалюцыйнага падполля ў Заходняй Украіне і Беларусі. Як і належыць у песні, паэт выяўляе масавыя пачуцці і пашыраныя сітуацыі. Праўда, іранічная насмешка палітвязня месцамі была занадта тонкай і не ўлоўлівалася масавымі выканаўцамі. У вусных перапрацоўках тэксту іронія ўступіла месца гневу. Але аўтарскі тэкст быў добры ўжо таму, што пабуджаў да перапрацовак. Ва ўменні зліваць свае перажыванні з масай і праявіўся паэтычны дар А. Гаўрылюка ў гэтым вершы, які, дарэчы, пераклікаецца з заходнебеларускаю песняй «На крэсах ёсць дамы большыя», складзенай селянінам Дабрыянам са Слонімшчыны.

Герой песні «Спогады політв'язня» абяцае не забыць

²²⁹ Тамсама, спр. 661, арк. 63.

чорных спраў дэфензівы. Не забылі пра пакуты лепшых сыноў народа і працоўныя на волі. У першамайскую ноч 1929 года па ўсім Люблінскім і Палескім ваяводствах былі раскіданы лістоўкі, вывешаны чырвоныя сцягі і транспаранты. Першамайскія дэманстрацыі на Палессі прайшлі пад лозунгамі «Патрабуем звальнення палітвязняў! Прэч з мілітарызацыяй!»²³⁰. Праўда, паліцыя цешылася, што ў Белай Падлясцы пасля арыштаў «падрыўныя элементы» не паказаліся на вуліцах, а ў Дамачове дэманстрацыі ўвогуле не было, толькі нехта выпусціў голуба, які нёс чырвоную істужку з надпісам «Свабоду палітвязням!». Голуб быў застрэлены паліцыяй.

Першы круг пекла

Біяграфію паэта звычайна вядуць ад першага верша. Даследчыкі стараюцца пазнаць абставіны, пры якіх узнік гэты часта яшчэ няспелы твор. Але сапраўдныя народзіны таленту — гэта пачатак цудоўнага творчага гарэння, гэта той момант, калі чалавек усвядоміць, што ён паэт і ўвесь сэнс яго існавання на зямлі — творчасць. Такі момант не заўсёды супадае з часам напісання першага верша. Так было і з Гаўрылюком. Яшчэ вучнем 4 класа ён склаў сатырычны верш пра мясцовага папа. Сатыра пайшла кружыць па вёсцы, а разгневаны поп дабіўся выключэння аўтара са школы²³¹. І ўсё ж мы схільны лічыць, што творчую біяграфію Гаўрылюка адкрываюць «Спогады політв'язня».

У белападляскай турме юнак упершыню адчуў сваё прызвание, гэта мінута была радаснай і горкай, горкай... Боль і гнеў стануць тымі псіхічнымі імпульсамі, якія будуць прыводзіць мастака ў стан духоўнай напружанасці, у стан натхнення. З надзвычайнай вастрынёй паэт стаў адклікацца

²³⁰ Дзяржархіў Брэсцкай вобл., ф. 28, с/р-1, воп. 9, спр. 661, арк. 80.

²³¹ Мельнічук Ю. Аляксандр Гаўрылюк: Уступны артыкул да выбраных твораў Гаўрылюка. Кіеў, 1955, с. 4.

на крыўду і непакору. Яму суджана было пазнаваць сябе і людзей у суровыя, горкія, нават трагічныя моманты жыцця. Такім чынам, паэт нарадзіўся нармальна — у супярэчнасцях свайго цяжкага часу. Падобным чынам пачыналіся многія літаратурныя біяграфіі ў Заходняй Украіне і Заходняй Беларусі.

Па складу натуры і таленту А. Гаўрылюк абяцаў стаць рамантыкам, але як паэт-рэвалюцыянер і матэрыяліст ён становіўся рамантыкам асобага, горкаўскага тыпу. Звычайна моцны рамантык бывае слабым псіхолагам і непаслядоўным мысліцелем: яму дадзена разумець аднаго героя, выключнага чалавека, які, аддаючыся парывам сэрца, раскрывае сваю істоту ў выключных абставінах. Герой першых твораў Гаўрылюка, як убачым далей, раскрывае сябе ва ўзаемаадносінах з масай. Письменнік будзе выяўляць усю супярэчнасць гэтых узаемаадносін, шукаючы тых вышэйшых момантаў, калі ў кузні супярэчнасцей паўстае подзвіг. Яго думку будзе трывожыць спрадвечнае імкненне чалавека і чалавецтва к свабодзе, шчасцю, красе. Паставіўшы ў выключныя абставіны масу, письменнік будзе рады да слёз, калі ўбачыць, што звычайныя людзі ўзвышаюцца да велічы абставін, становячыся рамантычнымі героямі.

Па свежых уражаннях, вынесеных з белападляскай турмы, напісана рамантычнае апавяданне «Прощайте». Надрукаванае ў 1929 годзе ў часопісе «Вікна», яно атрымала мноства ўсхваляваных водгукаў чытачоў. Крытыка павіншавала грамадскасць з прыходам у заходнеўкраінскую літаратуру новага самабытнага письменніка.

Галоўная праблема «Прощайте» — псіхалогія трагедыйнай героікі. Асуджаны на смерць заходнеўкраінскі рэвалюцыянер «з точки зроку псіхалогічнае аналізуе прычыны злочину», г. зн. уласнай рэвалюцыйнай дзейнасці. Ён пайшоў у рэвалюцыю абураны несправядлівасцю існуючага ладу, жорсткасцю і цынیزмам яго ахоўнікаў. «Самі ж павінны прызнаць, што не змагацца з такімі людзьмі і быць сумленным нельга. І таму ўсе сумленыя мусяць быць

рэвалюцыянерамі». На пытанне, чаму так бяспрашна ідуць на пакуты і смерць камуністы, палітвязень адказвае натхнёна:

Бо вешчым зрокам бачаць чароўную даль вякоў,
Бо знаюць, што іх кроў свет афарбуе чырванню.

Рэвалюцыйная рамантыка выступае як арганічная рыса светапогляду героя. Камуніст — рыцар прагрэсу, не ў містычных летуценнях і не ў прыгожых словах знаходзіць ён духоўную раўнавагу і сілу, каб памерці героем. Прадсмяротная споведзь камуніста адрасавана родзічам, сябрам, аднадумцам — сучаснікам і будучым пакаленням. Ён умее глянуць за тую страшную мяжу, што аддзяляе жыццё ад смерці. Адказнасць перад гісторыяй, бязмежная любоў да людзей, вера ў будучыню, дазваляюць яму да апошняга дыхання астацца чалавекам.

Каб лепш адцяніць істоту камуністычнага светапогляду, параўнаем «Пропіайце» з аналагічным па тэме апавяданнем Жана Поля Сартра «Мур». Дзея адбываецца ў часе грамадзянскай вайны ў Іспаніі. Фалангісты прыгаварылі да расстрэлу трох рэспубліканцаў: анархіста Ібету, байца інтэрнацыянальнай брыгады ірландца Тома і выпадковага юнака. У перадсмяротную ноч асуджаных агортвае падсвядомы страх. Ніхто з іх, нават матэрыяліст Том, не мае адвагі ўявіць, што ж будзе потым... Ібета паддаецца хваравітым рэфлексіям: ні з таго ні з сяго ён адчувае агіду да Тома, а потым і да свайго цела: «Я адчуваў прысутнасць чагосьці агіднага, тут жа пры мне, быццам быў прывязан да плюгавага чарвяка»²³². Пісьменнік прымушае кожнага з гэтых людзей рашаць пытанне жыцця і смерці, свабоды і неабходнасці, чэсці і ганьбы за сябе і для сябе. І яны не знаходзяць рашэння, іх думкі ўпіраюцца ў мур. Ібете фалангісты прапануюць выдаць таварыша і выратаваць сябе. Той разважае: «Я ведаў, праўда, што ён можа лепш за

²³² Цыт. па польскім перакладзе.

мяне служыць справе Іспаніі, але я ўжо ў задзе меў і Іспанію і анархістаў, усё гэта мяне ўжо не абыходзіла». Ён не выдаваў таварыша толькі з-за ўпартасці. Ды і тут збег абставін аказаўся вышэй за чалавека: асуджаны рашыў падражніць фалангістаў і незнарок навёў на схованку. Апавяданне канчаецца істэрычным рогатам Ібеты, якому даравалі жыццё.

Бясспрэчна, індывідуаліст не можа апраўдаць годнасці чалавека, апынуўшыся перад тварам смерці. Але філасофія экзістэнцыялізму, якой кіруецца Сартр, не ў стане вытлумачыць сутнасці гераічных характараў і паводзін. Яе прыхільнікі корпаюцца ў саміх сабе, у падсвядомасці, маюць справу толькі з адным адзінокім чалавекам. Ёсць аднак іншы сродак паказу гераічнага характару ў яго самых узнёслых, трагічных праявах — рэвалюцыйная рамантыка. Гэты сродак шчасліва знайшоў і выкарыстаў Аляксандр Гаўрылюк у апавяданні «Прощайте». Праўдзівасць і пераканаўчасць створанага Гаўрылюком вобраза, на нашу думку, заключаюцца ў тым, што гэта цэльная і глыбокая натура калектывіста. Выпрацаванае ў падполлі пачуццё кроўнай сувязі з таварышамі і аднадумцамі падтрымлівае яго на духу, натхняе на апошні подзвіг. Ён застаецца ў народзе!

Да слёз кранае і радуе яго звестка, што аднавяскоўцы заапекаваліся старою маці. Людзі, чэрствыя і пасіўныя людзі, зразумелі яго, паверылі ў яго справу, бо нельга не верыць у тое, за што ідуць на пакуты і смерць. «І я почув цілою своею істотаю, почув уперше, що «солодки кайдани» не риторична фраза, а факт, чудовний факт... щастя, горде, творче, безмежне, ясніло з мого преображеного обличья, запал одчайдушний, молодечий, смілива, безмежна сила...»

У прынцыпе адказ на пытанне аб сутнасці трагедыйнай героікі, дадзены Гаўрылюком, не быў новым. Гэтая праблема вырашана да яго ў літаратуры сацыялістычнага рэалізму. Арыгінальнасць апавядання «Прощайте» заключалася ў тым, што яно раскрывала даную

праблему на матэрыяле заходнеўкраінскага рэвалюцыйнага руху. Створаны Гаўрылюком гераічны вобраз хваляваў, бо, пры ўсёй рамантычнай узнёскасці, ён здаваўся чытачу вельмі знаёмым, нават нейкім свойскім. Падобных людзей чытач бачыў у роднай вёсцы ці ваколiцы, але, можа, да канца не разумеў iх. Пiсьменнiк, валодаючы павышанай здольнасцю разумець чалавечую душу, дзяліўся сваiмi ведамi з чытачом.

Раскрываючы велiч герояў рэвалюцыi на мясцовым матэрыяле, Гаўрылюк не пазбегнуў пэўнай карцiннасцi, уласцiвай сялянскiм уяўленням аб душэўнасцi i красе. Душа маладога пiсьменнiка яшчэ пакутавала тады сялянскай чулiвасцю. Пах мурагу здаецца палiтвязню пацалункам сяброў, што з лёгкiм вецяркоў даляцеў за краты. Суровы бацька, якi з-за крат агiтуе пракожых, нагадвае яму натхнёнага прарока. Рамантызацыя перажыванняў у апавяданнi «Прощайте» не адмаўляе псiхалагiчнага аналізу. Вернасць жыццю праяўляецца мiж iншым у аўтабіяграфiчных сiтуацыях i дэталях. Дзея адбываецца ў беларускай турме, героя арыштоўваюць разам з бацькам... З жыцця ўзята i тая сцэна, дзе вясковая моладзь бярэ пад апеку сям'ю арыштаваных. Гэты факт уключан у справаздачу любiнскага ваяводы за 11 мая 1929 года: «1 мая каля 12 гадз. у Забалоццi мясцовыя дзеячы падполля, што гуртуюцца вакол Сельроба, у колькасцi 13 чалавек прайшлi паходам праз вёску з чырвонымi кукардамi ў форме зоркi. Гэта быў вiд дэманстрацыi супраць праведзеных рэвiзiй. Названыя вышэй сабралiся ў доме арыштаванага Якіма Гаўрылюка, дзе раiлiся аб аказаннi матэрыяльнай дапамогi сям'i арыштаваных»²³³.

Пiсьменнiк удумлiва выкарыстоўвае аўтабіяграфiчныя моманты, стараючыся не аслабляць iмi абагульняючага сэнсу твора. Так, ён свядома не называе мястэчка Кодань, дзе яму давялося апынуцца з бацькам

²³³ Дзяржархіў Брэсцкай вобл., ф. 28, с/р-1, воп. ч 9, спр. 661, арк. 63.

адразу пасля арышту, не называе і вёскі, дзе жылі героі. Што датычыць эпизоду, прыведзенага вышэй, дык ён уключан толькі таму, што быў тыповы, пашыраны. Падобныя сітуацыі можна сустрэць у многіх заходнебеларускіх пісьменнікаў (Таўлай — «Песня пра сухар», Танк— «Нарач»). Аўтабіяграфізм такога твора, як «Прощайте», заключаецца не ў згоднасці жыццёвых фактаў, а ў згоднасці характараў. Апынуўшыся ў першым кругу пекла, юны пісьменнік заглянуў на самае дно яго, пытаючы сябе: «Ці вытрымаеш?» — і адказаў: «Вытрымаю!» Далейшае жыццё Аляксандра Гаўрылюка пацвярджала гэта.

Сумленне не просіць спакою

Выпускаючы юнага палітвязня, начальства раіла яму на адходак адумацца і больш не пападацца. У сваю чаргу турэмны камітэт вучыў, як трэба працаваць у падполлі, каб не папасціся. Чалавек ёсць чалавек, здаралася, што былы вязень знямогацца і пачынае жыць лаяльна. Асабліва цешыла ахоўнікаў, калі бунтар заводзіў сям'ю: сямейны чалавек часта робіцца асцярожным і разважлівым, яму лягчэй давесці, што барацьба з рэжымам не скоро нешта дасць.

Суд хоць і апраўдаў Гаўрылюкоў, паколькі рэвалюцыйная літаратура была знойдзена па-за кватэрай, але моцна папярэдзіў на будучае. Пасля выхаду на волю Аляксандр ажаніўся і заняўся літаратурнай творчасцю, але не толькі не адышоў ад непасрэднага ўдзелу ў рэвалюцыйна-вызваленчым руху, а яшчэ больш напорыста стаў весці арганізацыйна-масавую работу, агітацыю.

Выхад Гаўрылюка на волю супаў з найбольшым напружаннем у дзейнасці Холмскага акруговага камітэта Сельроба, які пашыраў свае ўплывы на Палессі. Важную ролю ў гэтай справе іграла газета «Нове жытця», якую рэдагаваў Павел Шчарбак. Улады аб'явілі кірунак газеты «прасавецкім» і пачалі рэпрэсіраваць рэдакцыю. Так, 14 мая 1929 года суд прыгаварыў рэдактара за артыкул «Думкі на

саломе» на паўтара года дома паправы, а за артыкул «Да рабоча-сялянскай моладзі» на 10 месяцаў турмы. Асуджаны астаўся на волі да зацверджання прысуду вышэйшай інстанцыяй, унёсшы пад залог 800 злотых.

Павел Шчарбак, відаць, быў светлай фігурай сярод дзеячаў Сельроба Холмшчыны, бо пасля суда 21 мая сельробаўцы выказалі яму на сходзе вышэйшыя адзнакі прызнання воклічамі «Чэсць!» і ўставааннем²³⁴,

Ёсць падставы думаць, што Гаўрылюк ведаў рэдактара «Новаго життя» асабіста. Як сведчаць архіўныя матэрыялы, 24 чэрвеня Павел Шчарбак і пасол-сельробавец Сцяпан Макіўка склікалі ў Забалоцці агульны сход членаў і прыхільнікаў Сельроба Белападляскага павета. Прысутнічала каля 50 чалавек. Сакратаром прэзідыума быў абраны Іван Пракапюк, «вядомы камуніст, караны пяццю гадамі турмы за падрыўную дзейнасць». Шчарбак зрабіў даклад і аб палітычнай сітуацыі ў Польшчы. Докладчык заклікаў мацаваць лагер працы, у якім побач з ППС-лявіцай і «Самапомаччу» крочыць Сельроб, каб абараніцца ад наступу цёмных сіл рэакцыі. На сходзе было вырашана ўтварыць у Забалоцці раённы камітэт Сельроба, які выконваў бы функцыі павятовага камітэта на Белападляскі павет.

У склад камітэта ўвайшоў, між іншым, і Аляксандр Гаўрылюк, якому даручана было кіраваць маладзёжным аддзелам²³⁵.

Польскія ўлады праявілі спецыяльную цікавасць да дзейнасці Забалоцкага камітэта і яго членаў. У жніўні люблінскі ваявода інфармуе Варшаву, што 21 ліпеня ў Забалоцці адбыўся сход маладзёжнай секцыі Сельроба, у якім удзельнічала 45 чалавек. «Доўгую прамову меў Аляксандр Гаўрылюк, які падкрэсліў, што моладзі неабходна гуртавацца пад сцягамі Сельроба — Еднасць, затым заклікаў

²³⁴ Справаздача люблінскага ваяводы аб палітычнай сітуацыі за 18 мая 1929 г. Дзяржархіў Брэсцкай вобл., ф. 28, с/р-1, воп. 9, спр. 661, арк. 152.

²³⁵ Тамсама, спр. 662, арк. 101.

запісвацца ў рады маладзёжнай секцыі... 19 чалавек з ліку прысутных запісалася ў арганізацыю»²³⁶.

У абавязкі членаў раённага камітэта ўваходзіла прысутнічаць на сходах вясковых гурткоў, дапамагаць весці агітацыю. Гэта была не лёгкая справа. У адных выпадках удавалася распаліць страсці, прыняць баявую рэзалюцыю, як, напрыклад, на сходзе гуртка ў суседняй з Забалоццем Яблычнай, дзе 4 жніўня сяляне прагаласавалі за наступную прапанову: «Мы, сабраныя, выслухаўшы прамову т. Пракапюка, асуджаем прошукі сусветнай буржуазіі ў адносінах да адзінай рабоча-сялянскай рэспублікі, якою з'яўляецца СССР»²³⁷. Але здараліся і няўдачы. Так, на сходзе ў Межылессі, дзе прамаўляў Гаўрылюк, прысутныя не праявілі пажаданай цікавасці да арганізацыі, пачалі разыходзіцца, і выбары кіраўніцтва прыйшлося адлажыць. На сходзе ў вёсцы Залеўша Гаўрылюк, жадаючы раскатурхаць слухачоў, так востра заатакаваў польскі ўрад і мясцовыя органы самакіраўніцтва, што аўдыторыя здранцвела ад нечаканасці. Прысутныя збаяліся запісвацца ў Сельроб. Гурток не арганізаваўся, а белападляскі староста накіраваў матэрыял пракурору²³⁸.

На няўдачах людзі вучыліся і набывалі вопыт, а гурткі Сельроба ўсё ж такі раслі. 21 лістапада 1929 года ў Забалоцці адбыўся раённы з'езд арганізацыі, на якім прысутнічаў ажно 181 чалавек. Старшынстваваў Якуб Зінчук. З прамовамі выступалі акрамя прыезджых паслоў мясцовыя дзеячы, між іншым Іван Пракапюк і Гаўрылюкі — Якім і Аляксандр. Апошні падкрэсліў значэнне «Рідной хаты» ў рэвалюцыйна-вызваленчым руху на Холмшчыне. Ворагамі руху, паводле слоў Гаўрылюка, з'яўляюцца духоўнікі ўсіх

²³⁶ Дзяржархіў Брэсцкай вобл., ф. 28, с/р-1, воп. 9, спр. 662, арк. 137.

²³⁷ Тамсама, спр. 626, арк. 18.

²³⁸ Тамсама, арк. 69

вызнанняў²³⁹. У канцы прамоўца выказаў задавальненне, што на з'ездзе гасціла дэлегацыя «Самапомачы».

Каб зразумець сэнс антыклерыкальных акцэнтаў у прамове Гаўрылюка, патрэбна ведаць, што ў яго мясцовасці рэлігійнае баламуцтва дужа перашкаджала нацыянальна-вызваленчай рабоце. У Яблычнай была свайго роду святая мясціна — праваслаўны манастыр, куды з-за свету наплывала процьма багамольцаў. Рэакцыйная ж папоўшчына кадзіла не столькі богу, колькі боскаму абранніку маршалку Пілсудскаму. Нават сам ваявода рад быў адзначыць, што аднойчы на вадохрышча на беразе Буга поблізу манастыра ў Яблычнай «...сабралася каля 1000 веруючых, прамаўляў па-польску свяшчэннік Уладыслаў Кутылоўскі, які вінаваціў каталіцкі клер за непрыязнасць да Пілсудскага. Украінцам жа прапаведнік раіў пакінуць утапічную ідэю аб стварэнні ўласнай дзяржавы, бо ўкраінцы маюць у Польшчы ўсе ўмовы для развіцця гаспадаркі, культуры і рэлігіі. Казанне цягнулася каля 2 гадзін»²⁴⁰.

На свой лад апрацоўвалі веруючых каталіцкія і яўрэйскія духоўнікі. Ксяндзы шпігавалі людзей патрыятычнай містыкай, выступаючы з лекцыямі накшталт «Прадкаванні людзей вучоных і натхнёных аб будучыні свету і Польшчы», захаплялі масавымі відовішчамі. Так, напрыклад, 5 мая 1929 года ў Кодані пышна праходзіла цырымонія ахвяравання князямі Сапегамі звана мясцоваму касцёлу. На ўрачыстасць прыбыў кракаўскі архіепіскап Сапега. Мясцовыя шавіністы-католікі ацанілі гэта як акт, які сцвярджаў «польскасць Падляшша». Акрамя таго, у палескай глухамані завяліся папоўствуючыя авантурысты, якія пад выглядам сектанцкіх абрадаў практыкавалі звычайную распусту з садысцкім ухілам. Барацьба супраць рэлігіі і духавенства была важным участкам рэвалюцыйнай прапаганды. На гэты ўчастак работы звярнуў увагу з'езда

²³⁹ Дзяржархіў Брэсцкай вобл., ф. 28, с/р-1, воп. 9, спр. 626, арк. 38.

²⁴⁰ Тамсама, спр. 4201, арк. 15.

Гаўрылюк.

На з'ездзе выявілася, што Аляксандр Гаўрылюк здабыў аўтарытэт важака моладзі: яго паўторна абралі кіраўніком маладзёжнай секцыі і дэлегатам на кангрэс Сельроба ў Львове. Гаўрылюк увайшоў таксама ў склад дэлегацыі, пасланай на сумесную канферэнцыю Сельроба і «Самапомачы» ў Белую Падляску з мэтай падрыхтоўкі да Еўрапейскага сялянскага кангрэсу.

Канферэнцыя ў Белай Падлясцы сабралася 24 лістапада. Быў вылучан арганізацыйны камітэт па падрыхтоўцы да Еўрапейскага сялянскага кангрэсу, у які ўвайшлі ад Сельроба Іван Пракапюк (намеснік старшыні) і Аляксандр Гаўрылюк (член). На адным з пасяджэнняў канферэнцыі здарыўся палітычны інцыдэнт, які абарваў яе работу. Варожыя элементы, пранікшы ў залу, учынілі абструкцыю, скандуючы: «Хай жыве маршалак Пілсудскі!» На гэта, як сцвердзіла канцылярыя люблінскага ваяводы, дэлегаты адказалі воклічамі: «Далоў Пілсудскага, хай згіне!» У сувязі з адзначаным, арыштаваны і аддадзены пад суд Гаўрылюк Аляксандр²⁴¹ і два іншыя дэлегаты.

Яшчэ больш значным інцыдэнтам пачаўся 15 лютага 1930 года II кангрэс Сельроба — Еднасць у Львове. Старшыня даў слова для прывітання дэлегату Беларускага сялянска-рабочага пасольскага клуба «Змаганне» Івану Грэцкаму, які быў абраны на Палессі. Прамоўца заявіў, што працоўныя Заходняй Беларусі вядуць і будуць весці вызваленчую барацьбу разам з працоўнымі масамі Заходняй Украіны. Яны вераць, што супольнымі сіламі вызваляцца ад прыгнёту і зломяць наступ фашызму. Прысутны на кангрэсе чыноўнік Львоўскага староства абарваў выступленне і закрыў сход. Тады пасол Вальныцкі заявіў, што гэта акт тэрору. У залу ўварвалася паліцыя і сілай выкідвала

²⁴¹ Дзяржархіў Брэсцкай вобл., ф. 28, с/р-1, воп. 9, спр. 626, арк. 82.

дэлегатаў²⁴².

Удзел у гэтых бурных, напружаных сходах пашыраў палітычны вопыт Гаўрылюка. Ён устанавіў асабістыя кантакты з віднымі кіраўнікамі вызваленчага руху. Як палітычны дзеяч Гаўрылюк хутка перарос раённыя маштабы, імя яго становіцца вядомым па ўсёй Заходняй Украіне і Беларусі. Нягледзячы на маладосць у 1930 годзе яго выбіраюць старшынёю Беларускага акруговага камітэта Сельроба. Акруговаму падпарадкоўваліся чатыры раённыя камітэты, размешчаныя ў Беларускай і Брэсцкай паведах, між іншым у Яблычнай і Ляплёўцы.

Адначасна расла папулярнасць Гаўрылюка як пісьменніка. У 1930 годзе ён апублікаваў у часопісе «Вікна» апавяданні «В очах дитини» і «Наівный мурын».

Першы твор выкрывае і развенчвае псіхалогію прыстасаванцаў. Пісьменнік сутыкае лоб у лоб два погляды на свабоду і шчасце: камуністычны і мяшчанскі. У хату селяніна Піліпа Лістоўскага з'ехаліся два сыны: Васіль — з турмы, Ёсіп — з горада — адпачыць. За сямейным сталом пачалася спрэчка. Ёсіп пачаў першы: «— Ты ешце не знаеш життя. Ты дывішся на нього через окуляры Маркса чы якога там з ваших вождив. Ты ешце не знаеш, што це люди... Я не можу за них розпинатись, мое естетичне почуття мені цього не дозволяе. Нехай гинуть!»

З іроніяй перавагі адказаў на гэтыя словы Васіль: «Ты і не думай, што я так у ця «масу» наівно закоханий. Любиць іі ви, бо вона з іі теперешнею забобонною рабською душею легко даеця до визиску, а ми, наше діло — здерти ій з очей ця полуду, што ви наложили... Так, вона брідка, а ви, сільські інтелігенті, ліберали, делікатні, ніжні, естетичні души, до неба та в панські передпокі утікаете від брудного життя. Але де ти сховав свое естетичне почуття, коли йдеш підлізуватись до тих, што зо мною, твоім братом, ті сам знаеш як поводитись!»

²⁴² Дзяржархіў Брэсцкай вобл., ф. 28, с/р-1, воп. 9, спр. 1325, арк. 14.

Да спрэчкі братаў прыслухоўваўся іх пляменнік Андрэй, шчыры і непасрэдны вясковы хлапчук. Ён улоўліваў жыццёвыя прынцыпы сэрцам. Гэтаму не сапсаванаму жыццём падлетку аўтар дае права трацейскага судзі ў спрэчцы паміж дзядзькамі. «— Дядьку Ёсипе, ви... ви падлюка»,— вынес безапеляцыйны прысуд Андрэй.

Даючы падлетку права судзіць аб пазіцыі дарослых, пісьменнік хацеў падкрэсліць, што сацыялістычны прынцып супадае з натуральнымі ўяўленнямі чалавека аб ідэале жыцця. Сацыялістычны ідэал — гэта тэарэтычна развітая і абгрунтаваная мара працаўнікоў і жыццялюбав, якія вераць у высокае прызначэнне чалавека. Аднак ідэалам героя пісьменнік лічыць не дзіця прыроды і нават не найўнага рамантыка, а цвярозага рэвалюцыянера, мысліцеля, здольнага на высокія парывы і цвярозыя справы.

З жыцця аўтар ведае, што найўны чалавек часта ўмее прыкмеціць такія загану рэчаіснасці, да якіх людзі практычныя прыцягваліся. Зыходзячы з гэтага, А. Гаўрылюк дае ў апавяданні «Наіўны мурын» знішчальную крытыку буржуазнага грамадства ад імя не кранутага цывілізацыяй негра, якога прывёз нейкі англійскі прафесар у Еўропу. Творы, у якіх сціплыя людзі рашаюць вялікія пытанні жыцця, імпанавалі чытачам. Пры вобысках паліцыя знаходзіла ў камуністаў тэксты твораў, перапісаных альбо выражаных з часопіса «Вікна»²⁴³.

Цень Юды

У гады крызісу і эканамічнай дэпрэсіі польскі ўрад не мог цяпець такой моцнай радыкальнай партыі,

²⁴³ Аповяд. «Наіўны мурын» паліцыя знайшла, напрыклад, пры вобыску ў Іосіфа Тэсляцкага з вёскі Хомск Драгічынскага павета, ф. 28, с/р-1, воп. 9, арк. 76, спр. 2300.

як Сельроб. У верасні 1932 года міністр унутраных спраў аб'явіў гэту арганізацыю «скамунізаванай», антыдзяржаўнай. Ноччу з 25 на 26 верасня па ўсёй Заходняй Украіне і Палессі прайшлі вобыскі і арышты кіраўнікоў Сельроба. У Белападляскім павеце праведзена 35 рэвізій, але дэфензіве не ўдалося знайсці матэрыялаў, якія б даказалі залежнасць гурткаў Сельроба ад КПЗУ, тут была добра наладжана канспірацыя²⁴⁴.

Удар па Сельробе балюча адчула Кампартыя, якая пазбаўлялася вельмі важнага зв'язу з масамі. Партыйнае кіраўніцтва вымушана было шукаць новых форм спалучэння падпольнай работы з легальнай. Што датычыць асабовага складу Сельроба, дык пасля разгрому найбольш актыўныя элементы ўліліся ў Кампартыю, а менш актыўныя адышлі ад палітычнай работы альбо заняліся культурніцтвам, падобна таму, як гадоў пяць назад паступалі члены Беларускай сялянска-рабочай грамады. Як водзіцца, у такія крытычныя моманты багатае жніво мела дэфензіва, вярбуючы новых правакатараў.

З'явіўся цень Юды і ў Дамачоўскай партыйнай арганізацыі. Яго прысутнасць камуністы адчулі вясной 1933 года, у часе паўторнай спробы падняць масы на палітычныя выступленні ў знак салідарнасці з рабочымі і сялянамі цэнтральнай Польшчы. Першая спроба актывізацыі рэвалюцыйнага руху на Брэстчыне закончылася няўдачай. У канцы 1932 года на явачнай кватэры ў Брэсце паліцыя арыштавала інструктараў ЦК КПЗБ Даніловіча і Тамашэўскага, а затым правяла масавыя арышты партыйнага актыву. Аднак мясцовыя камуністы не апусцілі рук. Асабліва энергічна дзейнічае інструктар Брэсцкага акруговага камітэта «Макар» — Феадосій Чараўко родам з вёскі Радванічы Брэсцкага павета. З пачатку 1933 года ЦК КПЗБ накіроўвае на

²⁴⁴ Дзяржархіў Брэсцкай вобл., ф. 28, с/р-1, воп. арк. 133.

Брэстчыну некалькі вопытных прафесіянальных рэвалюцыянераў: спачатку Станіслава Вітковіча («Жэнька»), а затым Мікалая Дворнікава («Максім»), Рэгіну Каплан («Валя») і Мікалая Бурсевіча («Федзя»). Разгарнулася ўпартая праца па ўмацаванню падпольных арганізацый, якія меліся падняць масы на барацьбу супраць фашызму, голаду, тэрору і вайны.

Пад весну ўвага Брэсцкага акруговага камітэта сканцэнтравалася на Маларыцкім, Кобрынскім і Дамачоўскім райкомах, паколькі тут праводзілася пацыфікацыя. Дамачоўскі райком дзейнічаў спраўна. Яшчэ восенню 1932 года, калі вярнуўся з турмы Іван Пракапюк, быў укамплектаваны склад райкома: сакратаром стаў Іосіф Раманчук, Пракапюк жа, Данііл Савасцюк і Адам Сабчук — членамі «тройкі». У склад пленума ўвайшлі, між іншым, Аляксандр Гаўрылюк, браты Раман і Венедзікт Зінчукі, «тэхнікам» працаваў дамачоўскі сталяр Сэндар Пахтар. Некалькі пасяджэнняў райкома і нарад правёў «Жэнька». Яны паказаліся нейкімі асаблівымі, светлымі, як і сам гэты чалавек. «Жэнька» ўмеў гаварыць ярка, вобразна, свабодна — і ўмеў слухаць. Пераходзячы з рускай мовы на беларускую, а то і на мясцовыя гаворкі, ён расказваў, як у іншых раёнах Заходняй Беларусі вядзецца падпольная работа. Гаварыў пра арыгінальныя спосабы папаўнення партыйнай касы слоніўскімі і навагрудскімі таварышамі. У калядныя і велікодныя святы моладзь хадзіла там па вёсках пад выглядам валачобнікаў і спявала рэвалюцыйныя песні на матывы абрадавых. Сабраныя ахвяры ішлі на партыйныя выдаткі.

Камсамольцы выкарыстоўвалі таксама вясельныя абрады: патрабавалі «падваротнае» — своеасаблівы выкуп, які па старому звычайу мусіў даваць жаніх за нявесту хлопцам з яе вёскі. Упаўнаважаны ЦК прапанаваў пераняць вопыт іншых раёнаў па арганізацыі мясцовай падпольнай прэсы, па выкарыстанню мастацкай самадзейнасці для палітычнай прапаганды.

Вітковіч дабіваўся, каб на сходах быў поўны склад

райкома. Пакурваючы люльку, ён пільна слухаў выступленні мясцовых таварышаў, вывучаў людзей, бо разумеў, што расстаноўка кадраў можа мець рашаючае значэнне для поспеху справы.

Сакратар Дамачоўскага РК Іосіф Раманчук быў цвёрды таварыш, але новыя задачы патрабавалі ад кіраўніка большай адукацыі. Ускладнілася міжнароднае становішча, нарастаў агульны крызіс капіталістычнай сістэмы, у Германіі ўладу захапілі нацысты, рэакцыя ў Заходняй Беларусі і Украіне стала на шлях адкрытай прапаганды нацыяналізму. Сярод членаў райкома знайшліся б лепш падрыхтаваныя і больш рухавыя людзі — Іван Пракапюк, Аляксандр Гаўрылюк, але вылучыць аднаго з іх на пасаду сакратара не мела сэнсу: за абодвума па пятах хадзіла ахранка, першага належала тэрмінова перакінуць у іншую зону, а другога, як пісьменніка,— прыберагчы.

На 4 красавіка Іван Пракапюк атрымаў партыйны вызаў у вёску Радванічы ў дом № 30 на пасяджэнне акружкама, дзе мелася рашацца пытанне аб месцы яго далейшай працы. Ён выехаў загадзя, але, як назло, услед за ім увязаліся два падазроныя тыпы, і давялося скрыцца да ночы. На досвітку 5 красавіка стомлены падпольшчык падышоў да Радваніч. На аселіцах яго пераняў незнаёмы чалавек і папярэдзіў: «У вёсцы паліцыя». Пракапюк даведаўся, што ноччу злавілі «Жэньку» і арыштавалі 9 радваніцкіх таварышаў. Паліцыя захапіла блакнот, у якім былі зашыфраваныя паролі на явачныя пункты акружкама. Кружнымі дарогамі некалькі дзён прабіраўся Пракапюк назад у Забалоцце, паведамляючы гаспадарам явачных кватэр аб небяспецы.

На допытах «Жэнька» не сказаў ні слова, не назваў нават свайго сапраўднага прозвішча, і яго закатавалі насмерць. Трагічна загінуў падпольшчык з пашпартам на імя Станіслава Вітковіча. Аздаў жыццё за свабоду і шчасце

народа нязломны рэвалюцыянер Сяргей Багданчук²⁴⁵. Праўда, дэфензіва ўсё ж расшыфравала паролі, але было позна: пераапанутых агентаў явачныя кватэры не прымалі, на іх позвы не адказвалі.

Між тым на аўтобусе Брэст — Дамачова ў Забалоцце ехаў «Макар». На прыпынку ў Дубіцы ён сустрэў аднаго падпольшчыка з Яблычнай і прасіў паклікаць на ўмоўленае месца Пракапяка: была пастанова перавесці яго на работу у Брэсцкі акруговы камітэт. Але Пракапяк яшчэ не вярнуўся.

У адзінаццаць гадзін ночы 8 красавіка «Макар» правёў пасяджэнне Дамачоўскага райкома. Пад сховам цемнаты ў капліцу, што стаяла пры дарозе з Забалоцця ў Яблычную, сабраліся Іосіф Раманчук, Адам Сабчук, Аляксандр Гаўрылюк, Венедзікт Зінчук і іншыя. Абмяркоўвалі пытанне аб утварэнні на вёсках сялянскіх камітэтаў і арганізацыі масовак пратэсту супраць пацыфікацыі і разгулу мясцовых улад. Пастанавілі набыць шапірограф і выдаваць лістоўкі па прыкладу слоніцкіх і навагрудскіх таварышаў.

«Макар» выехаў 9 красавіка, а назаўтра вярнуўся з падарожжа Іван Пракапяк, прынёсшы трывожныя весткі з Радваніч: папярэдняга дня на рынку ў Дамачове яго затрымала паліцыя, дапыталі і выпусцілі. Там, на допыце, Пракапяка «павіншавалі» з пераводам на партыйную работу ў Брэст. Паліцыя ўжо ведала аб пасяджэнні райкома 8 красавіка. Няўжо ў Брэсцкім акружкоме завёўся правакатар... Хто данёс?

Па гэтаму пытанню двойчы збіраўся Дамачоўскі райком. Падарэнне пала на «Макара», бо думалі, што, акрамя яго, ніхто не ведаў аб вылучэнні Пракапяка ў Брэсцкі акружком, у дадатак «Макар» неяк нечакана знік. Вывады адаслалі ў акружком, але адтуль прыйшоў адказ — шукаць правакатара на месцы. Адказ не задаволіў большасці таварышаў. Паліцыя ж пачала вырываць людзей па аднаму.

²⁴⁵ Ласковіч В.— У кн.: У суровыя гады падполля. Мн., 1958, с. 230.

9 мая быў вызваны на пастарунак у Кодань Венедзікт Зінчук, таварышы параілі яму не ісці, схавацца. На паўлегальнае становішча перайшлі і некаторыя іншыя. Трывога і падазронасць паралізавалі работу. У паніцы паўстала прапанова аддзяліцца ад Брэсцкага акружкама і далучыцца да КПЗУ, бо далей так працаваць нельга. Іван Пракапюк выехаў 10 мая ў Варшаву далажыць аб усім ЦК. Там заявілі, што не вераць у здраду такіх самаадданных работнікаў, як «Макар», і высветлілі, што паліцыя перахапіла два лісты ад інструктара «Марусі», адрасаваных Венедзікту Зінчуку. Спробу адарвацца ад Брэсцкага акружкама ў ЦК асудзілі. У сувязі з гэтым у канцы мая былі праведзены перавыбары Дамачоўскага райкома, на пасаду сакратара быў абраны Аляксандр Гаўрылюк²⁴⁶.

Рэарганізацыю райкома, відаць, праводзіла Рэгіна Каплан. Экспансіўная па натуре, яна звычайна ставіла на карту лепшыя сілы партыі, не берагла сябе і другіх, свята верачы, што рэвалюцыя будзе... заўтра. Быў узят курс на правядзенне масавых палітычных дэманстрацый сялянства. Задача была адказнай і небяспечнай, паколькі на Палессі з верасня 1932 года захоўвалася асаднае становішча і дзейнічалі палявыя суды. Але палітычная абстаноўка патрабавала рашучых дзеянняў.

У Ропчыцкім павеце Кракаўскага ваяводства пачаліся сялянскія хваляванні. Пры спагнанні нядоімак у вёсцы Казоджа 18 мая дайшло да сутычкі з паліцыяй, у якой загінуў мясцовы жыхар. Трагічная вестка маланкай абляцела вёскі, і каля 10 тысяч сялян сышлося на месца расстрэлу, каб выказаць свой пратэст і спачуванне. Паліцыя ў страху пакідала пасты і пахавалася ў павятовым цэнтры. Паўстанцы захапілі 5 чэрвеня Ропчыцу і яшчэ два павятовыя гарады. Цэлы месяц працягваліся баі на Кракаўшчыне. Салдаты 16-га пяхотнага палка, прысланыя на падаўленне паўстання ў Ланцуцкі павет, адмовіліся

²⁴⁶ Дзяржархіў Брэсцкай вобл., ф. 28, с/р-1, воп. 9, спр. 2590, арк. 25—39

страляць. Толькі сцягнуўшы вялікія карныя атрады, улады здолелі падавіць паўстанне.

Рэха падзей на Кракаўшчыне дакацілася да Палесся. У спецыяльнай адозве Брэсцкі акруговы камітэт КПЗБ звяртаўся да працоўных. «Падхопім чырвоны сцяг кракавян... Па прыкладу кракаўскіх сялян арганізуйце тысячныя маршы галодных на маёнткі і гміны. Забірайце збожжа і быдла, дзяліце памешчыцкую маёмасць!.. Пажар загарэўся. Мы, працоўныя,— непераможная сіла, мы — пераможам! Да барацьбы, таварышы!»²⁴⁷ Лістоўкі, заклікаючыя падтрымаць кракаўскіх сялян, з'явіліся ў многіх пунктах Брэстчыны, у прыватнасці ў вёсках Франопаль і Ляплёўка, каля вайсковых казармаў у Кобрыне, у Лунінецкім і Пружанскім паветах²⁴⁸. 18 чэрвеня над Бугам ля Дамачова моладзь сабралася на масоўку, але вымушана была разысціся, бо на месца збору выпадкова нарвалася паліцыя²⁴⁹. 23 ліпеня ў Ляплёўцы і суседніх вёсках прайшла масоўка салідарнасці з паўстанцамі Кракава і бастуючымі тэкстыльшчыкамі Беластока, на якой была прынята рэзалюцыя падтрымаць Кракаўскае паўстанне²⁵⁰. На многіх сходах прысутнічаў А. Гаўрылюк як сакратар падпольнага райкома КПЗБ.

Па ініцыятыве Брэсцкага акружкама ў вёсцы Шэбрын 23 ліпеня была склікана канферэнцыя прадстаўнікоў падпольных арганізацый некалькіх раёнаў. Распрацоўваўся план агульнай палітычнай дэманстрацыі на 1 жніўня (антываенны дзень). Акруговы камітэт хацеў правесці палітычны ўзровень і баяздольнасць сялянскіх мас, іх давер'е партыі. Пры адсутнасці легальных масавых

²⁴⁷ Дзяржархіў Брэсцкай вобл., ф. 28, с/р-1, воп. 9, спр. 2575, арк. 4.

²⁴⁸ Справаздача палескага ваяводы. Тамсама, спр. 2192, арк. 127.

²⁴⁹ Справаздача брэсцкага старосты. Дзяржар-хіў Брэсцкай вобл., ф. 28, с/р-1, воп. 9, спр. 2473, арк. 202.

²⁵⁰ 3 пісьма Брэсцкага акруговага камітэта КПЗБ. Тамсама, ф. Р-69, воп. 1, спр. 2132, арк. 45.

арганізацыі іншага сродку ў партыі не было. Дэманстрацыя аказала б маральную падтрымку кракаўскім паўстанцам і спрыяла б выхаванню пачуцця інтэрнацыяналізму, класавай салідарнасці ў працоўных Палесся.

Але падзеі ў Ляплёўцы парушылі гэтыя планы. Ноччу пасля сутычкі сялян з паліцыяй у леснічоўку Яблычная прыйшоў пасланец з Ляплёўкі Фёдар Новак. Камуністы даручылі яму пайнфармаваць Дамачоўскі райком аб здарэннях, папрасіць дапамогі параненаму Лявону Баганскаму і атрымаць дырэктывы, што рабіць далей. Гаспадар Якуб Зінчук звязаў пасланца з жанчынай — інструктарам ЦК, якая загадала паведаміць аб усім Гаўрылюку і перадаць, каб той звярнуўся ад яе імя да «Кракаўца» — там атрымае далейшыя ўказанні²⁵¹.

Хто такі «Кракавец» і якія былі далейшыя ўказанні — невядома. Відавочна адно, што Дамачоўская партарганізацыя не была гатова ў тую ж ноч падняць па ўсім раёне сялян на падтрымку Ляплёўцы. Аставалася адно: рыхтаваць як мага хутчэй масавую дэманстрацыю. У адозве да ўсіх РК, камуністаў і членаў КСМ Брэсцкай акругі, напісанай ад імя акружкама Рэгінай Каплан, гаварылася: «Рэвалюцыйная Ляплёўка зрабіла памылку... ім патрэбна было клікаць акаляючыя вёскі на падмогу, арганізаваць самаабарону, а яны пайшлі спаць... Што трэба рабіць зараз:

Арганізаваць дэманстрацыю пратэсту супраць пацыфікацыі Ляплёўкі...

Арганізаваць збор сродкаў для сям'і забітага героя Лявона Баганскага... Рыхтаваць масоўкі, на якіх заклікаць масы і весці іх па прыкладу кракавян на маёнткі і пастарункі»²⁵².

Гэтыя словы Рэгіна Каплан пісала 29 ліпеня на

²⁵¹ Інфармацыя следчага аддзела брэсцкай паліцыі ад 12.УІІ.1933 г. Тамсама, ф. 28, с/р-1, воц. 9, спр. 2590, арк. 101.

²⁵² Дзяржархіў Брэсцкай вобл., ф. Р-69, воп. 1 спр. 2132, арк. 45.

парэнчы Славатыцкага моста. У кустах ля Буга яе чакаў хлопец гадоў 20 — Іван Якубюк з Забалоцця, які меўся даставіць адозву ў вёску Ракітніца. Каплан дала пароль у крайнюю хату — да камсамольца Піліпа Лепскага. Патрэбна было спытаць: «Ці тут жыве дзед і два браты?» і, атрымаўшы адказ «Тут», адвесці малодшага брата ды папрасіць: «Дай мне Мацея», а Мацею сказаць: «Прывет ад Парамона» і атрымаць адказ «Мацей прасіў у цябе гасцінца». Купіўшы білет на аўтобус у Дубіцы, Якубюк даехаў да Брэста, а там пайшоў пешкі Кобрынскім трактам. На світанні 30 ліпеня пасыльны выпадкова «напароўся» на паліцэйскую засаду на мосце праз Мухавец у Булькове. Вобыск. Партыйныя дакументы, схаваныя паміж старонак часопіса «Русерз Ніерокаланей», былі выкрыты. Панікёрска настроены частымі размовамі аб правакацыях, Якубюк адразу паў духам і не ўстаяў на допыце... Ноччу таго ж дня ў Ракітніцу прыйшоў пераапануты агент дэфензівы. Выклікаўшы «малодшага брата», ён прасіў даць яму «Мацея». Піліп Лепскі павёў незнаёмага на яўку, але непадалёку ад хаты «Мацея» заўважыў паліцэйскую засаду. Растаропны хлопец падняў крык, і «Мацей» — Сяргей Жылюк — паспеў уцячы.

Назаўтра раніцой паліцыя насцігла Рэгіну Каплан у аўтобусе Дамачова — Брэст. У карзіне, якая была пры ёй, ляжалі мокрыя туфлі, зарошаныя панчохі і спадніца, а таксама чатыры хусткі рознага колеру. Арыштаваная паспела праглынуць сакрэтную паперку.

Рэгіна Каплан, відаць, вярталася з расшыранай нарады Брэсцкага акружкома КПЗБ, якая адбылася ноччу каля вёскі Франопаль з удзелам 65 чалавек. Там па ініцыятыве Мікалая Дворнікава быў распрацаваны план паходу сялян на маёнтак паноў Малачэўскіх у Булькаве 4 жніўня. Гэтай дэманстрацыі суджана было нечакана перарасці ва ўзброенае выступленне кобрынскіх сялян.

На судзе над кобрынскімі паўстанцамі начальнік

следчага аддзела Брэсцкай павятовай паліцыі Ежы Будзінскі гаварыў, што ведаў пра падрыхтоўку паўстання, але не ведаў, дзе яно выбухне, таму рашыў правесці арышты на тэрыторыі Славатыч і Забалоцця²⁵³.

Аднак не ўвесь актыў Дамачоўскага РК удалося арыштаваць у тую ноч. Адзінаццаць чалавек, у тым ліку і сакратар райкома Аляксандр Гаўрылюк, уцяклі ў часе арышту. Апошнюю звестку пра Гаўрылюка паліцыя мела за 27 ліпеня. У гэты дзень яго сустрэў на лясной дарозе Якуб Зінчук.

Знікненне Аляксандра Гаўрылюка выглядала таямніча. Дамачоўскія камуністы, што паўцякалі ад арышту, хаваліся ў сваіх мясцінах, а сакратара райкома з імі не было. Мала хто ведаў, што ён атрымаў вызаў ЦК КПЗБ і, захоўваючы абсалютную канспірацыю, выехаў у Варшаву, каб праз некаторы час цераз Вільню падацца ў СССР.

Тым часам у дамачоўскіх лясах з'явіўся Венедзікт Зінчук. Ад моманту пераходу ў падполле ён перажыў многа розных прыгод. Тады, у маі, адмовіўшыся з'явіцца на позву паліцыі ў Кодань, Зінчук рашыў, што дастаткова прынёс ахвяр для рэвалюцыі, каб прасіць накіравання ў Саветы і пажыць на правах палітычнага эмігранта. Палітыкай ён пачаў займацца ў той жа час, што і Аляксандр. Яны разам працавалі ў Сельробе, дзе, аднак, Веню, хоць і старэйшага на два гады, чамусьці выбіралі толькі тэхнічным сакратаром — сакратаром гуртка ў Яблычнай, сакратаром камітэта ў Забалоцці,— толькі ў 1930 годзе, незадоўга перад першым арыштам, ён змяніў Гаўрылюка на пасадзе кіраўніка маладзёжнай секцыі. Людзі, мабыць, заўважалі, што прырода недадала хлопцу характару, перадаўшы саманадзейнасці. А чалавек слабы па характару дрэнна разумее жыццё. Ад любові да нянавісці ў яго адзін крок, ён

²⁵³ Дзяржархіў Брэсцкай вобл., ф. Р-69, воп. 1, спр. 2166, арк. 1799.

лёгка кідаецца ў крайнасці, панікуе і тады можа асуджаць тое, чым нядаўна захапляўся, сумнявацца ў тым, чаму верыў, падазраваць таго, каму слепа давяраў. Помніцца, калі разбіралася пытанне аб уяўнай правакацыі «Макара», Веня Зінчук зацята цадтрымліваў гэта абвінавачванне.

Дзесьці ў канцы мая Зінчука выклікалі па партыйнай лініі ў Варшаву, ён рашыў — для адпраўкі ў СССР. Калі ж яго расчаравалі адказам, Веня пайшоў за мяжу на ўласную руку. Праз два месяцы вандроўнік вярнуўся назад, як яму здавалася, да разбітага карыта. Савецкія пагранічнікі аднесліся да яго з недаверам. Веня хадзіў пакрыўджаны і расчараваны. Аднаму падпольшчыку, які таксама падумоўваў аб уцёках за мяжу, ён панура паўтараў: «Ідзі, ідзі — атрымаеш там чатырыста грамаў хлеба, я магу пазычыць гарчыцы»²⁵⁴. Веня гразіўся нават кінуць рэвалюцыйную дзейнасць, але паступіць так, канешне, не мог.

Залёгшы ў схованцы, ён старанна перабіраў у думках цяжкія падзеі апошніх месяцаў, бачанья і пачутыя з чужых вуснаў. Зінчук шукаў вінаватага. І вось з нейкіх цёмных закуткаў свядомасці выпаўзла падазрэненне: вінаваты Гаўрылюк. Веня ажыў: тут жа пайшоў у Славатычы дабівацца сувязі з Брэсцкім акружком, каб «давесці», хто вінаваты ў арышце Якубюка і Рэгіны Каплан.

Дзесьці ў канцы верасня Зінчуку далі яўку з сакратаром Брэсцкага акружкома КСМЗБ Мікалаем Бурсевічам — «Федзькай». Яны двойчы сустрэліся ў леснічоўцы Яблычная, дзе жыў Якуб, брат Вені. Калі ж накіраваліся ў Брэст, на Славатыцкім мосце іх пільнавала паліцыя. Бурсевіч спрабаваў уцякаць, яго падстрэлілі ў нагу, а потым злавілі ў прыдарожных кустах. Абодвух закавалі і павезлі ў Брэст.

А правакатар жыў дзесьці ў Яблычнай і, як павук,

²⁵⁴ Інфармацыі каменданта павятовай паліцыі за 7 верасня 1933 г. Дзяржархіў Брэсцкай врбл., ф. 28, с/р-1, воп. 9, спр. 2590, арк. 109.

плёў з паліцыяй цянёты, іграў на давер'і і недаверлівасці падпольшчыкаў, падшэптваў, каго западозрыць у здрадзе.

У казённым доме

Камера пад нумарам 20 знаходзілася на другім паверсе брэсцкай турмы. З акна адкрываўся від на Мухавец, абсаджаны стрыжанымі вербамі Дамачоўскі гасцінец і прыгарадную раўніну. Плоская, як стол, далеч нагадвала нейкую штучную зямлю. Быццам цацкі, падвязаныя да струны гарызонта, віселі над квадратамі ржэўніку маленькія хаткі, рэдкія дрэўкі і жытнія бабкі. Жыхарам лясістай Дамачоўшчыны было з непрывычкі маркотна глядзець на гэту дрымотную роўнядзь.

Але жыццё не давала часу на сум. Наступ санацыі ў буржуазнай Польшчы 30-х гадоў пачынаўся з судоў і турмаў. Міністр Грабоўскі ўвёў новы рэжым, які даваў вялікія правы турэмнай стражы. Начальнік брэсцкай турмы паціраў рукі. «Дагэтуль турма для камуністаў была школай, цяпер яна будзе турмой»,— паўтараў ён свой улюбёны афарызм. Палітвязням, нават тым, што былі пад следствам, забаранялася выпісваць газеты, чытаць навуковую літаратуру, карыстацца пісьмовымі прыладамі. Камуністам прапанавалі чытаць патрыятычна-клерыкальны часопіс «Rycerz Niepokalanej» і думаць аб збаўленні душы.

На здзекі і ўціск бунтары адказалі галадоўкамі пратэсту. Мікалай Бурсевіч прыпамінае, што за час прабывання ў брэсцкай турме ён удзельнічаў у чатырох галадоўках, адна з якіх цягнулася чатыры дні. Падтрыманьня таварышамі на волі, вязні дабіліся пэўных уступак.

У галадоўках удзельнічалі ўсе, нават «сыпачы», хаця яны выключаліся з партыі. Быў адзін чалавек такой пароды і ў дваццатай камеры. Іван Якубюк сядзеў пануры, у скрусе, таварышы цураліся і асцерагаліся гаварыць з ім. «Цэлымі днямі,— успамінае Бурсевіч,— ён стругаў, шліфаваў, вырабляў курыцельныя люлькі з плоскімі галоўкамі. Пры

адным упамінанні дэфензівы ў Івана выступаў пот на лбе»²⁵⁵. Астатнія жылі адною сям'ёй — камунай, як належыць камуністам-адзінадумцам, над якімі не мелі ўлады ні нацыянальныя, ні рэлігійныя, ні іншыя забабоны.

Дзесьці ў снежні ў дваццатую камеру прыгналі новага чалавека. У аднастайным турэмным жыцці гэта была падзея. Некалькі старажылаў прывіталі вязня воклічамі радасці і здзіўлення, як лепшага друга. Моцна паціскаў яму руку Адам Сабчук, былы член «тройкі» Дамачоўскага райкома, сардэчна вітаўся з прыбылым Сэндар Пахтар, былы «тэхнік»²⁵⁶ райкома. Новым палітвязнем быў Аляксандр Гаўрылюк. На першай прагулцы ўсе дамачоўскія таварышы віталі яго радасна, толькі Веня Зінчук апускаў вочы.

Як звычайна бывае пры сустрэчах, пасыпаліся пытанні. Гаўрылюк расказаў, што 24 жніўня ля мястэчка Глыбокае на паграніччы трапіў у рукі ахране, адсядзеў чатыры месяцы ў турме на Лукішках за спробу перайсці граніцу. Таварыш Гаўрылюк выглядаў змардаваным і хворым, але ён умеў трымацца, бадзёрыўся, нават жартаваў. Толькі пазней самым блізкім сябрам Аляксандр расказаў, якія катаванні давалася яму перанесці на пагранічнай заставе і ў глыбоцкай дэфензіве. У 30-я гады польская ахранка на фашысцкі лад удасканальвала метады катаванняў. Скаваўшы рукі і ногі, ахвяру падвешвалі на жалезны лом і білі датуль, пакуль чалавек не абміраў. Гаўрылюк усё ж не прызнаўся, што быў камуністам, таму атрымаў толькі чатыры месяцы турмы.

Духоўнае багацце чалавека вабіць, прыцягвае людзей. Вакол Гаўрылюка адразу ўтварылася група блізкіх сяброў. Па звычцы падпольшчыка і пісьменніка ён дарыў сімпатыяй людзей цікавых, з яскравым і каларытным характарам. Дакументы паказваюць на блізкія адносіны

²⁵⁵ З успамінаў Мікалая Бурсевіча, напісаных па нашай просьбе. Рукапіс знаходзіцца ў аўтара.

²⁵⁶ «Тэхнікам» называўся ў падполлі чалавек, які адказваў за распаўсюджванне партыйнай літаратуры.

Гаўрылюка з Адамам Сабчуком, Сэндарам Пахтарам і Бурсевічам. Першы быў чалавек жалезнай волі. Бацька пяцярых дзяцей, ён, нават выйшаўшы з турмы на парукі, гаварыў: «Страчу палову гаспадаркі, а ў партыі не перастану працаваць». Сабчук не мог пажыць лаяльна нават аднаго месяца да суда, пачаў арганізоўваць гурток МОПРа, і на другім тыдні яго вярнулі назад за краты. Паліцыя на судзе гаварыла аб ім: «Сабчук — чалавек помслівы, хто на яго нарвецца, таго заўсёды сустрэне няшчасце». Пахтар быў надзелен прасталінейнай і гарачай натурай, турэмная адміністрацыя атэставала яго як неспакойнага дэбашыра. Мікалай Бурсевіч з'яўляўся прафесіянальным рэвалюцыянерам і, нягледзячы на свой малады век (яму ішоў дваццаць першы год), шмат чаго бачыў, чытаў, разумеў, працаваў у падполлі ў Вільні, Клецку, Навагрудку. З Гаўрылюком яны былі людзьмі аднолькавага разумовага гарызонта. З боку нацыянальнага сябры Гаўрылюка прадстаўлялі «палескі інтэрнацыянал» у мініяцюры: Адам Сабчук — паляк, Пахтар — яўрэй, Бурсевіч — беларус, родам са Слонімшчыны. Дружба палітвязняў свяціла водбліскам інтэрнацыяналізму, якім быў прасякнуты рэвалюцыйны рух на Палессі. Мажліва, тут, у турме, Гаўрылюк пачаў называць сябе трэцім братам Сака і Ванцэці.

Як знавец людзей, Гаўрылюк разумее, што ёсць толькі адзін сродак аблегчыць пакуты вязня — уключыць яго ў барацьбу, асвятліць жыццё перспектывай. Яшчэ Дастаеўскі ў «Мёртвым доме» заўважыў, што, шукаючы ратунку ад псіхічнай смерці, катаржане выдумвалі сабе пэўную жыццёвую мэту, часта нікчэмную і пустую, як, напрыклад, сабраць грошай на папойку, і гэта лякарства памагала. Нікчэмная мэта была дастатковай для псіхічнага самазахавання. У даным жа выпадку справа ішла не толькі аб псіхічнай, але і аб ідэйнай самаабароне. Для гэтага патрэбна не ўмоўная «мэта жыцця», а сапраўдная, узнёслая, дастойная камуніста. Турэмныя камуны буржуазнай Польшчы мелі вопыт у гэтай справе: палітзняволеныя рэгулярна адзначалі рэвалюцыйныя святы, змагаліся з

адміністрацыяй за свае правы, удзельнічалі ў палітычных кампаніях. Гаўрылюк, паводле слоў Бурсевіча, стаў самым актыўным арганізатарам такіх кампаній, палітвязні заўжды ўпаўнаважвалі яго весці перагаворы з адміністрацыяй. І ён веў перагаворы па-майстэрску, быццам сапраўдны юрыст і дыпламат. «Бывала,— успамінае Бурсевіч,— выкладзе патрабаванні палітзняволеных, выкажа чыста партыйныя погляды ў такой форме, што камар носа не падточыць».

Важна было запоўніць зместам таксама перапынкі паміж сутычкамі з адміністрацыяй. Па ініцыятыве Гаўрылюка была актывізавана самаадукацыя. Барацьба за веды — гэта ў нейкай меры таксама барацьба за свабоду, бо, як гаварыў Гегель: «невук не свабодзен, паколькі яму супрацьстаіць чужы свет». У судовай справе захаваліся заявы, напісаныя рукою Гаўрылюка ад імя Сабчука і Пахтара, на дазвол атрымаць з волі падручнікі і навуковыя кніжкі. Праўда, першы раз пракурор вынес чыста езуіцкае рашэнне: «Дазволіць пры ўмове, што зракуцца камуны назаўсёды». Турэмны стражнік паведаміў пракурору, што Сабчук і Пахтар, выслухаўшы, адказалі, што «ад камуны не адракаюцца». Пад націскам зняволеных пракурор вымушан быў усё ж даць дазвол на атрыманне кніг. Гаўрылюку ж было дазволена нават атрымліваць тры газеты — «Кур'ер віленскі», «Газету польскую» і «Ведамосці літэрацке». У штодзённым жыцці Гаўрылюк здзіўляў таварышаў па камеры кіпучай энергіяй, нейкай звышнатуральнай патрэбай думаць, чытаць, памнажаць жыццё. Мікалай Бурсевіч успамінае, што Гаўрылюк адзін паспяваў прачытваць кніжкі, якія даставалі з бібліятэкі ўсе жыхары камеры. «Я здзіўляўся: няўжо ў яго галаве што-небудзь застаецца пасля такога маланкавага прабегу па старонках кніжкі. Аляксандр тут жа развеяў мае сумненні. Ён дакладна раскажаў змест прачытанага, называючы імёны герояў, прыпамінаючы назвы мясцовасці і нават асобныя выразы».

Па натуры Гаўрылюк быў чалавекам жывым і таварыскім: часта заводзіў гутаркі на палітычныя альбо літаратурныя тэмы, раскажаў пра ўкраінскіх пісьменнікаў,

распытваў пра беларускіх, многія творы якіх, па сведчанню Бурсевіча, ён ведаў; альбо запяваў упаўголаса рэвалюцыйную песню. Спявалі многа, перабіраючы ў памяці простыя і мужныя песні падполля, сярод якіх была і Гаўрылюкова — «Голова ж ты моя нелегальна...». У турму ўжо трапіла новая песня — пра бунтарную Брэстчыну, якая нагадвала вязням блізкія сэрцу падзеі і баявых сяброў, што аддалі жыццё за рэвалюцыю:

Шырока Брэстчына, працоўныя ўсе масы,
Нас панскі гнёт з'яднаў у барацьбе,
І клічуць нас з магілай брацця нашы,
Наперад, Брэстчына, на бой, КПЗБ!

У гэту пару Гаўрылюк усведамляў ужо сваю сілу пісьменніка, майстра слова. «Аднойчы,— гаворыць Бурсевіч,— у нейкім часопісе мы сустрэлі прыгожы малюнак будынка ў кітайскім стылі. Паглядзеў я і гавару Аляксандру: — Мастак намалюваў будынак як жывы, а ў пісьменніка ці хапіла б слоў, каб апісаць гэта складанае збудаванне з такой жа дакладнасцю?

Таварыш Гаўрылюк на хвіліну задумаўся і пачаў апісваць ілюстрацыю, ды так трапна, вобразна, што ўсе дзіваваліся яго майстэрству».

Пасля заканчэння следства ўсе думкі зняволеных прыкаваў будучы судовы працэс. Гаўрылюк старанна рыхтаваўся да суда. 23 лютага ён падаў заяву старшыні акруговага суда, у якой прасіў выклікаць сведкамі трох жыхароў Забалоцця: Собаля Івана, Собаля Якуба і Юшчука Мікалая. «Яны пацвердзяць,— гаворыцца ў заяве,— што ноччу 8 красавіка 1933 года аж да раніцы я ўдзельнічаў у сямейнай урачыстасці, пакліканы для напісання ўмовы, у сувязі са шлюбам Юшчука Мікалая з Кацярынаю Собаль, значыць, гэтаю ноччу я не мог прыняць удзелу ў якімсьці сходзе, як гэта закідае мне абвінаваўчы акт.

Падкрэсліваю выключнае значэнне сцверджання гэтага факта для высвятлення цэлай справы...» (справа, арк.

142)

Калі ж суд адмовіў выклікаць указаных сведкаў на дзяржаўны кошт, як быццам таму, што іх паказанні не могуць мець уплыву на ход справы, Гаўрылюк дабіваецца вызаву сведкаў па сваёй ініцыятыве.

Час перад пачаткам суда — самы трывожны час для зняволенага. Найцяжэй перажыць той момант, пакуль бяда вісіць у паветры. Гаўрылюк пераносіў гэты злавесны час мужна.

Суд ідзе

Ад турмы да будынка акруговага суда на былой Беластоцкай вуліцы у Брэсце — пяць мінут хады: не паспееш глянуць на свет белы, як зноў адчыняюцца дзверы «казённага дома». Суд размяшчаўся ў двухпавярховым будынку, які па стылю нагадваў безгустоўны купецкі палац з дзвюма высокімі паўкалонамі, паміж якімі ўверсе была падвешана кашолка-балкон. Арыштаваныя помнілі дарогу ў будынак суда, бо іх па некалькі разоў вадзілі ў канцылярыю знаёміцца з актамі справы. Але раніцай 26 чэрвеня было такое адчуванне, быццам упершыню ідзеш па незнаёмай дарозе. Пад уплывам унутранага напружання вастрэй успрымаецца наваколле, свет здаецца гусцей застаўлены рознымі рэчамі. Можна, адтаго, што на гэты раз гналі ўсіх дзевятнаццаць чалавек, маставая паказалася вузенькай, як прасека ў лесе. Абапал раслі падстрыжаныя дрэвы, нагадваўшыя вялізныя зялёныя шары на тоўстых карычневых ножках.

Судовы працэс пачаўся роўна а 9 гадзіне распытам падсудных. Абарона адразу ўлавіла слабае месца ў абвінаваўчым акце: у адну справу былі ўключаны людзі, якія нават не сустракаліся па працы ў падполлі, іх звязвала адозва Брэсцкага акруговага камітэта да ўсіх райкомаў, перахопленая ў Якубюка, ды часткова нагавор апошняга. Дастаткова было пахіснуць змест гэтага нагавору — і судовы працэс праваліцца. Якубюк адмовіўся ад сваіх паказанняў,

дадзеных на следстве, заявіўшы, што яны былі вымушаны пагрозамі. Абарона прымусіла суд сцвердзіць, што адносна Якубюка следчыя органы парушылі працэдуру допыту: яго тройчы дапытвалі ў прысутнасці пракурора, што забаранялася судовым кодэксам. Заявы Бурсевіча і Зінчука аб нялюдскіх катаваннях, хоць і былі адхілены судом, пралілі святло на зверствы дэфензівы. Аказваецца, садыст на пасадзе следчага, нехта Руткоўскі, цэлую ноч біў Бурсевіча дубінкай па галаве, і юнак астаўся лысы. Зінчук меў пасведчанне ўрача аб пабоях. Але суд паверыў паліцыі, якая гаварыла, што Зінчука і Бурсевіча давялося патурбаваць пры арышце, паколькі яны не дазвалялі надзець кайданы.

Хаця загалоўнаю фігурай у данай справе лічыўся Іван Якубюк, але самыя вострыя моманты судовага працэсу звязаны з імем Аляксандра Гаўрылюка. Бурсевіч прыпамінае, што бліскучую прамову Гаўрылюка з напружаннем слухалі падсудныя і суддзі. «Адчувалася, што А. Гаўрылюк выступае на працэсе сваіх таварышаў-аднадумцаў». Судовы пратакол не перадае гэтых агульнапалітычных матываў, з прамовы запісана толькі тое, што датычыла асобы самога падсуднага. З другога боку, логіка абароны патрабавала: там, дзе групавы ўдзел у «злачынстве» не даказан,— абараняцца індывідуальна. Прывядзём поўны запіс прамовы Гаўрылюка: «...абвінавачаны Гаўрылюк не прызнаецца да віны і выясняе:

«Я апынуўся на лаве падсудных з прычыны даволі асабістых сутычак з камендантам паліцыі Шалухай.

Я быў выхаваны на рускай літаратуры і па пераконаннях да 1931 года быў талстоўцам. На гэтай глебе я меў сутычку з мясцовым папам, якому я напісаў вострае пісьмо. Поп накіраваў справу да епіскапа і паліцыі. З гэтага часу паліцыя стала падазраваць мяне ў камунізме. У сувязі з гэтым я меў судовую справу з паліцыяй адносна 2 пачак падкінутай мне камуністычнай літаратуры. Акруговы суд у Белай Падлясцы апраўдаў мяне ад гэтага закіду. У гэтым часе я страціў давер да прынцыпаў Талстога, бо шмат чытаў

і пашыраў свой кругагляд. Я пачаў працаваць як літаратар, пішучы навелы, якія друкаваліся ва ўкраінскіх часопісах у Львове, і дзеля гэтага я перастаў займацца ўсякаю іншаю працай і выйшаў з Сельроба, членам якога я быў.

Я маю сястру ў Маскве і хацеў прабрацца да яе, а паколькі не меў грошай на загранічны пашпарт, хацеў перайсці граніцу нелегальна, але быў затрыманы на граніцы і пасаджаны ў турму.

У гэты час у вёсцы Забалоцце адбываліся арышты ў сувязі з ліквідацыяй камуністычнай арганізацыі, і камендант Шалуха, які меў на мяне злосць за прайграную справу ў 1929 годзе, зрабіў з мяне камуніста. Ніколі я не быў сакратаром РК, не прымаў удзелу ў ніякіх канферэнцыях. Я не прысутнічаў таксама на канферэнцыі каля вёскі Яблычная 8 красавіка 1933 года, бо ў гэты час я прымаў удзел у адной сямейнай урачыстасці, дзе пісаў дагавор. Гэта пацвердзяць запрошаныя мною сведкі.

Я бязбожнік, таму што чытаў Гегеля, Канта і другіх філосафаў, і ніводзін з гэтых філосафаў не стварыў рэлігіі, да якой я мог бы належаць» (справа, арк. 335, 336).

Нават гэты схематычны запіс выступлення Аляксандра Гаўрылюка выяўляе глыбіню логікі і тонкі псіхалагічны разлік. Падсудны заінтрыгаваў суддзяў, зачарсцвелых у казённым высакамер'і і знявазе да рэвалюцыі, верагоднаю і займальнаю гісторыяй аб сялянскім юнаку-самародку, фанатычным шукальніку праўды і шчасця. Ім было цікава слухаць, як настырны вясковы філосаф, шукаючы бога, лаяўся з мясцовым папам, шукаючы сэнсу жыцця, адкідаў пропаведзі талстоўцаў, чытаў Гегеля і Канта. Ну, і калі ён стаў бязбожнікам, дык гэта можна зразумець: мыслячы чалавек можа прыйсці да матэрыялізму. Зрэшты, не ўсе матэрыялісты небяспечныя людзі. Такія выступленні давозілася чуць не часта. Звычайна ў словах падсудных кіпела класавая нянавісць, і суддзі адказвалі на яе пагардай, выносячы прыгаворы ў залежнасці ад «напружання злой волі» абвінавачанага. У даным выпадку чалавек раскрываў свае пераконанні, і суддзі гатовы былі

паказаць, што ўмеюць адрозніваць пераконанні ад злачынстваў, што ў «дэмакратычнай дзяржаве» кожны мае права на свае пераконанні — гэта ж фундамент суб'ектыўнай свабоды і асабістага шчасця.

Зразумелай і натуральнай здавалася суддзям і спроба таленавітага вяскоўца ўцячы ў СССР. Урэшце кожны мае права рабіць кар'еру, праяўляць ініцыятыву. А яны ведалі, што ў «большэвіі» людзі здольныя робяць кар'еры хутка.

Абвінавачанне, прадбачваючы пройгрыш, кінула супраць Гаўрылюка ажно шэсць сведкаў, уіх ліку — начальнік ваяводскага следчага аддзела Антон Бонк, следчы Адам Руткоўскі, камендант дамачоўскай паліцыі Браніслаў Гарновіч, камендант коданьскай паліцыі Юзеф Шалуха. Бонк і Руткоўскі аж са скуры вылузваліся, каб настроіць суддзяў супраць Гаўрылюка. Засыпаючы суд агентурнымі звесткамі, яны рызыкавалі нават мажлівасцю раскрыць канфідэнта. Так, Руткоўскі заявіў, што Гаўрылюк у часе ліквідацыі Дамачоўскага райкома «быў пасланы Рэгінаю Каплан у Варшаву з тайнымі даручэннямі» (справа, арк. 345).

У процівагу гэтым сур'ёзным выпадкам выступленне Юзефа Шалухі прагучала камічна. Спачатку ён скрываў, што меў асабістыя парахункі з Гаўрылюком, а потым прызнаўся, кампраметуючы сябе як сведку: «Судовай справы з Гаўрылюком я не меў, то есць меў. Гэта справа прадстаўляецца наступна: «Гаўрылюк пасля звальнення з турмы ў 1929 годзе сказаў на сходзе Сельроба, што поп і камендант падкінулі яму лістоўкі. Я адчуў сябе задзетым такім паклёпам і накіраваў справу ў суд. Суд апраўдаў Гаўрылюка, бо сведкі, пазваня ў суд па гэтай справе, баючыся помсты Гаўрылюка, сведчылі на яго карысць» (справа, арк. 338). Пасля такога прызнання суд не меў права прымаць у разлік паказанні Шалухі.

З боку абароны выступілі два сведкі — Сцяпан Собаль і Аляксандр Верамчук, якія даказалі, што ўсю ноч 8 красавіка Гаўрылюк быў на заручынах і напісаў пасажны дагавор. Гэты дакумент быў прад'яўлен суду. Перад логікай

фактаў і доказнасцю самаабароны суд вымушан быў прызнаць закіды абвінавачання непераканальнымі і апраўдаў Гаўрылюка. Здаволіўшыся на кобрынскіх паўстанцах, суддзя Лявіцкі, відавочна, рашыў на гэты раз толькі памахаць мячом справядлівасці перад вачыма, ашарашыць аб'ектыўнасцю рашэння. У матывіроўцы прысуду гаворыцца: «... нарэшце ў адносінах Гаўрылюка, які таксама не прызнаўся да віны на следстве, акрамя паказанняў сведкаў Гарновіча і Руткоўскага, іншых доказаў судовае разбірацельства не ўстанавіла, пры гэтым варта зазначыць, што інфармацыі аб Гаўрылюку, атрыманыя Гарновічам, не з'яўляюцца дакладнымі і не адпавядаюць сапраўднасці, а іменна: Гарновіч сцвярджаў, што 8 сакавіка Гаўрылюк быў на канферэнцыі каля 11 гадзін вечара, у ходзе ж суда было ўстаноўлена спосабам, які не пакідае ніякіх сумненняў, што быў ён гэтым вечарам на сямейным свяце ў Собаля, дзе нават падпісаў акт аб пасагу; у дадатак належыць таксама адзначыць, што абшырнае і шчырае выясненне Гаўрылюка выклікае давер і, па думцы суда, заслугоўвае на веру, дзеля гэтага суд не прызнаў віны Гаўрылюка за даказаную» (справа, арк. 409).

Эпілог часу

Прайшло больш дзесяці гадоў пасля надрукавання гэтага нарыса, як у мяне на кватэры азваўся тэлефонны званок. Я падняў трубку і не паверыў вушам: на другім канцы провада пачуў голас чалавека, які назваў сябе Якімам Гаўрылюком. Размоўца растлумачыў, што гасцюе ў Брэсце ў свайго сябра па рэвалюцыйным падполлі і з гэтай нагоды хацеў бы пабачыцца. Нарыс мой ён прачытаў, і ўзнікла патрэба сёе-тое растлумачыць, дапоўніць. Я, зразумела, быў рады запрасіць шанюўных гасцей дамоў, і мы павялі гаворку пра тыя матывы ў сюжэце нарыса, якія не мелі развязкі, паколькі мне не ўдалося адшукаць годных веры сведкаў ці дакументаў.

Не было для мяне нечаканым, што пасля верасня

1939 года леснічоўка ў Яблычнай перажыла час скрухі... Але ўразіла як сенсацыйная нечаканасць прыгадка бацькі паэта, што пасажны дагавор, які так добра пераканаў суддзю Лявіцкага, быў напісаны Аляксандрам не ў хаце Сцяпана Собаля 8 сакавіка, як гэта афіцыйна прызнала пастанова суда, а ў 20-й камеры брэсцкай турмы, з якой выходзіў на парукі Адам Сабчук. Гэта ён зашыў у шапку дакумент, вынес на волю і перадаў Сцяпану Собаля. Такім чынам, у брэсцкай турме Аляксандр Гаўрылюк прыдумаў і спрытна разыграў дэтэктыўны сюжэт. Галоўную ролю выконваў сам аўтар, і атрымалася ў яго так пераканальна, што дайшло да зададзенай шчаслівай развязкі. Але ва ўсім гэтым інтрыгуе яшчэ адна акалічнасць: такі займальны эпизод уласнай біяграфіі пісьменнік, аднак, не перанёс у ніводзін свой мастацкі твор.

Аўтабіяграфічныя творы Гаўрылюка заснаваны на іншых падзеях — трагедыйных выпрабаваннях душы, як у першым апавяданні.

Шаноўны госць расказваў мне тады пра дзейнасць сына ў Львове, дзе ён супрацоўнічаў у «Вікнах», друкаваў палымяныя артыкулы пра Тараса Шаўчэнку, прымаў удзел у падрыхтоўцы Кангрэса абароны культуры, які стаў у 1936 годзе магутнаю дэманстрацыяй салідарнасці радыкальнай інтэлігенцыі Польшчы. Бацька паэта гаварыў пра пакуты сына ў канцлагеры Бяроза-Картузская, куды Аляксандра саджалі двойчы. Менавіта гэтыя падзеі далі аснову аўтабіяграфічным паэмам «Львів» і «Пісня з Берези».

Апошняя ўваходзіць у залаты фонд украінскай паэзіі. У 1979 годзе па ініцыятыве Расціслава Братуня было падрыхтавана юбілейнае выданне «Пісні...» — на мове арыгінала і ў перакладах на рускую і беларускую мовы. Красамоўнае супадзенне: беларускі пераклад зрабіла паэтэса з Белаазёрска Ніна Мацяш, а кнігу адкрыў кароткім словам зямляк Гаўрылюка беларускі касманаўт Пётр Клімук. Савецкая Брэстчына далучыла да голасу аўтара салідарны голас сваіх сыноў, голас зямлі, якую ўладары буржуазнай Польшчы зганьбілі адкрыццём у 1934 годзе канцлагера.

«Маці,— піша Клімук,— расказвала мне пра сакратара падпольнага райкома КПЗБ Аляксандра Гаўрылюка... «Пісня з Берези» — кніга пра мужнасць, пра сілу духа чалавечага. Сімвалічна, што выходзіць яна мовамі трох братніх народаў напярэдадні саракагоддзя ўз'яднання, пра якое марыў А. Гаўрылюк. Гэтая кніга кліча да барацьбы за мір на нашай пранеце, за шчасце будучых пакаленняў, за тое, каб нікога, ніколі і нідзе не спаткала Бяроза-Картузская»²⁵⁷.

Паэма Гаўрылюка напісана як біяграфія душы рэвалюцыянера, зняволенага ў канцлагеры. Рэжым паняверкі і здзекаў давёў яго дзі апошняй мяжы. Смерць становіцца зусім рэальнаю развязкай жахлівай сітуацыі. Ідэю твора можна вызначыць як перадсмяротную споведзь героя. Гераічная трагедынасьць — дамініруючы дух паэзіі вызваленчага руху. У беларускай літаратуры яна напаяняе паэмы «Курган» і «Бандароўна» Янкі Купалы, «Страцім-лебедзь» Максіма Багдановіча, у заходнебеларускай — «Уяўленне» У. Жылкі, «Таварыш» В. Таўлая, «Нарач» М. Танка. Пра апошнюю Ежы Путрамент сказаў па свежых уражаннях, што яна «з пункту гледжання сучаснай эпічнасці не мае сабе роўных не толькі ў беларускай літаратуры, але і ў польскай»²⁵⁸. З польскай рэвалюцыйнай паэзіі ў гэтым кантэксце хочацца назваць «Элегію пра Людвіка Варыньскага» У. Бранеўскага.

Як жа вырашаецца асноўная трагедыная праблема ў «Пісні...» Гаўрылюка? Што думае герой у апошні час, як адольвае натуральны для жывога чалавека страх?

Мне бачыцца, што аўтар застаўся верным прынцыпу, які ён адкрыў яшчэ ў апавяданні «Прощайте»: узняцца над страхам, умець памерці дастойна рэвалюцыянеру дапамагае кроўная сувязь з таварышамі, з блізкімі, роднымі — любоў да чалавецтва.

²⁵⁷ Гаврылюк О. Пісня з Берези. Львів, 1979, с. 5. Беларускі пераклад Н. Мацяш. Далей цытаты па гэтым выданні.

²⁵⁸ Putrament J., Współczesna poezja białoruska. – Głos powszechny, 1937, № 53.

Вось любоў гэту герой лічыць асноўным скарбам жыцця.

У прадчуванні смяротнага часу ён хоча перадаць скарб душы сыну:

Першы дар, першы скарб заповітны,—
лёгка жыць і памерці з ім потым,—
то бязмежнасць любові да свету,
што тваю запалоніць істоту (50).

Праблема жыцця і смерці набывае, такім чынам, філасофскі сэнс. Дастойна жыць у свеце ўціску і паніжэння можа толькі той, хто ў кожны момант гатовы змагацца і памерці за ідэал свабоды, за шчасце будучых пакаленняў: «Сёння ж іншага шчасця не маем, як за шчасце наступнікаў гінуць».

Лірычная па жанры, паэма гэтая мае ясную пабудову: першая яе частка — размова з сябрамі па няволі і пакутах, размова мужанага чалавека з мужнымі людзьмі. У гэтым маналогі і ўсплывае псіхалагічная праблема: чалавеку, які апынуўся ў смяротнай трагічнай сітуацыі, небяспечна даваць волю пачуццям асабістым — сыноўняй любові, бацькоўскім пачуццям і пачуццю кахання. Лірычны герой паэмы, аднак, адважваецца выпрабаваць сябе пяшчотай мар у нялюдскіх умовах лагера. Цэнтральная частка твора, яе кампазіцыйная сэрцавіна — гэта сустрэчы і размовы паэта ў думках з роднымі: маці, сынам, любімаю жонкай. Цераз унутраныя маналогі раскрываецца душа чалавека чулага і мужанага. У звароце да маці ўзнікаюць вядомыя тагачаснай рэвалюцыйнай паэзіі асацыяцыі. Яны навеяны трагедыянай сімволікай піеты: «Ты і сама горка ведаеш гэта: мацярынская доля такая — нарадзіць і аддаць цуд свой свету». Сын, рыхтуючыся на смерць, апраўдваецца і корыцца перад маці, перад яе пакутлівым, збалелым сэрцам. Словы, звернутыя вязнем да сына, наадварот — аптымістычныя. У малым сынку ён бачыць свайго прадаўжальніка, выканаўцу тэстаменту. Любоўны маналог,

звернуты да жонкі, напоўнены глыбокім драматызмам: пачуццё любові сутыкаецца тут з абавязкам, які прывёў іх да разлукі. Выпрабаванне стойкасці рэвалюцыянера спакусай пяшчот дасягае тут вяршыні:

Дзе ўпарта заціснуты зубы,
дзе нясіла цярапець і трымацца,
там услых не прыгадваюць любых,
там спяваць пра каханне баяцца,
каб туга, захіснуўшы барвіста,
маладушнай струны не збудзіла
і прынадаю ласк прамяністых
не згубіла змагарскае сілы (52).

Заклучная частка паэмы вяртае чытача да лагернай явы. Лірычны герой як бы даводзіць на справе тое, што абяцаў ва ўяўных размовах з роднымі. Тры фінальныя раздзелы малююць лагер, узнікае матыў калючага дроту, на якім разбілася ластаўка, матыў сізіфавай працы зняволеных, а над усім гэтым паўстае сімвалічны вобраз руху, які змяняе ўсё ў свеце. Паэт верыць у няспыннасць і неадольнасць руху гісторыі. І вера гэтая напаўняе яго збалелую душу гордасцю і аптымізмам. У гучанні «Пісні...» спалучылася сардэчная чуласць народнай песеннай лірыкі з аратарскай звонкасцю пралетарскай публіцыстычнай паэзіі. Ніна Мацяш добра ўлавіла і перадала ў перакладзе ўзаемасувязь абедзвюх мастацкіх стыхій.

Аляксандр Гаўрылюк з'яўляецца пісьменнікам гераічнага Тыртэевага тыпу, пра такіх яшчэ сучаснікі складаюць легенды. Няма больш высокай формы народнага прызнання, чым гэта. Няма большай чэсці, чым стаць героем народнай легенды.

Але задача навукі — аддзяліць, наколькі гэта мажліва, элемент фантастычны ад праўды фактаў. Мне давалося тут праверыць архіўнымі матэрыяламі адно звяно легенды і з узруша-насцю пераканацца, што святло праўды фактзў не знішчыла ўласцівай легендам барвовасці.

ЗМЕСТ

Літаратурная Грамада

Міхась Васілёк

Алесь Салагуб

Мікола Засім

Звяно легенды

КАМУНІКАТ.ORG